

Світлана Алексієвич

ЦИНКОВІ ХЛОПЧИКИ

Нобелівська премія • 2015

Світлана Алексієвич

ЦИНКОВІ ХЛОПЧИКИ

Нобелівська премія • 2015

Світлана Алексієвич

ЦИНКОВІ ХЛОПЧИКИ

Двадцятого січня тисяча вісімсот першого року козакам донського отамана Василя Орлова наказано іти в Індію. Місяць дано на просування до Оренбурга, а звідти три місяці «через Бухарію та Хиву до річки Індус». Невдовзі тридцять тисяч козаків перетнуть Волгу й вирушать у глиб казахських степів...

У боротьбі за владу.

Сторінки політичної історії Росії XVII століття.

М.: Мысль, 1988. — С. 475.

У грудні 1979 р. радянське керівництво постановило ввести війська до Афганістану. Війна тривала впродовж 1979–1989 рр. Вона точилася дев'ять років, один місяць і дев'ятнадцять днів. Через Афганістан пройшло понад півмільйон воїнів обмеженого контингенту радянських військ. Загальні людські втрати Радянських Збройних сил становили 15 051 особу. Зникли безвісти й потрапили в полон 417 військовослужбовців. Станом на 2000 р. з-поміж тих, хто не повернувся з полону і не знайдений, лишалось 287 осіб...

Полит.ру,

19 листопада 2005 р.

ПРОЛОГ

— Я йду сама... Тепер мені довго доведеться йти в самотині...

Він убив людину... Мій син... Кухонною сокиркою, я нею м'ясо ділила. Повернувся з війни і тут убив... Приніс і поклав уранці сокирку назад, до шафки, де в мене посуд зберігається. Здається, того ж дня я йому відбивні приготувала... За якийсь час по телебаченню оголосили й у вечірній газеті написали, що рибалки виловили в міському озері труп... Шматками... Телефонує мені подруга:

— Читала? Професійне вбивство... Афганський почерк...

Син був удома, лежав на дивані, книжку читав. Я ще нічого не знала, ні про що не здогадувалася, але чомусь по тих словах подивилася на нього... Материнське серце...

Чи ви чуєте собачий гавкіт? Ні? А я чую, щойно починаю про це розповідати, чую собаче гавкання. Як пси біжать... Там, у тюрмі, де він тепер сидить, великі чорні вівчарки... І люди всі в чорному, тільки в чорному... Повертаюся до Мінська, йду вулицею, повз хлібну крамницю, дитячий садок, несучи батон і молоко та чую це гавкотіння. Заглушливе гавкотіння. Я від нього сліпну... Яюсь ледь під машину не втрапила...

Я готова ходити на могильний горбок свого сина... Готова поряд там з ним лежати... Але я не знаю... Я не знаю, як мені з цим жити... Я іноді до кухні боюся заходити, бачити ту шафку, де сокирка лежала... Чи ви не чуєте? Нічого не чуєте... Ні?!

Зараз не знаю, який він, мій син. Яким я його отримаю за п'ятнадцять років? Йому п'ятнадцять років суворого режиму дали... Як я його виховувала? Він захоплювався бальними танцями... Ми з ним в Ленінград до Ермітажу їздили. Книжки разом читали... *(Плаче.)* Це Афганістан відібрав у мене сина...

...Отримали з Ташкента телеграму: зустрічайте, літак такий-то... Я вибігла на балкон, хотіла щосили кричати: «Живий! Мій син живий повернувся з Афганістану! Ця жахлива війна для мене скінчилася!» — І зомліла. В аеропорт ми, звичайно, спізнилися, наш рейс давно прибув, сина знайшли у сквері. Він лежав на землі й за траву тримався,

дивувався, що вона така зелена. Не вірив, що повернувся... Але радості в нього на обличчі не було...

Увечері до нас прийшли сусіди, у них маленька дівчинка, їй пов'язали яскраво-синього бантика. Він посадив її до себе на коліна, притискає та плаче, сльози течуть і течуть. Тому що вони там убивали. І він... Це я згодом збагнула.

На кордоні митники «підрізали» в нього плавки імпорнтні. Американські. Не годиться... Тож він приїхав без білизни. Віз для мене халат, мені того року виповнилося сорок, халат у нього забрали. Віз бабусі хустку — теж відібрали. Він приїхав тільки з квітами. З гладіолусами. Проте радості в нього на обличчі не було.

Уранці підводиться ще нормальний: «Мамцю! Мамцю!» Надвечір обличчя темніє, очі важкі... Не опишу вам... Спочатку не пив ані краплі... Сидить і в стінку дивиться. Зірветься з дивана, ухопить куртку...

Стану у дверях:

— Ти куди, Валічку?

Він на мене гляне, як у простір. Пішов.

Повертаюся пізно з роботи, завод далеко, друга зміна, дзвоню у двері, а він не відчиняє. Він не впізнає мого голосу. Це так дивно, ну хай там голоси друзів не впізнає, але мій! Тим паче, «Валічок» — тільки я його так називала. Він ніби весь час чекав на когось, боявся.

Купила йому нову сорочку, почали міряти, дивлюся: у нього руки в порізах.

— Що це?

— Дрібниці, мамцю.

Потім уже дізналася. Після суду... В «учебці» різав собі вени... На показових навчаннях він був радистом і не встиг вчасно закинути рацію на дерево, не вклався у відведений час, і сержант змусив його вигребти з туалету п'ятдесят відер і пронести перед шеренгою. Він почав носити і знепритомнів. У шпиталі поставили діагноз: легке нервово потрясіння. Тієї ж ночі він намагався порізати собі вени. Вдруге — в Афганістані... Перед тим як іти їм у рейд, перевірили: рація не працювала. Зникли дефіцитні деталі, хтось зі своїх поцупив... Хто? Командир звинуватив його в боягузстві, ніби це він деталі сховав, щоб не йти разом з усіма. А вони там усе один в одного крали, машини

на запчастини розбирали й несли до дуканів, продавали. Купували наркотики... Наркотики, сигарети. Їжу. Вони завжди ходили голодні.

По телевізору йшла передача про Едіт Піаф, ми разом дивилися.

— Мамо, — спитав він мене, — а ти знаєш, що таке наркотики?

— Ні, — сказала я йому неправду, а сама вже стежила за ним, чи не покурює бува?

Жодних слідів. Але там вони наркотики вживали — це я знаю.

— Як там в Афганістані? — спитала яюсь.

— Мовчи, мамцю!

Коли він ішов з дому, я перечитувала його афганські листи, хотіла докопатися, зрозуміти, що з ним. Нічого особливого в них не знаходила, писав, що сумує за зеленою травою, просив бабусю сфотографуватися на снігу й вислати йому світлину. Але я ж бачила, відчувала, що з ним щось коїться. Мені повернули іншу людину... Це був не мій син. А я сама відправила його до армії, у нього було відтермінування. Я хотіла, щоб він став мужнім. Переконувала його і себе, що армія зробить його кращим, сильнішим. Я відправила його до Афганістану з гітарою, влаштувала на прощання солодкий стіл. Він друзів своїх покликав, дівчаток... Пам'ятаю, десять тортів купила.

Лише раз він заговорив про Афганістан. Надвечір... Заходить на кухню, я кролика готую. Миска в крові. Він пальці в цю кров умочив і дивиться на неї. Роздивляється. І сам до себе промовляє:

— Привозять друга з перебитим животом... Він просить, щоб я його добив... І я його добив...

Пальці в крові... Від кролячого м'яса, воно свіже... Він цими пальцями хапає сигарету та йде на балкон. Більше зі мною того вечора ані слова.

Пішла я до лікарів. Поверніть мені сина! Врятуйте! Усе розповіла... Перевіряли вони його, оглядали, але, крім радикуліту, нічого не знайшли.

Приходжу яюсь додому: за столом — четверо незнайомих хлопців.

— Мамцю, вони з Афгану. Я на вокзалі їх знайшов. Їм ночувати ніде.

— Я вам солодкого пирога зараз спечу. Миттю, — чомусь зраділа я.

Вони жили в нас тиждень. Не лічила, але, мабуть, ящиків зо три горілки випили. Щовечора зустрічала вдома п'ятьох незнайомих людей. П'ятим був мій син... Я не хотіла слухати їхні розмови, мене це

лякало. Проте в одній же хаті... Ненавмисне підслухала... Вони казали, що, коли сиділи в засідці по два тижні, їм давали стимулятори, щоб були сміливішими. Але це все втаємничено. Якою зброєю краще вбивати... З якої відстані... Потім я це згадала, коли все сталося... Я потім стала думати, гарячково згадувати. А до того був тільки страх: «Ой, — казала я собі, — вони всі якісь божевільні. Усі божевільні».

Уночі... За день до того... Коли він... Мені наснився сон, що я чекаю на сина, його немає й немає. І ось його до мене приводять... Приводять ті чотири «афганці». І кидають на брудну цементну долівку... Ви розумієте, у хаті цементна підлога... У нас на кухні... Підлога — як у тюрмі.

На той час він уже вступив на підготовчий факультет до радіотехнічного інституту. Гарний твір написав. Щасливий був, що в нього все добре. Я навіть спершу подумала, що він заспокоюється. Піде вчитися. Одружиться. Але настане вечір... Я боялася вечора... Він сидить і тупо в стіну дивиться. Засне в кріслі... Мені хочеться кинутись, затулити його собою і нікуди не відпускати. А тепер мені сниться син: він малесенький і просить їсточки... Він увесь час голодний. Ручки простягає... Завжди уві сні бачу його малесеньким і приниженим. А в житті?! Раз на два місяці — побачення. Чотири години розмови через скло...

На рік два побачення, коли я можу його хоча б погодувати. І ці собаки гавкають... Мені сниться цей гавкіт собачий. Він жене мене звідусіль.

До мене почав залицятися один чоловік... Квіти приніс... Коли він приніс мені квіти: «Відійдіть від мене, — закричала, — я мати вбивці». Спочатку я боялася когось зі знайомих зустріти, у ванній зачинюся й чекаю, що стіни на мене впадуть. Мені здавалося, що на вулиці всі мене впізнають, показують одне одному, шепочуть: «Пам'ятаєте той жахливий випадок... Це її син убив. Четвертував людину. Афганський почерк...» Я виходила на вулицю тільки вночі, усіх нічних птахів вивчила. Упізнавала за голосами.

Слідство тривало... Тривало кілька місяців... Він мовчав. Я поїхала до Москви у військовий шпиталь Бурденка. Знайшла там хлопців, котрі служили в спецназі, як і він. Відкрилася їм...

— Хлопці, за що мій син міг убити людину?

— Певно, було за що.

Я мала сама переконатися, що він міг це зробити... Убити... Довго їх розпитувала і зрозуміла: міг! Питала про смерть... Ні, не про смерть, а про вбивство. Але ця розмова не викликала в них особливих почуттів, тих почуттів, які будь-яке вбивство зазвичай збуджує в нормальної людини, яка не бачила крові. Вони говорили про війну як про роботу, на якій потрібно вбивати. Потім я зустрічала хлопців, котрі теж були в Афганістані, і коли стався землетрус у Вірменії, поїхали туди з рятувальними загонами. Мене цікавило, я вже на цьому зациклилась: чи було їм страшно? Що вони відчували, коли бачили смерть? Ні, вони нічого не боялися, у них навіть почуття жалю притуплене. Розірвані... розплющені... черепи, кістки... Поховані під землею цілі школи... Класи... Як діти сиділи на уроці, так і пішли під землю. А вони згадували та розповідали про інше: які багаті склади вина відкопували, який коньяк, яке вино пили. Жартували: от би ще десь трусонULO. Але щоб у тепломu місці, де виноград росте і роблять хороше вино... Вони що — здорові? У них нормальна психіка?

«Я його мертвим ненавиджу». Це він мені нещодавно написав. Через п'ять років... Що там відбулося? Мовчить. Знаю лише, що той хлопець, звали його Юрко, вихвалявся, що заробив в Афганістані багато чеків. А згодом з'ясувалося, що він в Ефіопії служив, прапорщик. Про Афганістан брехав...

На суді тільки адвокат сказала, що ми судимо хворого. На лаві підсудних — не злочинець, а хворий. Його треба лікувати. Але тоді, це сім років тому, тоді правди про Афганістан іще не було. Їх усіх називали героями. Воїнами-інтернаціоналістами. А мій син був убивцею... Тому що він учинив тут те, що вони чинили там. За що їм там медалі й ордени давали... Чому ж його самого судили? Не судили тих, хто його туди послав? Навчив убивати! Я його цього не вчила... *(Зривається на крик.)*

Він людину вбив моєю кухонною сокиркою... А вранці приніс і поклав її до шафки. Як звичайну ложку чи виделку...

Я заздрю матері, у якої син повернувся без обох ніг... Хай він її ненавидить, коли нап'ється. Увесь світ ненавидить... Хай кидається на неї, як звір. Вона купує йому повій, щоб він не збожеволів... Сама якось йому коханкою стала, тому що він дерся на балкон, хотів викинутися з десятого поверху. Я на все ладна... Я всім матерям

заздрю, навіть тим, у кого сини в могилах лежать. Я сиділа б коло горбочка і була б щасливою. Носила би квіти.

Ви чуєте, як гавкають собаки? Вони за мною женуться. Я їх чую...

Мати

ІЗ ЗАПИСНИКІВ (НА ВІЙНІ)

Червень 1986 року

Я не хочу більше писати про війну... Знову жити серед «філософії зникнення» замість «філософії життя». Збирати нескінченний досвід небуття. Коли закінчила «У війни не жіноче обличчя», довго не могла бачити, як від звичайнісінького забою з носа дитини йде кров, втікала на відпочинку від рибалок, які весело викидали на прибережний пісок вихоплену з далеких глибин рибу, мене нудило від її завмерлих вибалушених очей. У кожного є свій запас сил, щоб захиститися від болю — фізичний і психологічний, мій був вичерпаний до краю. Мене зводило з глузду виття збитої машиною кішки, відводила очі від розчавленого дощового черв'яка. Засохлої на дорозі жаби... Думала не раз, що тварини, птахи, риби теж мають право на свою історію страждань. Її колись напишуть.

І раптом! Якщо це можна назвати «раптом». Іде сьомий рік війни... Але ми нічого про неї не знаємо, окрім героїчних телерепортажів. Час від часу нас змушують стрепенутися привезені здалеку цинкові домовини, які не вміщуються в пенальні розміри «хрущовок». Відгримлять жалобні салюти — і знову тиша. Наша міфологічна ментальність непорушна — ми справедливі і великі. І завжди наша правда. Горять-догоряють останні відблиски ідеї світової революції... Ніхто не помічає, що пожежа вже вдома. Зайнявся власний будинок. Почалася горбачовська перебудова. Рвемося назустріч новому життю. Що на нас чекає попереду? На що будемо здатні після стількох років штучного летаргічного сну? А наші хлопчики десь далеко невідомо за що гинуть...

Про що говорять навколо мене? Про що пишуть? Про інтернаціональний обов'язок і геополітику, про наші державні інтереси і південні кордони. І цьому вірять. Вірять! Матері, які нещодавно в

розпачі билися над сліпими металевими ящиками, у яких їм повернули синів, виступають у школах і військових музеях, закликаючи інших хлопчиків «виконати свій обов'язок перед Батьківщиною». Цензура уважно стежить, щоб у військових нарисах не згадували про загибель наших солдатів, нас запевняють, що «обмежений контингент» радянських військ допомагає братньому народові будувати мости, дороги, школи, розвозити добрива й борошно по кишляках, а радянські лікарі приймають пологи в афганських жінок. Солдати, які повернулися додому, приносять до школи гітари, щоб заспівати про те, про що треба кричати.

З одним довго розмовляла... Я хотіла почути про болісність цього вибору — стріляти чи не стріляти? А для нього тут ніби — жодної драми. Що добре? Що погано? Добре «в ім'я соціалізму» вбити? Для цих хлопчиків межі моральності окреслені військовим наказом. Правда, про смерть вони говорять обережніше, ніж ми. Тут одразу виявляється відстань між нами.

Як одночасно переживати історію і писати про неї? І не можна будь-який шмат життя, увесь екзистенційний «бруд» узяти за петельки і втягти в книгу. В історію. Потрібно «проламати час» і «впіймати дух».

«В гіркоти двадцять може бути відтінків». (В. Шекспір. Ричард II)

...На автобусній станції, у напівпорожньому залі очікування сидів офіцер із дорожньою валізою, поряд з ним худий хлопчина, підстрижений під солдатську «нулівку», копирсав виделкою в ящику з висохлим фікусом. Невигадливо підсіли до них сільські жіночки, випитали: куди, навіщо, хто? Офіцер супроводжував додому солдата, який збожеволів: «Від Кабула копає, що трапиться в руки, тим і копає: лопатою, виделкою, палицею, авторучкою». Хлопчина підвів голову: «Ховатися треба... Я вирию щілину... У мене швидко виходить. Ми називали їх братськими могилами. Велику щілину для всіх вас викопаю...»

Уперше я побачила зіниці завбільшки з око...

Я стою на міському кладовищі... Навколо сотні людей. По центру — дев'ять домовин, оббитих червоним ситцем. Виголошують промови військові. Узяв слово генерал... Жінки в чорному плачуть. Люди мовчать. Тільки маленьке дівчатко з кісками захлинається над домовиною: «Тату! Та-а-аточку!!! Де ти? Ти обіцяв мені ляльку

привезти. Гарну ляльку! Я намалювала тобі цілий альбом будиночків і квіточок... Я на тебе чекаю...» Дівчинку підхоплює на руки молодий офіцер і несе до чорної «Волги». Але ми ще довго чуємо: «Тату! Та-а-аточку... Любий та-а-точку...»

Генерал виступає... Жінки в чорному плачуть. Ми мовчимо. Чому ми мовчимо?

Я не хочу мовчати... І не можу більше писати про війну.

Вересень 1988 року

5 вересня

Ташкент. В аеропорту задуха, пахне динями, не аеропорт, а баштан. Дві години ночі. Безстрашно шугають під таксі гладкі напівдикі кішки, кажуть, афганські. Серед засмаглого курортного натовпу, серед ящиків, кошків із фруктами стрибають на милицях молоді солдати (хлопчаки). На них ніхто не зважає, вже звикли. Вони сплять і їдять тут же, на долівці, на старих газетах і журналах, тижнями не можуть купити квитки до Саратова, Казані, Новосибірська, Києва... Де їх скалічили? Що вони там захищали? Нікому не цікаво. Тільки маленький хлопчик не зводить з них широко розплющених очей, і п'яна жебрачка підійшла до одного солдатака:

— Ходи сюди... пожалію...

Він відмахнувся милицею. А вона, не образившись, додала ще щось сумне і жіноче.

Поряд зі мною сидять офіцери. Говорять про те, які в нас погані протези. Про черевний тиф, холеру, малярію і гепатит. Як у перші роки війни не було ні колодязів, ні кухонь, ні лазень, нічим було навіть мити посуд. А ще про те, хто що привіз: хто — «відик», хто магнітофон — «Шарп» або «Соні». Запам'яталося, якими очима вони дивилися на гарних, відпочилих жінок у відвертих сукнях...

Довго чекаємо військового літака на Кабул. Кажуть, що спочатку завантажать техніку, а потім людей. Чекає людей із сотню. Усі — військові. Несподівано багато жінок.

Уривки з розмов:

— Втрачаю слух. Першими перестав чути птахів, які високо співають. Наслідки контузії в голову... Вівсянку, наприклад, не чую зовсім. Записав її на магнітофон і запускаю на повну потужність...

— Спочатку стріляєш, а потім з'ясовуєш, хто це — жінка чи дитина? У кожного свій кошмар...

— Віслюк під час обстрілу лягає, а скінчиться обстріл — підхоплюється.

— Хто ми в Союзі? Проститутки? Це ми знаємо. Хоча б на кооператив заробити. А чоловіки? Що чоловіки? Усі п'ють.

— Генерал говорив про інтернаціональний обов'язок, про захист південних кордонів. Навіть розчулився: «Візьміть їм льодяників. Це ж діти. Найкращий подарунок — цукерки».

— Офіцер був молодий. Дізнався, що відтяли ногу: заплакав. Обличчя як у дівчинки — рум'яне, біле. Я спочатку боялася мертвих, особливо якщо без ніг або без рук. А потім звикла...

— Беруть у полон. Відрізають кінцівки й перетягують джгутами, щоб не померли від крововтрати. І так лишають, наші підбирають обрубки. Ті хочуть померти, їх попри бажання лікують. А вони після шпиталю не хочуть повертатися додому.

— На митниці побачили мій порожній саквож: «Що везеш?» — «Нічого». — «Нічого??» Не повірили. Змусили роздягтися до трусів. Усі везуть по два-три чемодани.

У літаку мені дісталось місце коло прикутого ланцюгами бронетранспортера. На щастя, майор біля мене виявився тверезим, усі решта навколо були п'яними. Неподалік хтось спав на бюсті Маркса (портрети й бюсти соціалістичних вождів навалили без упакування), везли не лише зброю, але й набір усього необхідного для радянських ритуалів. Лежали червоні прапори, червоні стрічки...

Виття сирени...

— Прокидайтеся. А то проспите царство небесне. — Це вже над Кабулом.

Заходимо на посадку.

...Гул гармат. Патрульні з автоматами і в бронежилетах вимагають перепустки.

Я не хотіла більше писати про війну. Але ось я на справжній війні. Скрізь люди війни, речі війни. Час війни.

12 вересня

Щось є аморальне в спогляданні чужих мужності й ризику. Вчора йшли на сніданок, привіталися з вартовим. За півгодини його вбив осколок міни, який випадково залетів до гарнізону. Цілий день намагалася згадати обличчя того хлопчика...

Журналістів тут називають казкарями. Письменників теж. У нашій письменницькій групі самі чоловіки. Рвуться на далекі застави, хочуть піти в бій. Питаю в одного:

— Навіщо?

— Мені це цікаво. Скажу: на Салангу був. Постріляю.

Не можу позбутися відчуття, що війна — виплід чоловічої природи, багато в чому мною незбагнений. Але буденність війни неймовірна. У Аполлінера: «Ох, яка ж то гарна війна».

На війні все інше: і ти, і природа, і твої думки. Тут я зрозуміла, що людська думка може бути дуже жорстокою.

Запитую і слухаю скрізь: у солдатській казармі, їдальні, на футбольному полі, увечері на танцях — неочікувані тут атрибути мирного життя:

— Я вистрілив упритул і побачив, як розлітається людський череп. Подумав: «Перший». Після бою — поранені і вбиті. Усі мовчать... Мені сняться туттрамваї. Як я на трамваї їду додому... Улюблений спогад: мама пече пироги. У хаті пахне солодким тістом...

— Товаришуєш із хорошим хлопцем... А потім бачиш, як його нутроці на камінні висять. Починаєш мститися.

— Чекаємо на караван. У засідці два-три дні. Лежимо в гарячому піску, випорожняємося під себе. Під кінець третього дня сатанієш. І з такою ненавистю випускаєш першу чергу. Після стрілянини, коли все скінчилося, виявилось: караван ішов з бананами і джемом. На все життя солодкого наїлися...

— Узяли в полон «духів»... Допитуємося: «Де військові склади?» Мовчать. Підняли двох на гелікоптерах: «Де? Покажи». Мовчать. Скинули одного на скелі...

— Кохатися на війні і після війни — це не одне і те саме. На війні все як уперше...

— «Град» стріляє... Міни летять... А над усім цим стоїть: жити! жити! жити! Але ти нічого не знаєш і не хочеш знати про страждання іншої сторони. Жити — та й годі. Жити!

Написати (розповісти) про самого себе всю правду — це, як зауважив Пушкін, неможливість фізична.

На війні людину рятує те, що свідомість відвертається, розсіюється. Але смерть навколо безглузда, випадкова. Без високих сенсів.

...На танку червоною фарбою: «Помстимося за Малкіна».

Посеред вулиці стояла навколішки молода афганка перед убитою дитиною і голосила. Так голосять, напевне, тільки поранені звірі.

Проїжджали повз убиті кишляки, що схожі на переоране поле. Мертва глина нещодавнього людського житла була страшніша за темряву, з якої могли вистрелити.

У шпиталі я поклала плюшевого ведмедика на ліжко афганського хлопчика. Він узяв іграшку зубами і так бавився, посміхаючись, обох рук у нього не було. «Твої росіяни стріляли, — переклали мені слова його матері. — А в тебе є діти? Хто? Хлопчик чи дівчинка?» Я так і не зрозуміла, чим дужче були сповнені її слова — жахом чи прощенням?

Розказують про жорстокість, з якою моджахеди розправляються з нашими полоненими. Схоже на середньовіччя. Тут і справді інший час, календарі показують чотирнадцяте століття.

У Лермонтова, у «Герої нашого часу», Максимич, оцінюючи дії горянина, котрий зарізав батька Бели, каже: «Звичайно, по-їхньому він цілком мав рацію», — хоча з точки зору росіянина — вчинок звірячий. Письменник уловив цю дивну російську рису — уміння стати на позицію іншого народу, побачити речі і «по-їхньому».

А тепер...

17 вересня

Щодня бачу, як людина котиться донизу. І рідко — вгору.

В Достоевського Іван Карамазов зауважує: «Звір ніколи не може бути таким жорстоким, як людина, таким артистично, таким художньо жорстоким».

Так, я підозрюю: ми не хочемо про це чути, не хочемо цього знати. Але на кожній війні, хто б не вів її та в ім'я чого б не вів — Юлій Цезар чи Йосип Сталін, — люди вбивають одне одного. Це вбивство, але про це в нас не прийнято замислюватись. Навіть чомусь у школах ми говоримо не про патріотичне, а про військово-патріотичне виховання. Хоча чому я дивуюсь? Усе зрозуміло — військовий соціалізм, військова країна, військове мислення.

Не можна так випробовувати людину. Людина не витримує таких випробувань. У медицині це називається «гострим дослідом». Дослідом на живому.

Увечері в солдатському гуртожитку навпроти готелю ввімкнули магнітофон. Я теж слухала «афганські» пісні. Дитячі, ще не

сформовані голоси хрипіли під Висоцького: «Сонце упало в кишлак, як велетенська бомба», «Мені не треба слави. Нам би жити — і вся нагорода», «Навіщо ми вбиваємо? Навіщо нас вбивають?», «Ось уже й обличчя став я забувати», «Афганістан, ти більше, ніж обов'язок. Ти — наше світотворення», «Як великі птахи, стрибають одноногі біля моря», «Мертвий, він уже нічий. Немає вже ненависті в нього на обличчі».

Уночі мені снився сон: наші солдати від'їжджають до Союзу, я — серед тих, хто проводить. Підходжу до одного хлопчини, він без язика, німий. Після полону. З-під солдатського кітеля стирчить шпитальна піжама. Я щось питаю в нього, а він лише своє ім'я пише: «Іванко... Іванко...» Так чітко розрізняю його ім'я — Іванко. Обличчям схожий на хлопчинку, з яким удень розмовляла, він повторював без кінця: «На мене мама вдома чекає».

Проїжджали замерзлими вуличками Кабула, повз знайомі плакати в центрі міста: «Світле майбутнє — комунізм», «Кабул — місто миру», «Народ і партія єдині». Наші плакати, віддруковані в наших друкарнях. Наш Ленін тут стоїть зі зведеною рукою...

Познайомились із кінооператорами з Москви.

Вони знімали завантажування «чорного тюльпана». Не підводячи очей, розповідають, що мертвих одягають у стару військову форму сорокових років, ще з галіфе, іноді кладуть роздягнених, трапляється, що й цієї форми бракує. Старі дошки, іржаві цвяхи... «До холодильника привезли нових убитих. Наче несвіжим кабаном тхне».

Хто мені повірить, коли я про це напишу?

20 вересня

Бачила бій...

Троє солдатів убито... За вечерею ніхто про бій і про мертвих не згадував, хоча вони лежали десь поруч.

Право людини не вбивати. Не вчитись убивати. Воно в жодній конституції не записане.

Війна — мир, а не подія... Усе тут інше: і пейзаж, і людина, і слова. Запам'ятовується театральна частина війни: розвертається танк, лунають команди... Світяться шляхи куль у темряві...

Думати про смерть, як думати про майбутнє. Щось відбувається з часом, коли думаєш про смерть і бачиш її. Нарівні зі страхом смерті — привабливість смерті...

Нічого не треба вигадувати. Уривки видатних книг скрізь. У кожному.

У розповідях (зчаста!) вражає агресивна наївність наших хлопчиків. Нещодавніх радянських десятикласників. А я хочу від них домогтися діалогу людини з людиною в собі.

А все-таки? Якою мовою ми розмовляємо із собою, з іншими? Мені подобається мова вільного спілкування, вона нічим не обтяжена, відпущена на волю. Все гуляє і святкує: синтаксис, інтонація, акценти, і — точно відновлюється почуття. Я стежу за почуттям, а не за подією. Як розвивались наші почуття, а не події. Можливо, те, що я роблю, схоже на роботу історика, але я історик безслідного. Що відбувається з великими подіями? Вони перекочують в історію, а ось маленькі, але головні для маленької людини, зникають безслідно. Сьогодні один хлопчик (через свою тендітність і хворобливий вигляд мало схожий на солдата) розповідав, як незвично і водночас азартно вбивати гуртом. І як страшно розстрілювати.

Хіба це залишиться в історії? Відчайдушно роблю (від книги до книги) одне й те саме — применшую історію до людини.

Думала про неможливість писати книгу про війну на війні. Заважають жаль, ненависть, фізичний біль, дружба... І лист із дому, після якого так хочеться жити... Розповідають, що, коли вбивають, намагаються не дивитись в очі навіть верблюдаві. Тут атеїстів немає. І всі забобонні.

Мені дорікають (особливо офіцери, солдати рідше), що я, мовляв, сама не стріляла і мене не брали на мушку — як же я можу написати про війну? А може, це і добре, що я не стріляла?

Де та людина, якій лише думка про війну несе страждання? Я її не знаходжу. Проте вчора біля штабу лежав мертвий невідомий птах. І дивно... Військові підходили до нього, намагались угадати — хто це? Жаліли.

Є якесь натхнення на мертвих обличчях... Ніяк не можу звикнути і до безумства звичайного на війні — вода, сигарети, хліб... Особливо коли ми йдемо з гарнізону і сходимо в гори. Там людина віч-на-віч із природою і випадком. Пролетить куля повз чи не пролетить? Хто вистрілить першим — ти чи він? Там починаєш бачити людину природну, а не суспільну.

А в Союзі по телевізору показують, як висаджують алеї дружби, котрих тут ніхто з нас не бачив і не саджав.

Достоевський у «Бесах»: «Переконання і людина — це, здається, дві речі, багато в чому відмінні... Усі винні... якщо б у цьому всі переконались!» І в нього така сама думка, що людство знає про себе більше, набагато більше, ніж устигло зафіксувати в літературі, у науці. Він казав, що це думка не його, а Вол. Соловйова.

Якби я не читала Достоевського, мене б охопив більший розпач...

21 вересня

Десь далеко працює установка «Град». Моторошно навіть на відстані.

Після великих війн ХХ століття і масових смертей, щоб писати про сучасні маленькі війни, такі, як афганська, потрібні інші етичні й метафізичні позиції. Має бути затребуваним маленьке, особисте і окреме. Одна людина. Для когось єдина. Не як держава ставиться до неї, а хто вона для матері, для дружини. Для дитини. Як нам повернути собі нормальний зір?

Мене цікавить і тіло, людське тіло, як зв'язок між природою та історією, між твариною і мовленням. Усі фізичні деталі важливі: як змінюється кров на сонці, людина на сконі... Життя неймовірно художнє саме по собі, і, хай як це жорстко звучить, — особливо художнім є людське страждання. Темний бік мистецтва. Ось учора я бачила, як збирали по шматочках хлопців, які підірвались на протитанковій міні. Могла не йти дивитись, але пішла, щоб написати. Тепер пишу...

А все-таки, чи й треба було йти? Я чула, як офіцери кепкували за моєю спиною: злякається, мовляв, панянка. Я пішла, і нічого

героїчного в цьому не було, тому що я там знепритомніла. Чи то від спеки, чи то від потрясіння. Хочу бути чесною.

23 вересня

Піднялась на гелікоптері... Згорі побачила сотні заготовлених про запас цинкових трун, які красиво і страшно блищали на сонці...

Стикнешся із чимось схожим — і одразу думка: література задихається у своїх межах... Копіюванням і фактом можна висловити лише видиме оком, а кому потрібен ретельний звіт про те, що відбувається? Потрібне щось інше... Зафіксовані миттєвості, вирвані з життя...

25 вересня

Я повернуся звідси вільною людиною... Я не була нею, поки не побачила того, що ми чинимо тут. Було страшно і самотньо. Повернусь і не піду більше до жодного військового музею...

* * *

Не називаю в книзі справжніх імен. Одні просили про таємницю сповіді, інші самі хочуть забути про все. Забути те, про що писав Толстой, — що «людина змінна». У ній є все.

А в щоденнику я зберегла прізвища. Може, колись мої герої захочуть, щоб їх упізнали:

Сергій Амірханян, капітан; Володимир Агапов, старший лейтенант, начальник артобслуги; Тетяна Білозерських, службовка; Вікторія Володимирівна Барташевич, мати загиблого рядового Юрія Барташевича; Дмитро Бабкін, рядовий, оператор-навідник; Сайя Омелянівна Бабук, мати загиблої медсестри Світлани Бабук; Марія Терентіївна Бобкова, мати загиблого рядового Леоніда Бобкова; Олімпіада Романівна Баукова, мати загиблого рядового Олександра Баукова; Таїсія Миколаївна Богуш, мати загиблого рядового Віктора Богуша; Вікторія Семенівна Валович, мати загиблого старшого лейтенанта Валерія Валовича; Тетяна Гайсенко, медсестра; Вадим Глушков, старший лейтенант, перекладач; Геннадій Губанов, капітан, льотчик; Інна Сергіївна Галовнєва, мати загиблого старшого лейтенанта Юрія Галовнєва; Анатолій, майор, пропагандист

артполку; Денис Л., рядовий гранатометник; Тамара Довнар, дружина загиблого старшого лейтенанта Петра Довнара; Катерина Микитівна Платіцина, мати загиблого майора Олександра Платіцина; Володимир Єроховець, рядовий гранатометник; Софія Григорівна Журавльова, мати загиблого рядового Олександра Журавльова; Наталія Жестовська, медсестра; Марія Онуфріївна Зільфігарова, мати загиблого рядового Олега Зільфігарова; Вадим Іванов, старший лейтенант, командир саперного взводу; Галина Федорівна Ільченко, мати загиблого рядового Олександра Ільченка; Євген Красник, рядовий, мотострілець; Костянтин М., військовий радник; Євген Котельников, старшина, санінструктор розвідроти; Олександр Костаков, рядовий, зв'язківець; Олександр Кувшинніков, старший лейтенант, командир мінометного взводу; Надія Сергіївна Козлова, мати загиблого рядового Андрія Козлова; Марина Кисельова, службовка; Тарас Кецмур, рядовий; Петро Курбанов, майор, командир гірськострілецької роти; Василь Кубик, прапорщик; Олег Лелюшенко, рядовий, гранатометник; Олександр Лелетко, рядовий; Сергій Лоскутов, військовий хірург; Валерій Лисичьонк, сержант, зв'язківець; Олександр Лавров, рядовий; Віра Лисенко, службовка; Артур Метлицький, рядовий, розвідник; Євген Степанович Мухортов, майор, командир батальйонні його син Андрій Мухортов, молодший лейтенант; Лідія Юхимівна Манкевич, мати загиблого сержанта Дмитра Манкевича; Галина Млява, дружина загиблого капітана Степана Млявого; Володимир Михолап, рядовий, мінометник; Максим Медведєв, рядовий, авіанавідник; Олександр Ніколаєнко, капітан, командир ланки вертольотів; Олег Л., вертолітник; Наталія Орлова, службовка; Галина Павлова, медсестра; Володимир Панкратов, рядовий, розвідник; Віталій Руженцев, рядовий, водій; Сергій Русак, рядовий, танкіст; Михайло Сиротин, старший лейтенант, льотчик; Олександр Сухоруков, старший лейтенант, командир гірськострілецького взводу; Тимофій Смирнов, сержант, артилерист; Валентина Кирилівна Санько, мати загиблого Валентина Санька; Ніна Іванівна Сидельнікова, мати; Володимир Сіманін, підполковник; Томас М., сержант, командир взводу піхоти; Леонід Іванович Татарченко, батько загиблого рядового Ігоря Татарченка; Вадим Трубін, сержант, боєць спецпризначення; Володимир Уланов, капітан; Тамара Фадєєва, лікар-бактеріолог; Людмила Харитончик, дружина загиблого старшого лейтенанта Юрія

Харитончика; Анна Хакас, службовка; Валерій Худяков, майор;
Валентина Яковлева, прапорщик, начальник секретної частини...

ДЕНЬ ПЕРШИЙ

«БО БАГАТО ПРИЙДЕ ПІД ІМЕНЕМ МОЇМ...»

Уранці довгий, як автоматна черга, дзвінок:

— Послухай, — почав він, не назвавшись, — читав твого пасквіля, якщо ще хоч рядок надрукуєш...

— Хто ви?

— Один із тих, про кого ти пишеш. Нас іще покличуть, нам іще дадуть до рук зброю, щоб ми навели лад. Доведеться вам відповідати за все. Лише друкуйте побільше своїх прізвищ і не ховайтеся за псевдонімами. Ненавиджу пацифістів! Ти сходила з повною викладкою в гори, йшла на бетеері, коли п'ятдесят градусів вище нуля? Ти відчуваєш ночами різкий сморід колючок? Не відчуваєш... Ні... Отже, не чіпай! Це наше! Навіщо тобі? Ти — баба, дітей народжуй!

— Чому не назвешся?

— Не чіпай! Кращого друга, він мені братом був, у целофановому мішку з рейду приніс... Окремо голова, окремо руки, ноги... Шкіру знято, як з кабана... Оброблена туша... А він на скрипці грав, вірші складав. Ось він би написав, а не ти... Матір його через два дні після похорону в психушку відвезли. Вона на цвинтарі спала, на його могилі. Узимку спала на снігу. Ти! Ти... Не чіпай це! Ми були солдатами, нас послали туди. Ми виконували наказ. Я складав військову присягу. Прапор на колінах цілував.

«— Стережіться, щоб хто не спокусив вас; бо багато прийде під іменем Моїм». Новий Заповіт. Євангеліє від Матвія.

— Розумники! Через десять років усі стали розумниками. Хочете чистенькими лишитись? А ми, значить, чорненькі... Ти навіть не знаєш, як куля летить. Автомата в руках не тримала... Плювати мені на ваші Нові Заповіти! Я свою правду в целофановому мішку ніс... Окремо голова, окремо руки... Іншої правди немає... — І гудок у слухавці, схожий на далекий вибух.

Усе-таки я шкодую, що ми з ним не домовили. Можливо, це був мій головний герой...

Автор

— До мене пробивались лише голоси... Скільки б я ні напружувався, голоси були без облич. Вони то йшли, то повертались. Здається, устиг подумати: «Помираю». І розплющив очі...

Я опритомнів у Ташкенті на шістнадцятий день після підриву. Коли приходиш до тями, відчуваєшся мерзотно, здається, що краще не бути... Уже назад не повертатися... Було б комфортніше. Туман і нудота, це навіть не нудота, а захлинання, наче в легенях повно води. Довго виходиш із цього стану. Туман і нудота... Голова болить від власного шепоту, голосніше від шепоту говорити я не міг. Позаду вже був кабульський шпиталь. У Кабулі мені розітнули череп — там була каша, видалили дрібні шматочки кісток, зібрали на шурупи без суглобів ліву руку. Перше відчуття: жаль за тим, що нічого не вернеться, не побачу друзів, найприкріше — не зможу залізти на турнік.

Провалявся у шпиталях без п'ятнадцяти днів два роки. Вісімнадцять операцій, чотири — під загальним наркозом. Про мене студенти курсові писали: що в мене є, чого в мене немає. Сам поголитися не міг, голили хлопці. Першого разу вони вилили на мене пляшку одеколону, а я кричу: «Несіть другу!» Немає запаху. Я його не відчуваю. Витягли все з тумбочки: ковбасу, огірки, мед, цукерки — ніщо не пахне! Колір є, смак є, а запаху немає. Мало з глузду не спав! Настала весна, дерева розквітли, а я все це бачу, а не чую. У мене вийняли півтора кубічних сантиметра мозку, і, певно, якийсь центр було видалено, той, з яким пов'язані запахи. Я і тепер, п'ять років минуло, не відчуваю запах квітів, тютюнового диму, жіночих парфумів. Одеколон можу відчути, якщо запах грубий і сильний, але флакон треба сунути під самий ніс. Певно, частина мозку, що залишилася, взяла втрачену здатність на себе. Гадаю, так.

У шпиталі отримав листа від друга. Від нього дізнався, що наш бетеер підірвався на італійській фугасній міні. Він бачив, як разом із двигуном вилетіла людина... Це був я...

Виписали мене, надали допомогу — триста карбованців. За легке поранення належить сто п'ятдесят, за важке — триста. Далі живи, як хочеш. Пенсія — копійки. Переходь на утримання до батьків. У мого батька без війни — війна. Посивів, гіпертоніком став.

На війні я не прозрів, я став прозрівати після. І все закрутилось у зворотний бік...

Призвали мене вісімдесят першого. Війна тривала вже два роки, але на «гражданці» про неї знали мало і говорили мало. У нашій родині вважали: якщо влада послала туди війська, отже, треба. Так міркували мій батько, сусіди. Не пам'ятаю, щоб у когось була інша думка. Навіть жінки не плакали, усе це було ще далеким і не страшним. Війна і не війна, якщо війна, то якась дивна, без убитих і полонених. Ще ніхто не бачив цинкових трун. Це потім ми довідались, що труни вже в місто привозили, але ховали потайки, уночі, на надгробках писали «помер», а не «загинув». Але ніхто питав себе: від чого це раптом у нас стали помирати в армії дев'ятнадцятирічні хлопці? Від горілки чи від грипу? А може, апельсинів переїли? Плакали їхні рідні, а решта жила як жила, якщо це їх не обходило. У газетах писали, що наші солдати будують мости, саджають алеї дружби, а наші лікарі лікують афганських жінок і дітей.

У вітебській «учебці» не було таємницею, що нас готують до Афганістану. Дехто намагався «відкосити» за будь-яку ціну. Один зізнався, що боїться, мовляв, нас там усіх перестріляють. Я став його зневажати. Перед самим від'їздом іще один відмовився їхати: спочатку брехав — загубив комсомольського квитка, квиток знайшовся, вигадав — дівчина в нього народжує. Я вважав його ненормальним. Ми їхали робити революцію! Так нам казали. І ми вірили. Ввижалось попереду щось романтичне.

Куля наштовхується на людину, ти чуєш — його не забути, ні з чим не сплутати — характерний мокрий ляпас. Знайомий хлопець поруч падає долілиць, у їдку, як попіл, пилюку. Ти перевертаєш його на спину: у зубах затиснута сигарета, яку щойно ти йому дав. Вона ще димить... Я не готовий був стріляти в людину, я ще з мирного життя. З миру... Першого разу дієш як уві сні: біжиш, тягнеш, стріляєш, але нічого не запам'ятовуєш, після бою не можеш розповісти. Усе наче за склом... За стіною дощу... Наче страшний сон бачиш. Від переляку прокидаєшся, а згадати щось несила. Щоб відчутти жах, виявляється,

треба його запам'ятати, звикнути до нього. За два-три тижні від тебе колишнього нічого не лишається, лише твоє ім'я. Ти — це вже не ти, а інша людина. Думаю, так... Певно, це так... І ця інша... Ця людина, побачивши вбитого, уже не лякається, а спокійно або з гіркотою думає про те, як буде стягувати його зі скелі або тягнути в спеку кілька кілометрів. Вона не уявляє... А вона вже знає, як тхнуть у спеку вивернуті нутрощі і не відпирається запах людського калу і крові. Уява? Уява стишується. Ти бачиш: у брудній калюжі розплавленого металу шкіряться обгорілі черепи — наче кілька годин тому тут не кричали, а сміялись, помираючи. Але все несподівано звичайне... Просто... З'являється загострене і бентежливе збудження, коли бачиш убитого: не мене! Це так швидко відбувається... Ось таке перевтілення... Дуже швидко. Воно відбувається з усіма.

Для людей на війні в смерті немає таємниці. Убивати — це просто натискати на спусковий гачок. Нас учили: залишається живим той, хто вистрелить першим. Такий закон війни. «Тут ви повинні вміти дві речі — швидко ходити і влучно стріляти. Думати буду я», — казав командир. Ми стріляли, куди нам накажуть. Я був навчений стріляти, куди мені накажуть. Стрільвав, не шкодував нікого. Міг убити дитину. Адже з нами там воювали всі: чоловіки, жінки, старі, діти. Іде колона через кишлак. У першій машині глохне мотор. Водій вилазить із кабіни, піднімає капот... Хлопчисько, років десяти, йому ножом — у спину. Там, де серце. Солдат ліг на двигун... Із хлопчиська решето зробили... Дай тієї миті нам команду — зітерли б кишлак на порох. Зітерли. Кожен намагався вижити. Думати було ніколи. Нам же по вісімнадцять-двадцять років. До чужої смерті я звик, а власної боявся. Бачив, як від людини в одну секунду нічого не лишається, наче її зовсім і не було. І в порожній труні відправляли на батьківщину парадну форму. Чужої землі насиплють, щоб потрібна вага була... Хотілось жити. Ніколи так не хотілось жити, як там. Повернулись із бою — сміємося. Я ніколи так не сміявся, як там. Старі анекдоти йшли в нас за перший гатунок. Ось хоча б цей...

Потрапив фарцовщик на війну. Спершу з'ясував, скільки чеків коштує один полонений «дух». У вісім чеків оцінили. За два дні стоїть курява біля гарнізону: веде він двісті полонених. Друг просить: «Продай одного. Сім чеків даю». — «Що ти, дорогий? Сам за дев'ять купив».

Сто разів буде хтось розповідати — сто разів будемо сміятись. Реготали до болю в животі через будь-яку дрібницю.

Лежить «дух» (так ми називали душманів-моджахедів) зі словником. Снайпер. Побачив три маленькі зірочки — старший лейтенант... Погортав словника: за три зірочки — п'ятдесят тисяч афгані. Лусь! Одна велика зірка — майор — двісті тисяч афгані. Лусь! Дві маленькі зірочки — прапорщик. Лусь! Уночі ватажок розраховується: за старшого лейтенанта — дати афгані, за майора — дати афгані. За... Що? Прапорщик? Ти ж нашого годувальника вбив! Хто згущенку і консерви, хто ковдри нам продасть? Повісити!

Про гроші говорили багато. Більше ніж про смерть. Я нічого не привіз. Осколок, що з мене витягли, — і все. Хтось брав... Фарфор, коштовне каміння, прикраси, килими... Це на бойових, коли ходили в кишляки. Хтось купував, міняв... Ріжок патронів за косметичний набір: туш, пудра, тіні для коханої. Патрони продавали вареними. Куля варена не вилітає, а випльовується зі ствола. Вбити нею неможливо. Ставили відра або тази, кидали туди патрони і кип'ятили дві години. Готово! Ввечері несли на продаж. Бізнесом займались командири і солдати, герої і боягузи. У їдальнях зникали ножі, миски, ложки, виделки. У казармах недораховувались кухлів, табуреток, молотків. Зникали штики від автоматів, дзеркала з машин, запчастини... Нагороди також... У дуканах брали все, навіть те сміття, що вивозили з гарнізонного містечка: консервні бляшанки, старі газети, іржаві цвяхи, шматки фанери, целофанові мішечки... Сміття продавали машинами. Долар і вода завжди знайдуть собі дорогу. Всюди. Солдат мріяв... Було три... Три солдатські мрії: купити хустку матері, подрузі — косметичний набір, а собі плавки. Тоді плавок у Союзі не було. Ось така це була війна.

Нас називають «афганцями». Чуже ім'я. Наче знак. Мітка. Ми не такі, як усі. Інші. Які? Я не знаю, хто я: герой чи дурень, на котрого треба пальцем показувати. А може, злочинець? Уже говорять, що це була політична помилка. Сьогодні тихо говорять, завтра будуть голосніше. А я там кров залишив... Свою... І чужу... Нам давали ордени, яких ми не носимо... Ми ще будемо їх повертати... Ордени, отримані чесно на нечесній війні... Запрошують виступати в школах. А що розповідати? Про бойові дії... Про першого вбитого... Про те, що я досі боюся темряви, коли щось падає — здригаюся... Як брали

полонених, але до полку не доводили... Не завжди... *(Мовчить.)* За півтора року війни я не бачив жодного душмана живого, лише мертвих. Про колекції засушених людських вух? Бойові трофеї... Ними хвалилися... Про кишляки після артилерійської обробки, схожі вже не на житло, а на розоране поле? Про це хіба хочуть почути в наших школах? Ні, там потрібні герої. А я пам'ятаю, як ми руйнували, убивали і тут же будували, роздавали подарунки. Усе це існувало настільки поруч, що розділити досі не можу. Боюся цих спогадів... Ховаюся від них. Відмахуюсь... Не знаю жодної людини, яка повернулася б звідти — і не пила, не палила. Слабкі сигарети мене не рятують, шукаю «Мисливські», які ми там курили... А курити лікарі забороняють... У мене половина голови із заліза. І випити не можу...

Не пишть лише про наше афганське братство. Його немає. Я в нього не вірю. На війні ми були об'єднані: нас однаково ошукали, ми однаково хотіли жити і однаково хотіли додому. Тут нас об'єднує те, що в нас нічого немає, а блага в нашій країні роздають через блат і за привілеями. А нам винні за кров. У нас однакові проблеми: пенсії, квартири, хороші ліки, протези, меблеві гарнітури... Вирішимо їх, і наші клуби розпадуться. Ось я дістану, пропхаю, вигризу собі квартиру, меблі, холодильник, пральну машинку, японського «відика» — і годі! Одразу стане зрозуміло, що мені в цьому клубі робити нічого. Молодь до нас не потяглася. Їй ми незрозумілі. Начебто прирівняні до учасників Великої Вітчизняної війни, але ті Батьківщину захищали, а ми? Ми були в ролі німців — як мені один хлопець сказав. Думаю, так... Так... Так вони на нас дивляться... А ми на них злі. Вони тут музику слухали, з дівчатами танцювали, книжки читали, поки ми там кашу сиру їли й підривалися на мінах. Хто там зі мною не був, не бачив, не пережив, не відчув — той мені ніхто.

Через десять років, коли в нас повилазять наші гепатити, контузії, малярії, від нас будуть позбавлятися. На роботі, вдома... Нас перестануть садовити до президій. Усім ми будемо тягарем... Навіщо ваша книга? Для кого? Нам, хто звідти повернувся, усе одно не сподобається. Хіба розкажеш усе як було? Як убиті верблюди й убиті люди лежать в одній калюжі крові, їхня кров перемішалася. Кому це потрібно? Ми вдома всім чужі. Усе, що в мене лишилось, — це мій дім, дружина, дитина, яку вона незабаром народить. Кілька друзів звідти. Більше я нікому не вірю.

І вже не повірю.

Рядовий, гранатометник

— Десять років я мовчав... Мовчав про все...

У газетах писали: полк здійснив навчальний марш... Провів навчальну стрільбу... Ми читали, і було прикро. Наш взвод супроводжував машини. Автомобіль можна викруткою пробити, для кулі він — мішень. Щодня в нас стріляли, нас убивали. Убили поруч знайомого хлопця. Першого... на моїх очах. Ми ще мало знали один одного... З міномета стріляли. Помирав він довго, у ньому сиділо багато осколків. Нас упізнавав. Але кликав незнайомих нам людей...

Перед відправленням до Кабула мало не побився з одним, а його друг від мене його відтягує.

— Чого ти з ним сваришся, він завтра летить до Афгану.

Там у нас ніколи так не було, щоб у кожного свій казанок, своя ложка. Один казанок — усі наляжемо, душ із восьмеро. Але Афган — не детективна історія, не пригода. Лежить убитий селянин — хирляве тіло і великі руки... Під час обстрілу просиш (кого просиш, не знаю, Бога просиш): хай земля розступиться і сховає мене. Хай каміння розступиться... Собаки скавчать. Жалібно скавчать мінно-пошукові собаки. Їх теж убивали, ранили. Убиті вівчарки й люди, забинтовані собаки й люди. Люди без ніг, собаки без лап. Не розібрати, де на снігу собача кров, а де людська. Поскидають до однієї купи трофейну зброю: китайську, американську, пакистанську, радянську, англійську — вона, я дивувався, красива, але це все для того, щоб тебе вбити. Страх! Мені не соромно за цей страх. Страх людяніший за сміливість. Це я зрозумів. Боїшся і жалієш, хоч би самого себе... Озираєшся навколо, починаєш помічати життя... Усе лишиться жити, а ти щезнеш. Не хочеться думати, що будеш лежати непримітний і маленький, за тисячу кілометрів від домівки. Уже в космос люди літають, а як убивали одне одного тисячі років тому, так і вбивають. Кулею, ножем, каменякою... У кишляках наших солдатів вилами дерев'яними заколювали...

Повернувся вісімдесят першого року... Усе було на «ура». Виконали інтернаціональний обов'язок! Священний! Герої! Приїхав до Москви

вранці, рано вранці. Приїхав потягом. Автобус мав бути лише ввечері. Чекати не міг. Діставався на попутках: до Можайська електричкою, до Гагаріна — рейсовим автобусом, потім до Смоленська вже на перекладних. І від Смоленська до Вітебська — вантажівкою. Усього шістсот кілометрів. Ніхто грошей не брав, коли дізнавались, що з Афгану. Це я запам'ятав. Останні два кілометри — пішки. Бігом. Так і добіг додому.

Удома — запах тополь, дзвенять трамваї, дівчинка їсть морозиво. І тополі, тополі пахнуть! А там природа — це зелена зона, так звана «зеленка», звідти стріляють. Так хотілось побачити берізку і синичку нашу. Боявся зайти за ріг будинку... Ріг попереду, усе всередині стискається — а хто там, за рогом? Ще рік боявся вийти на вулицю: бронжилета немає, каски немає, автомата немає — як голий. А вночі сни: хтось у чоло цілиться і такий калібр, що півголови знесе... Кидався на стіну... Затріщить телефон, у мене піт на лобі — стріляють! Звідки? Починаєш нишпорити очима навкруги. Втуплюєшся у книжкову полицю... А-а-ах! Я вдома...

У газетах так само писали: вертолітник ікс здійснив навчальний політ... Нагороджений орденом Червоної Зірки... У Кабулі відбувся концерт з нагоди Першотравня за участю радянських солдат... Афган звільнив мене. Вилікував від віри в те, що все в нас правильно і в газетах пишуть правду, по телевізору говорять правду. «Що робити? Що робити?» — питав я себе. Хотів на щось наважитись, кудись піти. А куди? Мати відмовляла, і ніхто з друзів не підтримав: мовляв, усі мовчать. Так треба.

Ось вам розповів... Уперше спробував говорити те, що думаю. Незвично.

Рядовий, мотострілець

— Боюсь починати розповідати. Знову навалляться ці тіні...

Щодня... Щодня я собі там говорила: «Дурна я, дурна. Навіщо це зробила?» Особливо вночі з'являлися такі думки, коли не працювала, а вдень були інші: як усім допомогти? Рани жахливі... Мене приголомшило: навіщо такі кулі? Хто їх вигдав? Хіба людина їх вигдала? Вхідний отвір — маленький, а всередині кишки, печінка,

селезінка — усе посічене, розірване. Мало вбити, поранити, треба ще змусити так страждати... Вони кричали завжди: «Мама!» — коли болить. Інших слів я не чула...

Я ж хотіла виїхати з Ленінграда. На рік-два, але виїхати. Померла дитина, потім помер чоловік. Нічого не тримало мене в цьому місті, навпаки, усе нагадувало, гнало. Там ми з ним зустрічалися... Тут уперше поцілувались... У цьому пологовому будинку я народила...

Викликав головлікар:

— Поїдете до Афганістану?

— Поїду.

Мені треба було бачити, що іншим гірше, ніж мені. І я це побачила.

Війна, нам казали, справедлива, ми допомагаємо афганському народові покінчити з феодалізмом і побудувати світле соціалістичне суспільство. Про те, що наші хлопці гинуть, якимось замовчувалось, ми зрозуміли так, що там багато інфекційних захворювань: малярія, черевний тиф, гепатит. Вісімдесятий рік... Початок... Прилетіли до Кабула... Під шпиталь віддали старі англійські стайні. Нічого немає... Один шприц на всіх... Офіцери вип'ють спирт, обробляємо рани бензином. Рани погано гояться... Допомагало сонце. Яскраве сонце вбиває мікроби. Перших поранених побачила в спідній білизні і чоботах. Без піжам. Піжами не скоро з'явилися. Капці теж. І ковдри... У одного хлопчика... Пам'ятаю цього хлопчика: у нього тіло навсібічгнулося, кісток наче не було, ноги мотузками. З нього витягли десятків зо два осколків.

Увесь березень тут же, біля наметів, скидали відрізані руки, ноги. Трупи... вони лежали в окремому наметі... Напівголі, з виколотими очима, одного разу — з вирізаною зіркою на животі... Раніше у фільмі про громадянську війну таке бачила. Цинкових трун іще не було, ще не заготовили.

Незабаром почали потроху замислюватись: хто ж ми? Наші сумніви начальству не сподобались. Капців, піжам іще не було, а вже розвішували привезені лозунги, заклики, плакати. На фоні лозунгів — змарнілі, сумні обличчя наших хлопчиків. Вони лишились у моїй свідомості такими назавжди... Двічі на тиждень — політичне навчання. Нас навчали повсякчас: священний обов'язок, кордон має бути на замку. Найнеприємніша річ в армії — доноси, наказ доносити. За кожну дрібницю. На кожного пораненого, хворого. Це називалося

знати настрої. Армія має бути здоровою... Було належним «стукати» на всіх. Жаліти не можна було. Але ми жаліли, на жалощах там усе трималося...

Ми їхали... рятувати, допомагати, кохати. За цим ми їхали... Минає якийсь час, і я ловлю себе на думці, що ненавиджу. Ненавиджу цей м'який і легкий пісок, що пече, як вогонь. Ненавиджу ці гори. Ненавиджу ці низькорослі кишлаки, з котрих будь-якої миті можуть вистрелити. Ненавиджу випадкового афганця, що несе кошика з динями чи стоїть біля своєї хати. Ще невідомо, де він був цієї ночі і що робив. Убили знайомого офіцера, який нещодавно лікувався в шпиталі, вирізали два намети солдатів... В іншому місці було отруєно воду... Хтось підняв красиву запальничку — вона вибухнула в руках... Це ж усе наші хлопчики гинули. Свої хлопчики. Треба це зрозуміти... Ви не бачили обпаленої людини? Не бачили. Обличчя немає, очей немає, тіла немає... Щось зморщене, укрите жовтою скоринкою... Не крик, а рик з-під цієї скоринки...

Там жили ненавистю, виживали ненавистю. А почуття провини? Воно прийшло не там, а тут, коли я вже збоку подивилась на це. Там мені все здавалося справедливістю, тут я жахнулась, згадавши маленьку дівчинку, яка лежала в пилюці без рук, без ніг... Як поламана лялька. Після нашого бомбардування... А ми ще дивувались, що вони нас не люблять. Вони лікувались у нашому шпиталі... Даєш жінці ліки, а вона не зводить на тебе очей, вона тобі ніколи не посміхнеться. Це навіть ображало. Там ображало, тут — ні. Тут ти вже нормальна людина, до тебе повернулися всі почуття.

Професія в мене гарна — рятувати, вона мене і врятувала. Я можу виправдовуватися: ми там були потрібні. Не всіх урятували, кого могли врятувати, — ось що найстрашніше. Могла врятувати — не було потрібних ліків. Могла врятувати — пізно привезли (хто був у медротах? — погано навчені солдати, що навчилися лише перев'язувати). Могла врятувати — не добудилась п'яного хірурга. Могла врятувати... Ми не могли навіть правду написати в похоронках. Вони підривались на мінах... Від людини часто лишалось піввідра м'яса... А ми писали: загинув в автомобільній катастрофі, упав у провалля, харчове отруєння. Коли їх уже стали тисячі, тоді нам дозволили повідомляти правду рідним. До трупів я звикла. Але з тим,

що вони такі молоді, рідні, маленькі, — із цим неможливо було змиритися.

Привозять пораненого. Саме я чергувала. Він розплющив очі, подивився на мене:

— Ну, все! — І помер.

Три доби його шукали в горах. Знайшли. Привезли. Він марив: «Лікаря! Лікаря!» Побачив білий халат, подумав — урятований! А поранення було несумісне з життям. Я лише там дізналася, що це таке: поранення — в черепну коробку... У мене в пам'яті свій цвинтар, своя портретна галерея. У чорній рамці.

Навіть у смерті вони не були рівними. Чомусь тих, хто загинув у бою, жаліли більше. Померлих у шпиталі — менше. Іноді вони кричали, помираючи... Так кричали! Пам'ятаю, як помирав у реанімації майор. Військовий радник. До нього прийшла дружина. Він помер у неї на очах. І вона почала страшно кричати... По-звірячому... Хотілося зачинити всі двері, щоб ніхто не чув... Тому що поруч помирали солдати. Хлопчики... І їх нікому було оплакувати. Умирили вони на самоті. Вона була зайвою серед нас...

— Мамо! Мамо!

— Я тут, синочку, — кажеш, обманюєш.

Ми стали їхніми мамами, сестрами. І завжди хотілось виправдати цю довіру.

Привезуть солдати пораненого. Здадуть і не йдуть:

— Дівчатка, нам нічого не потрібно. Можна лише посидіти у вас?

А тут, удома... У них свої мами, сестри. Дружини. Тут ми їм не потрібні. Там вони довіряли нам про себе те, чого в цьому житті нікому не розкажуть. Ти вкрав у товариша цукерки і з'їв. Тут це нісенітниця. А там — жахливе розчарування в собі. Людину ті обставини висвітлювали. Якщо це боягуз, то незабаром ставало зрозуміло — боягуз, якщо це — стукач, то одразу було видно — стукач. Якщо бабій, усі знали — бабій. Не впевнена, чи зізнається хтось тут, а там не від одного чула: убивати може сподобатись, убивати — задоволення. Це сильне почуття. Знайомий прапорщик їхав до Союзу і не приховував: «Як я жити тепер буду, мені ж убивати хочеться?» Напевно, це також пристрасть: вони казали про це спокійно. Хлопчики — із захопленням! — як спалили кишляк, розтоптали все. Вони ж не божевільні? Скільки їх таких повернулось...

Їм убити людину нічого не варто... Якось до нас зайшов офіцер, він приїхав з-під Кандагара. Увечері треба прощатись, а він зачинився в порожній кімнаті і застрелився. Казали, що п'яний був, не знаю. Важко. Важко було прожити один день. Хлопчик на посту застрелився. Три години на сонці. Хлопчик домашній, не витримав. Було багато божевільних. Спочатку вони лежали в загальних палатах, потім їх розташували окремо. Вони почали втікати, їх грати лякали. Разом з усіма їм було легше. Одного особливо запам'ятала:

— Сідай. Я заспіваю тобі дембельської. — Співає, співає і засне.

Прокинеться:

— Додому! Додому! До мами... Мені тут спекотно.

Весь час просився додому.

Багато хто курив. Анашу, марихуану... Хто що дістане... Пояснювали, що стаєш сильним, вільним від усього. Насамперед від свого тіла. Ніби ти навшпиньки йдеш, відчуваєш легкість у кожній клітині, відчуваєш кожен м'яз. Хочеться літати. Наче летиш! Радість нестримна. Усе подобається, смієшся над різними дурницями. Чуєш краще, бачиш краще. Розрізняєш більше запахів, більше звуків. У цьому стані легше вбивати — ти знеболівся. Жалощів немає. Легко вмирати — страх іде. Таке відчуття, що на тобі бронезилет, що ти броньований. Я вмiла їх слухати... Двічі... Я сама... Я двічі сама курила. В обох випадках, коли психіка і фізика не витримували. Працювала в інфекційному відділенні. Мало бути тридцять ліжок, а лежить триста людей. Черевний тиф, малярія. Їм видавали простирадла, ковдри, а вони лежали на своїх шинелях, просто на землі. У трусах. Наголо стрижені, а з них сиплються воші. Платяні... Головні... Такої кількості вошей я увити не могла... А поруч у кишляку афганці ходили в наших лікарняних піжамах, з нашими простирадлами на голові замість чалми. Так, наші хлопчики все продавали. Я їх не засуджую... Ні... Частіше не засуджую. Вони помирили за три карбованці на місяць — наш солдат отримував вісім чеків на місяць. Три карбованці... Їх годували м'ясом з хробаками, іржавою рибою... У нас у всіх була цинга, у мене випали всі передні зуби. Вони продавали ковдри і купували анашу. Що-небудь солодке. Дріб'язок... Там такі яскраві крамнички, у цих крамничках так багато привабливого. У нас... у Союзі нічого цього немає, вони цього не

бачили. І вони продавали зброю, патрони, щоб їх потім тими ж автоматами і патронами вбивали. Купляли за це шоколад... Пиріжки...

Після всього там я іншими очима побачила свою країну. Зіниця стала іншою, вона збільшилася.

Страшно було сюди повертатись. Якось дивно. Наче з тебе здерли всю шкіру. Я весь час плакала. Нікого не могла бачити, окрім тих, хто там був. Із ними проводила б день і ніч. Розмови інших здавались марнотою, безглуздям якимсь. Півроку так тривало. А тепер сама в черзі за м'ясом лаюсь. Намагаєшся жити нормальним життям, як жила «до». Але не виходить. Я стала байдужою до себе, до свого життя. Життя завершилося, нічого далі не буде. А в чоловіків ці переживання ще болісніші. Жінка може зачепитися за дитину, а їм немає за що зачепитись. Вони повертаються, закохуються, у них народжуються діти, а все одно Афганістан для них понад усе. Мені самій хочеться розібратись, чому так. Навіщо це все було? Чому це так мене зачіпає? Там усе заганялось усередину, тут вилізло.

Їх потрібно жаліти, жаліти всіх, хто там був. Я доросла людина, мені було тридцять років, і то яка ломка. А вони — маленькі, вони нічого не розуміли. Їх узяли з дому, дали в руки зброю, їм казали: ідете на святу справу, Батьківщина вас не забуде. Тепер від них відводять очі, намагаються забути цю війну. Все! І перші ті, хто нас туди послав. Навіть ми самі, зустрівшись, дедалі рідше розмовляємо про війну. Цю війну ніхто не любить. Хоча я досі плачу, коли грають афганський гімн. Полюбила всю афганську музику. Це як наркотик.

Нещодавно в автобусі зустріла солдата. Ми його лікували. Він без правої руки лишився. Я його добре пам'ятала, теж лєнінградець.

— Може, тобі, Сергійку, чимось допомогти треба?

А він зі злістю:

— Та пішла ти!!

Я знаю, він мене знайде, перепросить. А в нього хто перепросить? У всіх, хто там був? Кого зламало і понівечило? Не кажу про калік. Як треба не любити свій народ, щоб посилати його на таке? Я тепер не лише будь-яку війну, а й хлопчачі бійки ненавиджу. І не кажіть мені, що ця війна завершилась. Літо дихне гарячою пилюкою, блисне кільце води-нетечі, різкий запах сухих квітів... Як удар у скроню...

Це переслідуватиме нас усе життя.

Медсестра

— Уже відпочив від війни, відійшов... Як передати все, що було?

Оце дрижання в усьому тілі, цю лють... Як? До армії закінчив автотранспортний технікум, і мене призначили возити командира батальйону. На службу не скаржився. Але в нас почали наполегливо говорити про обмежений контингент радянських військ в Афганістані, жодна політ-година не обходилась без цієї інформації: наші війська надійно охороняють кордони Батьківщини, надають допомогу дружньому народові. Ми почали непокоїтись — можуть на війну послати. Нас вирішили, як я тепер розумію, ошукати...

Викликали до командира частини і запитували:

— Хлопці, хочете працювати на новеньких машинах?

Зрозуміло, що одностайно:

— Так! Мріємо.

Далі йшло:

— Але спочатку ви маєте поїхати на цілину й допомогти зібрати хліб.

Усі погодились.

У літаку випадково почули від льотчиків, що летимо до Ташкента. У мене підсвідомо виникли сумніви: чи на цілину ми летимо? Сіли справді в Ташкенті. Шеренгою відвели у відгороджене дротом місце неподалік аеродрому. Сидимо. Командири ходять якісь збуджені, шепочуться поміж себе. Настав час обіду, до нашої стоянки один за одним підтягують ящики з горілкою.

— У колону по двоє ста-а-а-вай!

Вишикували і тут же оголосили, що, мовляв, за кілька годин за нами прилетить літак — ми вирушаємо до Республіки Афганістан виконувати свій військовий обов'язок. Присягу.

Що тут почалось! Страх, паніка перетворили людей на тварин — одних на тихих, інших на розлючених. Хтось плакав від образи, хтось заціпенів, був у трансі від цього неймовірного, мерзенного ошуканства. Ось для чого, виявляється, приготували горілку. Щоб легше і простіше з нами порозумітися. Після горілки, коли в голову вдарив ще й хміль, деякі солдати намагалися втекти, кинулись битися з офіцерами. Але табір оточили солдати з автоматами, які стали тіснити

всіх до літака. У літак нас вантажили, наче ящики, закидали в залізне порожнє пузо.

Так ми опинилися в Афганістані... Незабаром побачили поранених, убитих, почули слова: «розвідка», «бій», «операція». Мені здається... Як я тепер розумію, у мене настав шок... Я почав приходити до тями, усвідомлювати ясно навколишнє лише за кілька місяців.

Коли дружина спитала: «Як чоловік потрапив до Афганістану?» — їй відповіли: «Виявив добровільне бажання». Такі самі відповіді дістали всі наші матері та дружини. Якби знадобилось моє життя, моя кров для великої справи, я сам сказав би: «Запишіть мене добровольцем!» Але мене двічі ошукали: відправили на війну і не сказали правди, яка це війна, — правду я дізнався через вісім років. Лежать у могилах мої друзі і не знають, як їх обдурили із цією підлою війною. Я їм іноді заздрю: вони ніколи про це не дізнаються. Їх більше вже не обдурять.

Рядовий, водій

— Дуже сумувала далеко від Батьківщини...

Чоловік служив тривалий час у Німеччині, потім у Монголії... Двадцять років моїх минули поза Батьківщиною, яку я любила нестримною любов'ю. І я написала до Генерального Штабу, що все життя за кордоном, більше не можу. Прошу допомогти повернутися додому...

Ми вже сіли в потяг, а я досі не вірила. Щохвилини питала в чоловіка:

— Ми їдемо до Радянського Союзу? Ти мене не обманюєш?

На першій станції взяла в руку грудочку рідної землі, дивлюсь на неї і посміхаюсь — рідна! Я її їла, повірте. Умивала нею обличчя.

Мій улюблений... Мій... Наш... Юрко в мене — старшенький. Негарно матері в цьому зізнаватись, але я любила його понад усіх на світі. Більше, ніж чоловіка, більше, ніж другого сина, я любила всіх, але його якось особливо. Він був маленький, я спала і тримала його за ніжку. Не могла собі уявити: як це я побіжу в кіно, а сина залишу з кимось. Брала його, тримісячного, кілька пляшечок молока, і ми вирушали на фільм. Можу сказати, що я все життя була з ним.

Виховувала його лише за книжками, за ідеальними образами: Павка Корчагін, Олег Кошовий, Зоя Космодем'янська. У першому класі він знав напам'ять не казки, не дитячі вірші, а цілі сторінки з «Як гартувалася сталь» Миколи Островського.

Вчителька була в захваті.

— Хто твоя мама, Юрку? Ти вже так багато прочитав.

— Моя мама працює в бібліотеці.

Він знав ідеали, але він не знав життя. Я теж, стільки років живучи далеко від Батьківщини, уявляла, що життя складається з ідеалів. Ось випадок... Ми вже повернулися до рідних місць, жили в Чернівцях. Юрко навчався у військовому училищі. Якось, о другій годині ночі — дзвінок у двері. Стоїть на порозі він.

— Ти, синочку? Що ж так пізно? Чому в дощ? Мокрий весь...

— Мамо, я приїхав тобі сказати: мені важко жити. Те, чого ти навчала... Нічого цього немає. Звідки ти це все взяла? А це лише початок... Як я буду жити далі?

Усю ніч ми з ним просиділи на кухні. Про що я могла говорити? Все про те саме: життя прекрасне, люди хороші. Усе правда. Тихо мене слухав. Уранці поїхав до училища.

Не раз я наполягала:

— Юрку, кидай училище, іди до цивільного інституту. Твоє місце там. Я ж бачу, як ти страждаєш.

Він не був задоволений своїм вибором, тому що військовим став випадково. З нього міг би вийти гарний історик... Учений. Він жив книгами... «Яка чудова країна — Давня Греція»: І читає все про Грецію. Потім про Італію: «Мамо, Леонардо да Вінчі думав про польоти в космос. Коли-небудь розгадають посмішку Джоконди...» А в десятому класі на зимових канікулах поїхав до Москви. Там у мене живе брат, полковник у відставці. Юрко з ним поділився: «Хочу вступати до університету на філософський факультет». Той не схвалив.

— Ти чесний хлопець, Юрку. Бути філософом у наш час важко. Треба обманювати себе та інших. Будеш казати правду, потрапиш за ґрати або до божевільні.

Навесні Юрко вирішує:

— Мамо, не питай мене ні про що. Я буду військовим.

Я бачила у військовому містечку цинкові домовини. Але тоді: один син — у сьомому класі, другий — ще молодший. Сподівалася: поки

вони виростуть, війна скінчиться. Хіба війна може бути тривалою? «А вона виявилася завдовжки зі школу, з десять років», — сказав хтось у Юрка на поминках.

Випускний вечір в училищі. Син — офіцер. Але я не розуміла, як це Юркові потрібно буде кудись їхати. Не уявляла ні на мить свого життя без нього.

— Куди тебе можуть направити?

— Попрошусь до Афганістану.

— Юрку!

— Мамо, ти мене виховала таким, тепер навіть не думай перевиховувати. Ти правильно мене виховала. Усі ті виродки, з якими я стикався в житті, — не мій народ і не моя Вітчизна. Я поїду до Афганістану, щоб довести їм, що в житті є високе, і не кожному вистачає для щастя забитого м'ясом холодильника і «Жигулів». Є ще щось... Ти так навчала...

Він не сам попросився до Афганістану, багато хлопців подали рапорти. Усі вони — з хороших сімей: в одного батько — голова колгоспів іншого — сільський учитель... Мама — медсестра...

Що я могла сказати своєму синові? Що Батьківщині цього не потрібно? А ті, кому він хоче щось довести, як вважали, так і будуть вважати, що до Афганістану їдуть лише за ганчір'ям, за чеками. За орденами, за кар'єрою. Для них Зоя Космодем'янська — фанатичка, а не ідеал, тому що нормальна людина на таке не здатна.

Не знаю, що зі мною сталося: плакала, умовляла. Зізналась йому в тому, у чому сама собі боялась зізнатися... Але про що вже говорили... Уже тихенько шепотілись на кухнях. Я його спитала:

— Юрку, життя зовсім не таке, як я тебе вчила. І якщо я довідаюсь, що ти в Афганістані, вийду на площу... На лобне місце... Обіллю себе бензином і підпалю. Тебе вб'ють там не за Вітчизну, тебе вб'ють невідомо за що... Просто так. Хіба може Вітчизна посилати на загибель своїх кращих синів без великої ідеї?

І він обманув мене. Сказав, що поїде до Монголії. Але я знала: це ж мій син, він буде в Афганістані.

Водночас пішов до армії Гена, мій молодший. Я за нього була спокійна, він виріс іншим. Їхні вічні суперечки з Юрком.

Юрко:

— Ти, Гено, мало читаєш. Я ніколи не бачив у тебе в руках книжку, лише гітару.

Гена:

— Я не хочу бути таким, як ти. Я хочу бути як усі.

Вони поїхали, а я перейшла жити до них у дитячу. Втратила цікавість до всього, окрім їхніх книжок, їхніх речей, їхніх листів. Юрко писав про Монголію, але так плутався в географії, що я вже не сумнівалась, де він. Удень і вночі перебирала своє життя... Краяла себе на шматочки. Цей біль не передати жодними словами...

Я сама його туди відправила. Сама!

...Заходять якісь чужі люди, за їхніми обличчями вловлюю — вони принесли мені біду. Відступаю до кімнати. Лишається остання страшна надія:

— Гена?!

Вони відводять очі. А я ще раз готова віддати їм одного сина, щоб урятувати іншого...

— Гена?

Тихо-тихо хтось із них вимовив:

— Ні, Юрко.

Далі не можу... Не можу далі... Два роки я помираю. Я ні на що не хворію, але я помираю. Я не спалила себе на площі, чоловік не відніс і не кинув їм в обличчя партквитка. Ми, напевно, уже померли. Тільки ніхто про це не знає...

Ми самі про це не знаємо...

Мати

— Я одразу себе переконав: «Я все забуваю. Я все забуваю...»

У нас у родині табу на цю тему. Дружина там посивіла в сорок років, у донечки було довге волосся, тепер у неї коротка стрижка. Під час нічних обстрілів Кабула не могли її добудитись і тягнули за волосся.

А через чотири роки мене раптом понесло, понесло... Хочу говорити... І вчора зайшли випадкові гості, не можу себе зупинити. Приніс альбом... Показав слайди: зависають над кишляком «вертушки», кладуть на ноші пораненого, поруч — його відірвану ногу

в кросівці. Полонені, засуджені до розстрілу, наївно дивляться в об'єктив, за десять хвилин їх уже не буде... Аллах акбар! Обернувся: чоловіки на балконі курять, жінки пішли на кухню. Сидять лише їхні діти. Підлітки. Цим цікаво. Не розумію, що зі мною відбувається? Хочу говорити. Чого це раптом? Щоб нічого не забути...

Як було тоді, що я відчував тоді — не передам. Я зможу розповісти про свої почуття тепер. Через чотири роки... За десять років усе звучатиме інакше, може, й розіб'ється на друзки.

Була якась злість. Досада. Чому я мушу їхати? Чому зійшлося на мені? Але відчув навантаження, не зламався — це дало задоволення. Починаєш готуватися від найменших дрібниць: якого ножика брати з собою, яку бритву... Зібрався. І тут уже нетерплячка: швидше зустрітися з невідомим, щоб не зникло це піднесення, висота почуттів. Схема виходить... Це вам розповість будь-хто. А мене в холод і піт кидає... І ще такий момент: коли літак приземлився, полегшення — і разом з тим збудження: зараз усе почнеться, побачимо, доторкнемось, поживемо цим.

Стоять троє афганців, про щось розмовляють, сміються. Пробіг уздовж торговельних рядів замузаний хлопчик, пірнув кудись у грубе ганчір'я під прилавок. Витріщився на мене зеленим незмигним оком папуга. Я дивлюсь і не розумію, що відбувається... Вони не переривають розмови. Той, що спиною до мене, повертається... І я вже дивлюся в дуло пістолета. Пістолет зводиться... зводиться... Ось отвір... Я його бачу. Одночасно я чую різке клацання, і — мене немає... Я перебуваю водночас і по той, і по цей бік... Але я ще не лежу, а стою. Хочу з ними говорити, але не можу: а-а-а...

Світ проявляється повільно, як світлина... Вікно... Високе вікно... Щось біле і щось велике, огрядне в цьому білому... Хтось... Окуляри заважають, не роздивитись обличчя... З нього скрапує піт... І краплі поту боляче вдаряють по обличчю... Підводжу непідйомні повіки і чую полегшене зітхання:

— Ну, все, товаришу полковнику, повернувся з «відрядження».

Але якщо я підведу голову, бодай поверну її, у мене кудись провалюється мозок. Свідомість мерехтить... Знову пірнає в грубе ганчір'я під прилавком хлопчисько... Вступився в мене незмигним зеленим оком папуга... Стоять троє афганців... Той, що спиною до мене, повертається... І я впираюсь поглядом у дуло пістолета... Ось

отвір... Я його бачу... Тепер я не чекаю знайомого клацання... Кричу: «Я маю тебе вбити! Я маю тебе вбити!...»

Якого кольору крик? Який він на смак? А якого кольору кров? У шпиталі — вона червона, на сухому піску — сіра, на скелі — яскравосиня у надвечір'я, уже не жива. З важкопораненої людини кров витікає швидко, наче з розбитої банки... І людина згасає... згасає... Самі очі до останку блищать і дивляться повз тебе. Уперто кудись повз...

За все заплачено! За все! Сповна... *(Починає нервово ходити кімнатою.)*

Ви дивитесь на гори знизу — нескінченні, не дістати, здіймаєтесь на літаку — унизу перевернуті сфінкси лежать. Розумієте, про що я? Про час. Про відстань між подіями. Тоді навіть ми, учасники, не знали, що це за війна. Не плутайте мене сьогоднішнього зі мною вчорашнім, із тим, хто у сімдесят дев'ятому був там. Так, я цьому вірив! У вісімдесят третьому приїхав до Москви. Тут жили так, поводитися так, наче настам не було. І війни ніякої не було. У метро, як завжди, сміялись, цілувалися. Читали. Я йшов Арбатом і зупиняв людей:

— Скільки років триває війна в Афганістані?

— Не знаю...

— Скільки років триває війна...

— Не знаю, навіщо це вам?

— Скільки років...

— Здається, два роки...

— Скільки років...

— А що, там війна? Насправді?

Тепер можна сміятись над нами, знущатись: мовляв, сліпі і дурні, як вівці, були. Слухняне стадо! Тепер Горбачов дозволив... Віжки відпущено... Смійтесь! Але давня китайська мудрість каже: «Гідний усілякої зневаги мисливець, що вихваляється біля ніг дохлого лева, і гідний усілякої поваги мисливець, що вихваляється біля ніг упольованого лева». Хтось може говорити про помилки. Правда, не знаю: хто? Але я — ні. Мене питають: «Чому ви мовчали тоді? Адже ви були не хлопчик. Вам було майже п'ятдесят років». Я мушу зрозуміти...

Почну з того, що я там стріляв, але водночас я поважаю цей народ. Я навіть його люблю. Мені подобаються його пісні, його молитви: спокійні і нескінченні, як його гори. Але ось я — буду казати лише про

себе — щиро вірив, що юрта гірша за п'ятиповерхівку, що без унітаза немає культури. І ми завалимо їх унітазами і зведемо кам'яні будинки. Навчимо керувати трактором. І ми привезли їм столи для кабінетів, графини для води, і червоні скатертини для офіційних засідань, і тисячі портретів Маркса, Енгельса, Леніна. Вони висіли в усіх кабінетах, над головою кожного начальника. Ми привезли їм начальницькі чорні «Волги». І наші трактори, і наших племінних бичків. Селяни (дехкани) не хотіли брати землю, яку їм дарували, тому що вона належить Аллахові, людина не може її ні дати, ні взяти. Наче з космосу, дивились на нас проламані черепи мечетей.

Ми ніколи не дізнаємось, як мураха бачить світ. Почитайте про це в Енгельса. А в сходознавця Спенсера: «Афганістан не можна купити, його можна перекупити». Уранці запалюю сигарету: на попільничці сидить маленька, як хрущ, ящірка. Повертаюся за кілька днів: ящірка сидить на попільничці в тій самій позі, навіть голівку ще не повернула. Зрозумів: ось він — Схід. Я десять разів щезну і воскресну, розіб'юся і піднімусь, а вона ще не встигне своєї крихітної голівки повернути. За їхнім календарем — тисяча триста шістдесят перший рік...

Ось сиджу вдома, у кріслі біля телевізора. Чи можу я вбити людину? Та я мухи не вб'ю! Перші дні, навіть місяці, кулі зрізують гілки шовковиці — відчуття нереальності... Психологія бою інша... Біжиш і ловиш ціль... Попереду... Бічним зором... Я не лічив, скільки я вбив... Але біг. Ловив ціль... Тут... Там... Живу рухому ціль... І сам теж був ціллю... Мішенню... Ні, з війни не повертаються героями. Звідти неможливо повернутися героєм...

За все заплачено! За все! Сповна.

Ви уявляєте і любите солдата сорок п'ятого року, якого любила вся Європа. Наївний, простакуватий, з широким ременем. Йому нічого не треба, йому потрібна була лише перемога — і додому! А цей солдат, що повернувся до вашого під'їзду, на вашу вулицю, — інший. Цьому солдатові потрібні були джинси і магнітофон. Він бачив і запам'ятав інше життя. Багато забажав... Ще древні говорили: не будіть сплячого собаку. Не давайте людині нелюдських випробувань. Вона їх не витримає.

Свого улюбленого Достоевського там читати не міг. Похмуро. Тягав за собою Бредбері. Фантастику. Хто хоче жити вічно? Ніхто.

Але ж було... Було! Пам'ятаю... У тюрмі мені показали ватажка, як ми тоді називали, банди. Лежить на металевому ліжку і читає. Знайома книжкова палітурка... Ленін: «Держава і революція». «Шкода, — сказав, — не встигну дочитати. Може, мої діти прочитають...»

Згоріла школа, лишилась одна стіна. Щоранку діти приходять на урок і пишуть на ній вуглинками, що лишилися після пожежі. Після уроків стіну білять вапном. І вона знову схожа на чистий аркуш білого паперу...

Привезли із «зеленки» лейтенанта без рук і без ніг. Без усього чоловічого. Перші слова, які він вимовив після шоку: «Як там мої хлопці?..»

За все заплачено! І ми заплатили більше за всіх. Більше за вас...

Нам нічого не треба, ми все пройшли. Вислухайте нас і зрозумійте. А всі звикли діяти — дати ліки, дати пенсію, дати квартири. Дати і забути. За це «дайте» заплачено дорогою валютою — кров'ю. Але ми до вас на сповідь прийшли. Ми сповідаємось.

Не забудьте про тайну сповіді...

Військовий радник

— Ні, все-таки добре, що так завершилось. Поразкою. У нас полуда з очей спаде...

Неможливо все розповісти... Було те, що було, після чого лишилось те, що я побачив і запам'ятав, уже тільки частина від цілого, а далі з'явиться те, що зможу розповісти. У слові залишиться десята частина... У кращому разі, якщо я постараюсь. Напружусь. А заради кого? Заради Льошки, який помер у мене на руках — вісім осколків у живіт. Ми спускали його з гір вісімнадцять годин. Сімнадцять годин він жив, на вісімнадцятій — помер. Заради Льошки згадати? Але це тільки з позиції релігії людині щось потрібно, особливо там, нагорі. Я більше вірю, що їм не боляче, не страшно і не соромно. Тоді навіщо ворушити? Хочете щось дізнатись у нас... Так... Ми, звичайно, з тавром... А що в нас можна дізнатись? Ви, напевно, сприймаєте нас за інших? Зрозумійте, важко в чужій країні, воюючи невідомо за що, виробити якісь ідеали. Знайти сенс. Там ми були однаковими, але не були однодумцями. Як і тут... У нормальному світі... Випадку нічого не варто було поміняти місцями тих, хто там був, на тих, кого там не було. Ми всі різні, але ми скрізь однакові — і там, і тут.

Згадую, у шостому чи сьомому класі вчителька російської літератури викликала до дошки:

— Хто твій улюблений герой: Чапаєв чи Павло Корчагін?

— Гек Фінн.

— Чому Гек Фінн?

— Гек Фінн, коли вирішував, видати втікача-негра Джима чи горіти за нього в пеклі, сказав собі: «Ну і дідько з ним, горітиму в пеклі», — але Джима не видав.

— А якби Джим був білим, а ти червоним? — спитав після уроків Льошка, мій друг.

Так усе життя і живемо — білі і червоні, хто не з нами, той проти нас.

Під Баграмом... Зайшли до кишлаку, попросили поїсти. За їхніми законами, якщо людина у твоєму домі і голодна, їй не можна відмовити в гарячому коржі. Жінки посадили нас за стіл і нагодували. Коли ми поїхали, цих жінок та їхніх дітей свої ж до смерті закидали камінням і палицями. Вони знали, що їх уб'ють, але все одно нас не прогнали. А ми до них зі своїми законами... У шапках до мечеті заходили...

Навіщо примушувати мене згадувати? Це все дуже інтимне: і перший мій убитий, і моя власна кров на легкому піску, і висока труба верблюжої голови, що гойдалась наді мною, перш ніж я знепритомнів.

І водночас я там був як усі. За все життя я лише раз відмовився бути як усі. Лише раз... У дитсадочку нас примушували братися за руки і ходити парами, а я любив гуляти сам. Молоді виховательки якийсь час терпіли мої вибрики, але незабаром одна з них вийшла заміж, поїхала, замість неї до нас привели тьотю Клаву.

— Бери за руку Сергійка, — підвела до мене другого хлопчика тьотя Клава.

— Не хочу.

— Чому ти не хочеш?

— Люблю гуляти сам.

— Роби, як роблять усі слухняні хлопчики і дівчатка.

— Не буду.

Після прогулянки тьотя Клава роздягнула мене, навіть трусики зняла і маечку, відвела і залишила на три години в порожній темній кімнаті. А в дитинстві немає нічого страшнішого, ніж лишитися самому. У темряві... Здається, що про тебе всі забули. Ніколи не знайдуть. Наступного дня я ішов із Сергійком за руку, я став як усі. У школі — клас вирішував, в інституті — курс вирішував, на заводі — колектив вирішував. Скрізь за мене вирішували. Мене переконали, що сама людина нічого не може. У якійсь книжці натрапив на слова «убивство мужності». Коли вирушав туди, у мені вбивати було нічого: «Добровольці, два кроки вперед!». Усі два кроки вперед, і я — два кроки вперед.

У Шиндаді... Бачив двох збожеволілих наших солдатів, вони весь час «вели» переговори з «духами». Вони їм пояснювали, що таке соціалізм, за підручником десятого класу... Хто такий Ленін... «А справа в тому, що ідол був порожнім, і сідали в ньому жерці мирянам відати». Дідусь Крилов... Класика... А якось до школи, мені років одинадцять було, прийшла «тьотя снайпер», яка вбила сімдесят вісім «дядьків фріців». Повернувся додому, заїкався, уночі підвищилась температура. Батьки вирішили: грип. Тиждень удома просидів. Улюбленого свого «Овода» читав.

Навіщо змушувати мене згадувати? Я, коли повернувся... Я свої довоєнні джинси і сорочки не зміг носити, це був одяг іншої, незнайомої мені людини, хоч він і зберіг мій запах, як запевняла мати. Тієї людини вже немає, її не існує. Цей, інший, котрий тепер я, носить тільки те саме прізвище. Я зустрічався до армії з дівчиною, був

закоханий. Приїхав і не подзвонив їй. Вона випадково дізналась, що я вже в місті, знайшла мене. Даремно шукала... Не варто було зустрічатися... «Того, кого ти кохала, і він тебе кохав — немає, — сказав я їй. — Я — інший! Ну, інший я!» Вона плакала. Приходила багато разів. Телефонувала. Навіщо? Я — інший! Інший! (*Помовчав. Заспокоївся.*) Мені все-таки подобався той, перший я... Я за ним сумую... Я його згадую... «Падре, — спитав Овод у Монтанеллі, — тепер ваш Бог задоволений?»

Кому мені кинути ці слова? Як гранату...

Рядовий, артилерист

— Як я сюди потрапила? Дуже просто. Вірила всьому, що писали в газетах...

Я собі казала: «Раніше подвиги здійснювали, були здатні на саможертву, а тепер наша молодь нікчемна. І я така сама. Там війна, а я собі сукню шию, зачіску нову вигадую». Мама плакала: «Помирати буду — не прощу. Я не для того вас народжувала, щоб ховати окремо руки, ноги».

Із перших вражень? Пересилка в Кабулі. Колючий дріт, солдати з автоматами... Собаки гавкають... Самі жінки. Сотні жінок. Приходять офіцери, вибирають, котра симпатичніша, молодша. Відверто. Мене підізвав майор:

— Давай відвезу до свого батальйону, якщо тебе не бентежить моя машина.

— Яка машина?

— З-під «вантажу двісті»... — я вже знала, що «вантаж двісті» — це вбиті, це домовини.

— Домовини є?

— Зараз розвантажать.

Звичайний КамАЗ із брезентом. Труни кидали, ніби ящики з патронами. Я жажнулась. Солдати зрозуміли: «новенька». Приїхала в частину. Спека шістдесят градусів. У туалеті мух стільки, що можуть підняти тебе на крилах. Душу — немає. Вода на вагу золота. Я — єдина жінка.

За два тижні викликав комбат:

— Ти будеш зі мною жити...

Два місяці відбивалась. Одного разу мало гранату не кинула, іншого — за ніж ухопилась. Наслухалась: «Вибираєш по-вище зірками... Чаю з маслом захочеш — сама прибіжиш...» Ніколи раніше не матюкалась, а тут:

— Та вали ти звідси!

У мене мат-перемат, загрубіла. Перевели до Кабула, черговою в готель. Попервах на всіх звіром кидалась. Дивились, як на божевільну.

— Чого кидаєшся? Ми кусатись не збираємось.

А я інакше не могла, звикла захищатися. Гукне хто-небудь:

— Зайди чаю попоти.

— Ти мене кличеш на чашку чаю чи на «палку» чаю?

Поки в мене не з'явився мій... Кохання? Таких слів тут не вживають. Ось знайомить він мене зі своїми друзями:

— Моя дружина.

А я йому на вухо:

— Афганська?

Їхали на бетеері... Я його собою прикрила, але, на щастя, куля — у люк. А він спиною сидів. Повернулись — написав дружині про мене. Два місяці не отримує листів із дому.

Люблю піти постріляти. Весь магазин випускаю однією чергою. Мені стає легше.

Одного «духа» сама вбила. Виїхали в гори, подихати, помилуватись. Шерех за каменем — мене наче струмом назад, і я — чергу. Першою. Підійшла подивитись: сильний, гарний чоловік лежав...

— З тобою можна в розвідку, — сказали хлопці.

Я носа задерла. Їм іще сподобалось, що я не полізла йому до сумки за речами, я взяла лише пістолет. Потім вони всю дорогу мене стерегли — раптом знудить, блювати почну. Нічого. Тіло легким раптом стало... Прийшла, відчинила холодильник і багато з'їла, так багато, що іншого разу мені б цього на тиждень вистачило. Нервовий розлад. Принесли пляшку горілки. Пила і не п'яніла. Жах не відпускав: не влучила б я, і моя мама отримала б «вантаж двісті».

Я хотіла бути на війні, але не на цій, а на Великій Вітчизняній.

Звідки бралась ненависть? Дуже просто. Убили товариша, а ти з ним був поруч, їв з одного казанка. Він тобі про подружку, про маму

розповідав. І ось лежить весь обгорілий. Одразу все зрозуміло... Тут будеш стріляти, поки не збожеволієш. Ми не звикли думати про великі питання: хто це влаштував? Хто винен? Є анекдот на цю тему... У вірменського радіо запитують: що таке політика? Вірменське радіо відповідає: ви чули, як дзюрить комар? Так ось: політика — це ще тонше. Хай влада цим займається, а тут люди бачать кров і звірюють. Чуміють... Одного разу побачиш, як обгоріла шкіра згортається трубочкою... Наче тріснула капронова панчоха... І тобі стане... Жахливо, коли тварин убивають... Розстрілювали караван, він зброю віз... Людей розстріляли окремо, віслюків — окремо. Вони однаково мовчали і чекали на смерть. Поранений віслюк кричав, наче по залізу — чимось залізним. Скрипучо так...

У мене тут інше обличчя, інший голос. Можете уявити, які ми тут, якщо ми, дівчатка, сидимо і говоримо таке:

— Ну і дурень! Посварився із сержантом і пішов до «духів». Стрельнув би — і все. Крапка. Списали б на бойові втрати.

Відверта розмова... Адже багато офіцерів думали, що тут, як у Союзі: можна вдарити солдата, образити. Їх знаходили вбитими... У бою в спину вистрелять... Знайди — хто? Піди — доведи!

На заставах у горах хлопці нікого роками не бачать. Гелікоптер тричі на тиждень. Я приїхала. Підійшов лейтенант:

— Дівчино, зніміть хустку. Розпустіть волосся. — А в мене було довге волосся. — Я вже два роки тільки стрижені солдатські голови бачу.

Усі солдати висипали з траншей...

А в бою мене затулив собою один солдат. Скільки я буду жива, буду його пам'ятати, за нього свічку в церкві ставити. Він мене не знав, він це зробив лише тому, що я — жінка. Таке запам'ятовується. І де ти у звичайному житті перевіриш, чи зможе тебе затулити собою людина? Тут найкраще — ще краще, а погане — ще гірше. Обстрілюють... Це вже інший випадок... І солдат крикнув мені щось непристойне. Гидота! Щось брудне. «Будь ти проклятий!» — подумала. І його вбило, відрізало половину голови, півтулуба. На моїх очах... Мене затрусило, як від малярії. Хоча я до цього бачила великі целофанові мішки з трупами. Трупи, загорнуті у фольгу... Як... Порівняння не підберу. Я не могла би писати, шукала б і шукала слова. Пробувала б їх і пробувала

на смак. Ну... як великі іграшки... Але щоб мене трусило, такого не було. А тут я не могла заспокоїтися.

Не бачила, щоб дівчата носили бойові нагороди, навіть якщо вони в них є. Одна почепила медаль «За бойові заслуги», усі сміялись — «За статеві заслуги». Тому що відомо: медаль можна отримати за ніч із комбатом... Чому сюди жінок беруть? Без них не можна обійтись... Розумієте? Деякі панове офіцери з глузду б з'їхали. А чому жінки на війну рвуться? Гроші... Хороші гроші. Купиш магнітофон, речі. Повернешся додому — продаси. У Союзі стільки не заробиш. Не накопичиш... Нема однієї правди, вона різна, ця правда. У нас же чесна розмова?.. Дехто з дівчат водився з дуканниками за шмотки. Зайдеш до дукану, бачата... діти... Кричать: «Ханум, джик-джик...» — і показують на підсобку. Свої офіцери розраховуються чеками, так і кажуть: «Піду до “чекістки”». Чули анекдот? У Кабулі на пересильному пункті зустрілись Змій Горинич, Кощій Безсмертний і Баба Яга. Усі їдуть захищати революцію. За два роки побачили одне одного дорогою додому: у Змія Горинича лише одна голова вціліла, решту знесли, Кощій Безсмертний ледве живим лишився, і то лише тому, що безсмертний, а Баба Яга — вся в «монтані», і «варьонка» на ній. Весела.

— А я на третій рік оформляюсь.

— Ти з глузду з'їхала, Бабо Яго?

— Це я в Союзі Баба Яга, а тут — Василиса Прекрасна.

Солдати... Хлопчики... Одні зламаними звідси виходять, їм по вісімнадцять-дев'ятнадцять років. Діти. Багато тут побачили. Багато... Як жінка продається за ящик, та де там ящик, — за дві банки тушонки. Потім цими очима він буде дивитися на дружину. На всіх... Їм тут зіпсували зір. Не треба дивуватись, що вони потім якимось не так поведуться в Союзі. Один мій знайомий уже в тюрмі сидить... У них інший досвід. Вони звикли все вирішувати автоматом, силою... Дуканник продавав кавуни, один кавун — сто афгашок. Наші солдати хотіли дешевше. Він відмовив. То це так! — один узяв і розстріляв з автомата всі кавуни, цілу купу кавунів. Спробуй такому наступити на ногу в тролейбусі або не пропустити в черзі. Спробуй!

Мріяла: повернуся додому, винесу розкладачку в сад і засну під яблунею. Під яблуками... А тепер боюся. Від багатьох можна почути, особливо тепер, перед виведенням наших військ: «Я боюсь

повертатися до Союзу». Чому? Дуже просто. Ми приїдемо, а там усе змінилось: інша мода за ці два роки, інша музика, інші вулиці. Інше ставлення до цієї війни. Ми будемо білими воронами.

Розшукайте мене за рік. Я вам свою адресу залишу...

Службовка

— Я так вірив, що й тепер не можу це облишити...

І тепер... Що б мені не казали, що б я не читав, щоразу лишаю собі невеличку шпарину. Спрацьовує інстинкт самозбереження. Захист. Перед армією закінчив інститут фізкультури. Останню, дипломну практику проходив в «Артеку», працював вожатим. Там стільки разів промовляв високі слова: піонерське слово, піонерська справа... нині нерозумно звучить... А тоді сльози на очах...

У військкоматі попросив: «Відправте мене до Афганістану...» Замполіт нам читав лекції про міжнародне становище, це він сказав нам, що ми всього лише на одну годину випередили американських «зелених беретів», вони вже перебували в повітрі. Прикро за свою довірливість. Нам втовкмачували, втовкмачували і, нарешті, втовкли, що це — «інтернаціональний обов'язок». До краю дійти ніколи не можу... Поставити у своїх роздумах крапку... «Зніми, — кажу собі, — рожеві окуляри». Виїжджав я не у вісімдесятому і не у вісімдесят першому році, а у вісімдесят шостому. Але ще всі мовчали. У вісімдесят сьомому я вже був у Хості. Ми взяли одну гірку... Семеро наших хлопців поклали... Приїхали московські журналісти. Їм привезли «зелених» (Афганська народна армія), нібито це вони відбили гірку. Афганці позували, а наші солдати в морзі лежали...

До Афганістану в «учебці» відбирали найкращих. Страшно було потрапити до Тули, до Пскова чи Кіровабада — брудно і душно, а в Афган просились, домагались. Майор Здобін почав нас із Сашком Кривцовим, моїм другом, умовляти, щоб ми забрали свої рапорти:

— Хай краще Синицин загине, аніж хтось із вас. На вас держава стільки витратила.

Синицин — простий сільський хлопець, тракторист. Я вже з дипломом, Сашко навчався на факультеті романо-германської філології Кемеровського університету. Він неймовірно співав. Грав на

фортепіано, скрипці, флейті, гітарі. Музику писав. Малював добре. Ми жили з ним як брати. На політгодинах нам про подвиги розповідали, про героїство. Афганістан, стверджували, — та сама Іспанія. І раптом: «Хай краще Синицин загине, аніж хтось із вас».

Побачити війну було цікаво із психологічної точки зору. Насамперед вивчити самого себе. Мене це вабило. Розпитував знайомих хлопців, хто там був. Один, як я тепер розумію, локшину нам на вуха вішав. У нього на грудях виднілась велика пляма, наче від опіку, літерою «р», він зумисно розхристував сорочку, показував. Вигадував, як вони вночі з «вертушок» на гори сідали, ще я запам'ятав, що десантник три секунди — янгол, до розкриття парашута, три хвилини — орел, поки летить, решту часу — тяглова кобила. Ми приймали все за щирю правду. Трапився б мені зараз цей Гомер! Таких потім викривав з ходу: «Якби був мозок, то була б контузія». Інший хлопець, навпаки, відмовляв:

— Не потрібно тобі туди їхати. Це бруд, а не романтика.

Мені не подобалось.

— Ти пробував? Я теж хочу спробувати.

Він навчав, як лишитися живим.

— Вистрілив — відкотись на два метри від місця, з якого стріляв. Ховай за дувал чи за скелю ствол автомата, щоб не побачили спалаху, не засікли. Коли йдеш, не пий, не дійдеш. У караулі — не засни, дряпай собі обличчя, кусай за руку. Десантник біжить спочатку, скільки може, а потім — скільки треба.

Батько в мене вчений, інженер, мама — інженер. Вони з дитинства виховували в мені особистість... Я хотів бути особистістю... За це... (*Сміється.*) Мене виключили з жовтенят, довго не приймали в піонери. Бився за честь. Пов'язали галстука, я його не знімав, спав із ним. На уроках літератури вчителька осаджувала:

— Не говори своє, говори за книжкою.

— Я неправильно розповідаю?

— Не так, як у книжці.

Наче в казці, де цар усі фарби не любив, окрім сірих. І все в тому царстві було мишачого кольору.

Нині я закликаю своїх учнів (працюю в школі):

— Учіться думати, щоб із вас не зробили чергових дурників. Олов'яних солдатиків.

До армії мене вчили жити Достоевський і Толстой, в армії — сержанти. Влада в сержантів — необмежена, три сержанти на взвод.

— Слухай мою команду! Що повинен мати десантник? Повторити!

— Десантник повинен мати нахабну пику, залізного кулака і ні грама совісті.

— Совість — це розкіш для десантника. Повторити!

— Совість — це розкіш для десантника.

— Ви — медсанбат. Медсанбат — біла кістка ПДВ (повітряно-десантних військ). Повторити!

Із солдатського листа: «Мамо, купи барана і назви його Сержантом, приїду додому — вб'ю».

Сам режим убиває свідомість, немає сил опиратися. Із тобою можна зробити все...

О шостій ранку — підйом. Тричі: підйом — відбій. Встати — лягти.

Три секунди, щоб вишикуватись на «злітці» — білий лінолеум, білий, щоб частіше мити, драїти. Сто шістдесят людей мусять зіскочити з ліжок і за три секунди вишикуватися. За сорок п'ять секунд одягтися за формою номер три — повна форма, але без ременя і шапки. Якось один не встиг накрутити онучі.

— Розійтись і повторити!

Знову не встиг.

— Розійтись і повторити!

Фіззарядка. Рукопашний бій: поєднання карате, боксу, самбо і бойових прийомів проти ножа, палиці, саперної лопатки, пістолета, автомата. Він — з автоматом, ти — голірuch. Ти — із саперною лопаткою, він — голірuch. Сто метрів «зайчиком» прострибати... На одній нозі... Десять цеглин розбити кулаком. Заводили на будівництво: «Не підете, поки не навчитесь». Найважче — перемогти себе, не боятись бити.

П'ять хвилин на вмивання. Дванадцять краників на сто шістдесят людей.

— Шикуйсь! Розбіглись! — За хвилину знову. — Шикуйсь! Розбіглись!

Ранковий огляд: перевірка блях — вони мають блищати, як у kota одне місце, білих комірців, наявності в шапці двох голок із ниткою.

— Уперед! Кроком руш! На вихідну позицію!

За весь день — півгодини вільного часу. По обіді — для листа.

— Рядовий Кривцов, чому сидите й не пишете?

— Я думаю, товаришу сержанте.

— Чому тихо відповідаєте?

— Я думаю, товаришу сержанте.

— Чому не кричите, як вас учили кричати? Доведеться потренуватися «на очку».

Тренуватись «на очку» — кричати в унітаз, відпрацьовувати командний голос. Позаду сержант, стежить, щоб луна була гучною.

Із солдатського словника:

Відбій — я люблю тебе, життя. Ранковий огляд — вірте мені, люди. Вечірня повірка — їх знали в обличчя. На губі — далеко від Батьківщини. Демобілізація — світло далекої зорі. Поле для тактичних занять — поле дурнів. Посудомийка — дискотека (тарілки крутяться, наче диски). Замполіт — попелюшка (на флоті — пасажир).

— Медсанбат — біла кістка ПДВ. Повторити!

Постійне відчуття голоду. Заповітне місце — воєнторг, там можна придбати кекс, цукерки, шоколад. Відстріляєшся на «п'ятірку», отримуєш дозвіл сходити до магазину. Бракує грошей — продаємо кілька цеглин. Беремо одну цеглину, підходимо — два здоровані до новенького, у котрого є гроші:

— Купи цеглину.

— А навіщо вона мені?

Беремо в кільце:

— Купи цеглину...

— Скільки?

— Три карбованці.

Дає нам три карбованці, заходить за ріг і викидає цеглину. А ми за три карбованці наїдаємось. Одна цеглина дорівнює десяти кексам.

— Совість — це розкіш для десантника. Медсанбат — біла кістка ПДВ.

Я, напевно, непоганий актор, тому що швидко навчився грати відведену мені роль. Найгірше уславитися як «чадос», від слова «чадо» — щось слабке, не чоловічого роду. За три місяці потрапив у звільнення. Як усе забулося! Нещодавно цілувався з дівчиною, сидів у кав'ярні, танцював. Наче не три місяці минуло, а три роки, і ти повернувся до цивілізації.

Увечері:

— Мавпи, шикуйсь! Що головне для десантника? Головне для десантника — не пролетіти повз землю.

Перед самим від'їздом святкували Новий рік. Я був Дідом Морозом, Сашко — Снігуронькою. Це нагадувало школу.

Йшли дванадцять діб. Гірше від гір можуть бути лише гори... Рятувалися від банди... Трималися на допінгу...

— Санінструкторе, давай свій «озвірин». — А це був сиднокарб. З'їли всі пігулки.

І ще жартували.

— На що скаржитесь? — питає лікар у kota Леопольда.

Починає хтось перший:

— На мишей.

— Мишійте — не мишійте... Усе зрозуміло. Ви надто добрий. Вам треба розізлитись. Ось пігулки «озвірину». Вживати по одній тричі на день після їжі.

— Ну, і що?

— Озвірієте.

На п'яту добу взяв і застрелився солдат, пропустив усіх наперед і приставив автомат до горла. Нам довелося тягти його труп, його рюкзак, його бронежилет, його каску. Жалю не було. Він знав, що в нас не лишають трупів — виносять.

Згадали й пожаліли ми його, коли вже від'їжджали додому, демобілізувались.

— Вживати по одній пігулці тричі на день...

— Ну, і що?

— Озвірієте.

Підривні поранення — найстрашніші... Відірвана нога по коліно... Кістка стирчить... Від другої ноги відірвана п'ятка... Зрізано член... Вибите око... Відірване вухо... Уперше мене бив колотун, у горлі лоскотало... Сам себе вмовляв: «Не зробиш зараз, ніколи не станеш санінструктором». Підповзаю — ніг немає. Перетягнув джгутом, зупинив кров, знеболів, приспав... Чотири години тримав... Помер...

Бракувало медикаментів. Зеленки звичайної не було. То не встигли підвезти, то ліміти вичерпались — наша планова економіка. Добували трофейне, імпортне. У мене завжди в сумці лежало двадцять японських разових шприців. Вони в м'якій поліетиленовій упаковці,

знімаєш чохол — робиш укол. У наших «рекордів» протирались паперові прокладки, ставали нестерильними. Половина не всотувалась, не качала — брак. Наші кровозамінники в пляшках по півлітра. Для надання допомоги одному важкопораненому потрібно два літри — чотири пляшки. Як на полі бою примудритися тримати близько години на витягнутій руці гумовий повітропровід? Практично неможливо. А скільки пляшок ти на собі понесеш? Що пропонують італійці? Поліетиленовий пакет на один літр, ти стрибаєш на нього в чоботах — не лопається. Далі: бинт звичайний, радянський бинт стерильний. Упаковка дубова, важить більше, аніж сам бинт. Імпортні... таїландські, австрійські... Чомусь тонші, біліші... Еластичного бинта взагалі не було. Теж брав трофейний... французький, німецький... А наші вітчизняні шини?! Це ж лижі, а не медичні засоби. Скільки їх із собою візьмеш? У мене були англійські: окремі — на передпліччя, гомілку, стегно. На «блискавці», надувні. Засунув руку, заціпнув. Кістка зламана не рухається, захищена від ударів під час транспортування.

За дев'ять років нічого нового не поставили в нас на виробництво. Бинт — той самий, шина — та сама. Радянський солдат — найдешевший солдат. Найтерплячіший, невибагливий. Не споряджений, не захищений. Витратний матеріал. Так було сорок першого року... І через п'ятдесят років так само. Чому?

Страшно, коли в тебе луплять, а не самому стріляти. Щоб вижити, треба постійно думати про це. Я думав... Я ніколи не сідав до першої і до останньої машини. Ніколи не спускав ноги в люк, хай краще з броні звисають, щоб не відрізало у разі підриву. Тримав про запас німецькі пігулки для приглушення відчуття страху. Але ніхто більше їх не пив. У мене був бронезилет... Знову ж! Наш бронезилет не підняти, у ньому неможливо рухатись, американський — жодної залізної запчастини, з якогось куленепробивного матеріалу. У ньому — як у спортивному костюмі. Пістолет Макарова впритул його не бере, а з автомата лише зі ста метрів куля дістає... У нас шоломи тридцятих років, каски придуркуваті... *(Замислюється.)* За це... Багато за що там було соромно... Чому ми такі? Американські спальні мішки зразка сорок дев'ятого року, лебединий пух, легенькі. Японські спальники чудові, але короткі. А наш ватник кілограмів сім важить, не менше. У вбитих найманців ми забирали куртки, кепки з довгими козирками, китайські штани, у яких у паху не натирає. Усе брали. Труси брали,

оскільки труси — дефіцит, шкарпетки, кросівки теж. Придбав я маленького ліхтарика, ножика-кинджальчика. Ще їсти завжди хотілось... Голод! Стріляли диких баранів. Диким вважався баран, що відстав на п'ять метрів від стада. Або міняли: два кілограми чаю на одного барана. Чай трофейний. Гроші з бойових приносили, афгані. У нас їх, хто званнями вищі, відбирали. Тут же, на наших очах, між собою ділили. У патрон заб'єш, зверху порохом присиплеш — кілька папірців збережеш.

Одні хотіли напитись, інші вижити, треті мріяли про нагороди. Я теж хотів нагороду. У Союзі зустрінуть:

— Ну, що в тебе? Що, старшино, комірчиною завідував?

Прикро за свою довірливість. Замполіти нас переконували в тому, у що самі вірили.

Настанова замполіта перед поверненням додому: про що можна говорити, про що — ні. Про загиблих не можна, тому що ми велика й сильна армія. Про нестатутні відносини не розповідати, тому що ми велика, сильна й морально здорова армія. Фотографії порвати. Плівки знищити. Ми тут не стріляли, не бомбили, не отруювали, не підривали. Ми — велика, сильна і найкраща армія у світі...

На митниці забрали подарунки, які ми везли додому: парфумерію, хустки, годинники.

— Не дозволено, хлопці.

Жодного опису не складали. Просто це був їхній бізнес. Але так пахло зеленим весняним листям... Ішли дівчата в легких сукнях... Промайнула в пам'яті та щезла Свєтка Афошка (прізвища не пам'ятаю — Афошка та й Афошка). Першого ж дня свого приїзду до Кабула вона переспала із солдатом за сто афошок, поки не розібралась. За кілька тижнів брала по три тисячі. Солдатові не по кишені. А Пашка Корчагін де? Справжнє його ім'я Андрій, але називали Пашкою через прізвище.

— Пашко, подивись, які дівчата!

У Пашки-Андрія була дівчина, вона прислала фото свого весілля. Ми чергували коло нього ночами — боялись. Якось уранці він повісив на скелі фото — і розстріляв із кулемета.

— Пашко, подивись, які дівчата!

У потязі наснилось: готуємось до виходу на бойові, Сашко Кривцов запитує:

— Чому в тебе триста п'ятдесят патронів, а не чотириста?

— Тому що в мене медикаменти.

Він помовчав і спитав:

— А ти міг би розстріляти ту афганку?

— Яку?

— Ту, що навела нас на засідку. Пам'ятаєш, четверо загинули?

— Не знаю... Я, напевно, ні. У дитячому садочку й у школі мене дражнили «бабієм»: дівчаток захищав. А ти?

— Мені соромно...

Він не встигає договорити, за що йому соромно, я прокидаюсь.

Удома на мене чекає телеграма від Сашкової мами: «Приїжджай, Сашко загинув».

Я стояв біля його могили:

— Сашко, мені соромно за те, що на випускному іспиті з наукового комунізму я отримав «п'ятірку» за критику буржуазної демократії. Провів порівняльний аналіз. Ти мене розумієш... Ми поїхали до Афгану сліпими... Нині вже говорять, що ця війна — ганьба, а нам нещодавно вручали новенькі значки «Воїн-інтернаціоналіст». Я мовчав... Навіть сказав: «Дякую!» Сашко, ти там, а я тут...

Мені потрібно з ним розмовляти...

Старшина,

санінструктор розвідроти

— Він у мене маленький зростом був. Народився маленький, як дівчинка, вага — два кілограми, зріст тридцять сантиметрів. Боялась на руках тримати...

Притисну до себе:

— Моє ти сонечко...

Нічого не боявся, лише павука. Приходить з вулиці... Ми йому нове пальтечко купили. Це йому виповнилось чотири рочки... Повісила я те пальтечко на вішак і чую з кухні: шльоп-шльоп, шльоп-шльоп... Вибігаю: повний передпокій жаб, вони з кишень його пальтечка вистрибують. Він їх збирає:

— Матусю, ти не бійся. Вони добрі. — І назад до кишені запихає.

— Моє ти сонечко.

Іграшки любив військові. Дарувала йому танка, автомата, пістолета. Начепить на себе і марширує по хаті.

— Я солдат... Я солдат...

— Моє ти сонечко. Пограйся у що-небудь мирне.

— Я — солдат...

Йти до першого класу, не можемо ніде купити костюма, який не приміряємо — він у ньому тоні.

— Моє ти сонечко...

Забрали до армії. Я молила не про те, щоб його не вбили, а щоб не били. Я боялась, що будуть знущатися сильніші хлопці, він же такий маленький. Розповідав, що і туалет зубною щіткою змушують чистити, і труси чужі прати. Я цього боялась. Попросив: «Надішліть усі свої фото: мама, тато, сестричка. Я їду...»

Куди їде — не написав. За два місяці надійшов лист із Афганістану: «Ти, мамо, не плач, наша броня надійна».

— Моє ти сонечко... Наша броня надійна...

Уже додому чекала, йому місяць лишався до закінчення служби. Сорочечки купила, шалик, туфлі. Вони й зараз у шафі. Надягла б у могилку... Сама б його вдягла, але не дозволили домовину розкрити. Подивитись на синочка, торкнутися... Чи знайшли вони йому форму за зростом? У чому він там лежить?

Першим прийшов капітан з військкомату:

— Тримайтеся, мати...

— Де мій син?

— Тут, у Мінську. Зараз привезуть.

Я опустила на підлогу.

— Моє ти сонечко!!! — Підвелась і накинулась із кулаками на капітана:

— Чому ти живий, а мого сина немає? Ти такий великий, такий сильний. А він маленький... Ти — чоловік, а він — хлопчик. Чому ти живий?!

Привезли домовину, я стукала в домовину:

— Моє ти сонечко! Моє ти сонечко!

А тепер ходжу до нього на могилку. Впаду на камені, обійму:

— Моє ти сонечко...

Мати

Поклав до кишені шматок своєї землі — народилось таке почуття в потязі...

У-ух! Війна! Я буду воювати. Були, звичайно, серед нас і боягузи. Один хлопець не пройшов комісії через поганий зір, вискочив радісний: «Пощастило!» За ним ішов інший в черзі, його теж не взяли, він мало не плакав: «Як я повернуся до своєї частини? Мене два тижні хлопці проводжали. Хоч би виразка шлунка була, а то зуби болять». У самих трусах прорвався до генерала: через якісь хворі зуби не беруть, то нехай вирвуть ці два зуби!

У мене з географії в школі була «п'ятірка». Заплющую очі та уявляю: гори, мавпи, ми десь засмагаємо, їмо банани... А було так. Нас посадили на танки: у шинелях, один кулемет — праворуч, інший — ліворуч, задня машина, яка замикає, — кулемет назад, усі бійниці відчинено, автомати виставлено. Залізний їжак якийсь. Зустрічаємо два наших бетеери — хлопці на броні сидять, у тільниках, у панاماх, дивляться на нас, від сміху давляться. Побачив убитого найманця, був вражений. Який тренований — атлет! А я потрапив у гори й не знав, як стати на камінь, що починати потрібно з лівої ноги. Десять метрів по стрімчаку ніс телефон... Коли вибух, стуляв рота, а треба розтуляти — перетинки лопаються. Нам видали протигазу. Першого ж дня ми їх викинули, хімії в «духів» немає. Каски свої в дукані продали. Зайва вага на голові, нагріваються, як сковорідки. У мене була одна проблема: де вкрасти додаткового рижка з патронами? Видали чотири рижки, п'ятого купив на першу виплату в товариша, шостого подарували. У бою дістаєш останнього рижка і останній патрон — у зуби. Це для себе.

Ми приїхали соціалізм будувати, а нас відгородили колючим дротом: «Хлопці, туди не можна. За соціалізм агітувати не треба, для цього спеціальні люди є». Прикро, звісно, що не довіряють. Розмовляю з дуканником:

— Ти неправильно жив. Ми зараз тебе навчимо. Будемо соціалізм будувати.

Він посміхається:

— Я до революції торгував і тепер торгую. Їдь додому. Це наші гори. Самі розберемось.

Їдемо Кабулом, жінки кидають у наші танки палицями, камінням. Бачата лаються матом без акценту, кричать: «Росіянине, їдь додому».

Навіщо ми тут?

...Стріляли з гранатомета. Я встиг розвернути кулемет, це мене врятувало. Снаряд у груди летів, а так — одну руку прошило, у другу пішли всі осколки. Пам'ятаю: таке м'яке, приємне відчуття... І жодного болю... І крик десь наді мною: «Стріляй! Стріляй!» Натискаю, а кулемет мовчить, потім дивлюся — рука висить, уся обгоріла, було відчуття, що я пальцем натискаю, а пальців немає...

Не знепритомнив, виповз разом з усіма з машини, мені наклали джгут. Треба йти, ступив два кроки і впав. Утратив близько півтора літра крові. Чую:

— Нас оточують...

Хтось сказав:

— Треба його лишити, а то всі загинемо.

Я прохав:

— Пристріліть мене...

Один хлопець одразу відійшов, другий автомат пересмикнув, але повільно. А коли повільно, патрон може стати навскіс. І ось патрон став навскіс, він автомат кидає:

— Не можу! На, сам...

Я підтягнув автомат до себе, та одною рукою нічого не вдієш.

Мені пощастило: там був ярочок маленький, я в ньому за камінням лежав. Мене затуляв гладкий великий валун. Душмани ходять поруч і не бачать. Думка: щойно вони мене побачать, треба чимось себе вбити. Намацав камінь, притягнув до себе, примірівся...

Уранці мене знайшли свої. Ті двоє, що вночі втекли, несли мене на бушлаті. Зрозумів: бояться, щоб я не розповів правду. А мені вже було байдуже. У шпиталі відразу поклали на стіл. Підійшов хірург: «Ампутація...» Прокинувся, відчув, що руки в мене немає... Там різні лежали: без однієї руки, без обох, без ноги. Тихцем плакали. І вдарялися до горілки. Я почав учитися тримати олівець лівою рукою.

Приїхав додому до діда, більше нікого в мене немає. Бабця в сльози: онук улюблений без руки лишився. Дід на неї гаркнув: «Не розумієш політики партії». Знайомі зустрічають:

— Дублянку привіз? Магнітофона японського привіз? Нічого не привіз... Та чи був ти Афганістані?

Мені б автомата привезти!

Почав своїх хлопців шукати. Він був там, я був там — у нас одна мова. Своя мова. Ми розуміємо один одного. Викликає мене ректор: «Ми тебе в інститут із “трійками” прийняли, стипендію дали. Не ходи до них... Навіщо ви на цвинтар збираєтесь? Безлад». Нам спершу не дозволяли збиратися разом. Нас боялись, мовляв, чутки нездорові поширюємо. Поголос. Ну, а якщо ми організуємось, то будемо відстоювати свої права. Нам доведеться давати квартири, ми змусимо допомагати матерям тих хлопців, які лежать у могилах. Вимагатимемо поставити пам'ятники, огорожі на цих могилах. А кому це, скажіть, потрібно? Нас умовляли: хлопці, ви не дуже розводьтесь про те, що було, що бачили. Державна таємниця! Сто тисяч солдатів у чужій країні — таємниця. Навіть яка спека в Кабулі — таємниця...

Війна не робить людину кращою. Тільки гіршою. Це однозначно. Я ніколи не повернуся в той день, коли пішов на війну. Не стану тим, ким був до війни. Як я можу стати кращим, якщо я бачив... як за чеки купують у медиків дві склянки сечі жовтяничника. Випив. Захворів. Комісували. Як відстрілюють собі пальці. Як спотворюють себе затворами кулеметів. Як... Як... Як в одному літаку повертаються додому цинкові труни й валізи з дублянками, джинсами, жіночими трусиками... Китайським чаєм...

Раніше в мене тремтіли губи від слова «Вітчизна». Тепер я інший. Боротись за що... За що боротись? Воювали — воювали. Ну, і нормально. А може, і за справу воювали? У нас кожне покоління отримує свою війну. Газети пишуть, що все правильно. І буде правильно. А з іншого боку, починають писати, що ми вбивці. Кому вірити? Я не знаю. Я нікому не вірю вже. Газети? Я їх не читаю. І навіть їх не передплачую. Сьогодні ми одне пишемо, завтра інше. Час такий... Перебудова. Багато правд... А де одна, моя правда? Ось є друзі. Одному, двом, трьом — вірю. Можу в усьому покластися. А більше — нікому. Я вже шість років тут, я все це бачу...

Дали мені інвалідну книжечку — належать пільги! Підходжу до каси для учасників війни:

— Ти куди, пацане? Переплутав.

Зуби стисну, мовчу. За спиною:

— Я Батьківщину захищав, а цей...

Незнайомий хто питає:

— Де рука?

— По п'яні під електричку потрапив. Відрізало.

Тоді розуміють, жаліють.

У Валентина Пікуля в романі «Честь маю. Сповідь офіцера російського Генштабу» нещодавно прочитав: «Нині (ідеться про ганебні наслідки російсько-японської війни 1905 року) багато офіцерів подають у відставку, бо всюди, де вони з'являються, до них виявляють зневагу та беруть їх на кпини. Справа доходить до того, що офіцер соромиться носити свій мундир, намагаючись з'являтися в цивільному. Навіть поранені каліки не викликають співчуття, а безногим жебракам подають набагато більше, якщо кажуть, що ногу відрізало на розі Невського і Літейного трамваєм, а до Мукдена і Ляояна вони аж ніяк не стосуються». Незабаром про нас так напишуть...

Мені здається, що тепер я можу навіть Батьківщину поміняти. Виїхати.

Рядовий, зв'язківець

— Сам просився... Мріяв потрапити на цю війну... Було цікаво...

Уявляв собі, як там. Хотів дізнатися, що це таке, коли в тебе одне яблуко і двоє друзів, ти голодний, і вони голодні, і ти це яблуко віддаєш. Я думав, що там усі дружать, що там усі брати. За цим туди їхав.

Вийшов із літака, вдивляюсь на гори, а дембель (до Союзу вже хлопець летів) під бік штовхає:

— Давай ремінь.

— Що?! — Ремінь у мене свій був, фарцовий.

— Дурень, все одно заберуть.

Забрали першого ж дня. А я думав: «Афганістан — це коли всі дружать». Ідіот! Молодий солдат — це річ. Його можна підняти вночі і бити, лупцювати стільцями, палицями, кулаками, ногами. Його можна вдарити, побити в туалеті вдень, забрати рюкзак, речі, тушонку, печиво (у кого є, хто привіз). Телевізора немає, радіо немає, газет немає. Розважались за законом слабкого і сильного. «Випери, чижику, мені шкарпетки», — це ще нічого, а от інше: «Анумо, чижику, оближи мені шкарпетки. Оближи добряче, та так, щоб усі бачили». Спека під

шістдесят градусів, ходиш і хитаєшся. Тебе носить у різні боки... Але під час бойових операцій «діди» йшли попереду і прикривали нас. Рятували. Це правда. Повернемось до казарми: «Анумо, чижику, оближи мені шкарпетки...»

А це страшніше, ніж перший бій... Перший бій — цікаво! Дивишся, як художній фільм. Сотні разів у фільмах бачив, як в атаку йдуть, а виявилось — вигадка. Не йдуть, а біжать, біжать не підтюпцем, красиво пригнувшись, а щосили, а сил тоді в людини — як у божевільного, і петляєш, наче скажений заєць. Раніше любив паради на Красній площі, військову техніку. Любив це... Тепер знаю: захоплюватись цим не можна, скоріше б ці танки, бронетранспортери, автомати поставили на місце, зачохлили. Скоріше б! Тому що це все для того, щоб людину знищити... У пилюку її! У глину! Таку, як ти... Ще краще — пройтися Красною площею всім афганським «протезникам»... Я би пішов... Дивіться! У мене обидві ноги вище від колін відрізано... Якби нижче від колін... Поталанило! Я був би щасливою людиною. Я заздрю тим, у кого — нижче від колін... Після перев'язувань смикаєшся годину-півтори, таким маленьким раптом стаєш без протезів. Лежиш у плавках і тільнику десантника, а тільник завбільшки з тебе. Попервах нікого до себе не підпускав. Мовчав. Ну, хоча б одна нога залишилась, а то жодної. Найважче забути, що в тебе були дві ноги... З чотирьох стін хочеться вибрати одну — ту, де вікно.

Матері поставив ультиматум: «Якщо будеш плакати, їхати не треба». Я і там найбільше боявся: уб'ють мене, привезуть додому — мати буде плакати. Після бою пораненого шкода, а вбитого ні, лише маму його шкода. У шпиталі хочу сказати нянечці дякую, а не можу, навіть слово забув.

— До Афганістану знову пішов би?

— Так.

— Чому?

— Там друг — друг, ворог — ворог. А тут — постійне питання: за що загинули мої друзі? За цих ситих спекулянтів? Чиновників? Чи молодих пофігістів, яким усе до лампочки? Була би банка пива вранці. Тут усе не так. Почуваюся стороннім. Чужим.

Вчуся ходити. Ззаду мене підсічуть. Упав. «Спокійно, — кажу собі. — Команда перша — повертайся і вижимайся на руках, команда друга — підводься і йди». Перші місяці правильніше було б — не йди, а

повзи. Повз. Найяскравіша картинка звідти: чорний хлопчик із російським обличчям... Там їх багато. Адаже ми там від сімдесят дев'ятого року... Сім років. Я туди поїхав би. Обов'язково! Якби не дві ноги вище від коліна... Хоч би нижче від коліна.

Я туди поїхав би...

Рядовий, мінометник

— Я сам питаю у себе: чому я опинився там?

Відповідей сто... Але головна — ось у цих віршах, не запам'ятав лише, чиї вони. Може, хтось із наших хлопців склав?

Дві речі на світі, наче одно:

Перша — то жінка, друга — вино.

Але солодша від жінок і вина

Є для мужчини — війна...

Заздрив колегам, котрі побували в Афганістані: у них накопичився величезний досвід. Де в мирному житті його набратись? Я — хірург... Позаду було вже десять років роботи хірургом у міській лікарні великого міста, але прийшов перший транспорт із пораненими, і я мало не збожеволів. Рук немає, ніг немає, лежить обрубок, що дихає. У садистських фільмах такого не побачиш. Робив там операції, про які в Союзі тільки мріяти можна. Молоді медсестри не витримували. То плаче так, що заїкатись починає, то регочеться. Одна стояла і весь час посміхалась. Їх відправляли додому.

Людина помирає зовсім не так, як у кіно. Не за Станіславським людина вмирає. Поцілила куля в голову — змахнула руками і впала. А насправді: влучила куля в голову, мізки летять, а вона за ними біжить, може півкілометра бігти і їх ловити. Це поза межами. Вона біжить, поки не настане фізіологічна смерть. Легше було б застрелити, ніж дивитись і чути, як вона схлипує чи лежить і просить смерті як порятунку. Якщо ще лишилися якісь сили. Інша лежить, до неї підкрадається страх... Серце починає стукотіти. Кричить, кличе... Перевіриш... Заспокоїш... А мозок чекає моменту, коли людина розслабиться... Не встигнеш відійти від ліжка — хлопчини немає. А щойно був...

Це забудеться не скоро. Підростуть ці хлопці-солдати, вони все переживуть заново. Зміняться їхні погляди, щось забудеться, а щось впливе із запасників. Мій батько у Другу світову війну був льотчиком, але він нічого не розповідав... Завжди мовчав... Тоді я його не розумів, а тепер розумію. Поважаю за мовчання. Згадувати... Як у вогнище руку запхати. Достатньо слова, натяку... Читаю вчора в газеті: захищався до останнього патрона, останнім патроном — застрелив себе. Що таке — застрелити себе? У бою питання руба: ти — чи він? Зрозуміло, що ти мушиш лишитися. Але всі пішли, а ти їх прикриваєш, тобі наказали, чи ти сам вирішив, майже напевне знаючи, що обрав смерть. Я впевнений, що психологічно в таку хвилину це неважко. За тих обставин самогубство сприймається, як нормальне явище, на нього багато хто здатний. Їх називають потім героями. Це тут... у звичайному житті самогубці — ненормальні люди. А там? Там усе навпаки... Інші закони... Усього два газетні рядки, а вночі очей не стулиш, усе в тобі здійснюється. Повертається.

Тим, хто там був, не хочеться вдруге воювати. Нас не обдуриш, що м'ясо росте на деревах. Якими б ми не були тоді — наївними, жорстокими, такими, що любили дружину й дітей, чи такими, що не любили дружину й дітей, — ми все одно вбивали. Я зрозумів своє місце в іноземному легіоні, але ні про що не шкодую. Тепер усі заговорили про почуття провини. У мене його немає. Винні ті, хто нас туди послав. Із задоволенням ношу афганську форму, відчуваюся в ній чоловіком. Жінки в захваті! Яюсь одягнув і пішов до ресторану. Адміністратор зупинила на мені погляд, а я цього чекав:

— Що: одягнений не за формою? Ану — дорогу обпаленому серцю...

Хай хто-небудь мені скаже, що мій польовий однострій йому не подобається, хай пискне лише. Чомусь я шукаю таку людину...

Військлік

— Першою я народила дівчинку...

Перед її народженням чоловік казав, мовляв, усе одно, хто буде, але краще дівчинка, потім у неї з'явиться братик, а вона буде йому шнурочки на черевичках зав'язувати. Так і сталося...

Чоловік зателефонував до лікарні. Відповіли:

— Дочка.

— Добре. Двоє дівчаток буде.

Тут йому правду сказали:

— Та син у вас!.. Син!

— Ну, дякую! Ну, дякую вам!

За сина став дякувати.

Перший день... Другий... Усім приносять нянечки дітей, а мені — ні. Ніхто нічого не каже. Стала я плакати, підвищилась температура. Прийшла лікарка. «Чого ви, мамочка, непокоїтесь? У вас справжній богатир. Він іще спить, не прокидається. Ще не зголоднів. Ви не хвилюйтесь». Принесли, розгорнули його, він спить. Тоді я заспокоїлась.

Як назвати сина? Вибирали з трьох імен — Сашко, Олексій, Михайлик. Усі подобаються. Приходять до мене донька з батьком, і Тетянка повідомляє: «Я зеєб тягла...» «Що таке зеєб?» Виявляється, вони накидали папірців у шапку і жереб тягнули. Двічі витягли «Сашка». Це в нас Тетянка вирішила. Народився він важкий — чотири кілограми п'ятсот грамів. Великий — шістдесят сантиметрів. Пішов, пам'ятаю, у десять місяців. У півтора року вже гарно розмовляв, але до трьох років не складалось у нього з літерами «р» і «с». Замість «я сам» виходило «я шам». Свого друга звав «Теглій» замість «Сергій». Вихователька дитячого садочку Кіра Миколаївна була в нього «Кілою Калавною». Побачив уперше море, закричав: «Я не народився! Мене морською хвилею на берег викинуло».

На п'ятиріччя я подарувала йому перший альбом. Їх у нього чотири — дитячий, шкільний, військовий (коли він у військовому училищі навчався) і «афганський» — із тих світлин, що він надсилав. У доньки свої альбоми, я кожному дарувала. Я любила дім, дітей. Вірші їм писала:

Пробився крізь весняний сніг

Підсніжника росток.

Коли весна взяла розбіг,

Родився мій синок...

У школі мене учні раніше любили. Я була радісна...

Довго захоплювався грою в козаки-розбійники: «Я сміливий». Йому було п'ять років, Тетянці дев'ять, ми поїхали на Волгу. Зійшли з пароплава, від пристані до будинку бабусі півкілометра. Сашко став, як цвяшок:

— Не піду. Бери мене на руки.

— Такого великого, та на руках?

— Не піду — та й годі.

І не пішов. Це ми йому весь час пригадували.

У дитсадку танцювати любив. Були в нього такі червоні штанці, шаровари. Він у них сфотографувався. Світлини ці є. Збирав марки до восьмого класу — лишилися альбоми з марками. Потім став збирати значки — лишилась коробка зі значками. Захоплювався музикою. Лишилися касети з його улюбленими піснями...

Усе дитинство мріяв стати музикантом. Але, певно, вросло, увібралось у нього те, що батько — військовий, що жили ми все життя у військовому містечку: він із солдатами кашу їв, машини з ними чистив. Ніхто не сказав йому «ні», коли він відправив документи до військового училища, навпаки: «Будеш, синку, Вітчизну захищати». Він добре навчався, у школі завжди активістом був. Училище теж закінчив на «відмінно». Нам командування подяки надсилало.

Вісімдесят п'ятий рік... Сашко в Афганістані... Ми ним пишаємось, захоплюємось — він на війні. Я розповідаю своїм учням про Сашка, про його друзів. Чекаємо, коли приїде у відпустку. Чомусь про погане не думається...

До Мінська ми жили у військових містечках, і лишилась звичка: коли вдома — не зачиняти двері на ключ. Він заходить без дзвінка і каже: «Ви телемайстра викликали?» Із Кабула вони з друзями прилетіли до Ташкента, звідти змогли взяти квитки до Донецька, ближче не було. А із Донецька (Мінськ не приймав) вилетіли до Вільнюса. У Вільнюсі потяга треба було чекати три години, це їм довго, коли дім поруч, якихось двісті кілометрів. Вони взяли таксі.

Засмаглий, худий, лише зуби світяться:

— Синочку, — плачу, — який ти худенький!

— Матусю, — підняв і кружляє мене кімнатою, — я живий! Я живий, матусю! Розумієш, живий!

За два дні — Новий рік. Під ялинку він сховав нам подарунки. Мені хустку велику. Чорну.

— Навіщо ти, синку, чорну вибрав?

— Матусю, там були різні. Але поки моя черга дійшла, лише чорні лишилися. Подивись, вона тобі пасує...

У тій хустці я його ховала, два роки не знімала.

Він завжди любив робити подарунки, називав їх «сюрпризиками». Були вони ще маленькими, приходимо з татом додому — немає дітей. Я до сусідів, я на вулицю — нема дітей і ніхто їх не бачив. Як я закричу, як я заплачу! Розкривається коробка з-під телевізора (купили телевізор, а коробку не встигли викинути), вилізають звідти мої діти: «Ти чого плачеш, матусю?» Вони накрыли стола, заварили чай, чекали на нас, а нас немає. Сашко придумав «сюрпризика» — сховатися в коробку. Сховались і поснули там.

Лагідним був, хлопці рідко бувають такими лагідними. Завжди поцілує, обійме. «Матусю... Матусенько...» Після Афганістану ще ніжнішим став. Усе йому вдома подобалось. Але були хвилини, коли сяде і мовчить, нікого не помічає. Ночами схоплювався, ходив кімнатою. Одного разу прокинулась від крику: «Спалахи! Спалахи! Матусю, стріляють...» Іншого разу чую вночі: хтось плаче. Хто в нас може плакати? Маленьких дітей немає. Відчиняю його кімнату: він обхопив голову двома руками і плаче...

— Синку, чого ти плачеш?

— Страшно, матусю. — І більше жодного слова. Ні батькові, ні мені.

Від'їжджав, як звичайно. Напекла йому повну валізу горішків — печиво таке. Його улюблене. Цілу валізу, щоб на всіх вистачило. Вони там сумували за домашнім. За своїм.

Другого разу він теж прихав на Новий рік. Спочатку чекали на нього влітку. Писав: «Мамо, заготовлюй побільше компотів, вари варення, приїду — все поїм і вип'ю». Із серпня переніс відпустку на вересень, хотів до лісу піти, лисички збирати. Не приїхав. На листопадові свята його теж немає. Отримуємо листа, мовляв, як ви гадаєте, може, мені краще знову приїхати на Новий рік: уже ялинка буде, у тата день народження в грудні, а в мами — у січні?

Тридцятье грудня... Весь день удома, нікуди не виходжу. До цього був лист: «Мамо, наперед замовляю тобі вареники з чорницями, вареники з вишнями і вареники із сиром». Повернувся чоловік із роботи, вирішили: тепер він чекає, а я до магазину з'їжджу, гітару куплю. Вранці якраз листівку отримали, що гітари в продаж надійшли. Сашко просив: не треба дорогої, купіть звичайну, дворову.

Повернулась із магазину, а він удома.

— Ой, синочку, прокараулила!

Побачив гітару:

— Яка гітара красива, — і танцює кімнатою. — Я вдома. Як у нас добре! У нашому під'їзді навіть запах особливий.

Казав, що в нас найкраще місто, найкраща вулиця, найкращий будинок, найкрасивіші акації у дворі. Він любив цей будинок. Тепер нам жити тут важко — усе нагадує про Сашка, і поїхати складно — він тут усе любив.

Приїхав він цього разу іншим. Це не лише ми, удома, а й усі його друзі помітили. Він їм казав:

— Які ви всі щасливі! Ви навіть собі не уявляєте, які ви всі щасливі! У вас свято щодня.

Я прийшла з новою зачіскою з перукарні. Йому сподобалось:

— Матусю, ти завжди роби цю зачіску. Ти така гарна!

— Грошей, синку, багато потрібно, коли щодня.

— Я привіз гроші. Беріть усі. Гроші мені не потрібні.

У друга народився син. Пам'ятаю, з яким обличчям він попросив: «Дай потримати». Узяв на руки — і завмер. До кінця відпустки в нього розболівся зуб, а зубного лікаря він боявся з дитинства. За руку потягла до поліклініки. Сидимо, чекаємо, поки викличуть. Дивлюсь — у нього на обличчі піт від страху.

Якщо по телевізору йшла передача про Афганістан, він виходив до іншої кімнати. За тиждень до від'їзду в нього смуток в очах з'явився, він із них вихлюпувався. Може, це мені тепер так здається? А тоді я була щаслива: син у тридцять років майор, з орденом Червоної Зірки приїхав. В аеропорту дивилась на нього і не вірила: невже цей красивий молодий офіцер — мій син? Я ним пишалась.

За місяць надійшов лист. Він вітав батька з Днем Радянської Армії, а мені дякував за пироги з грибами. Після цього листа зі мною щось сталося... Не можу спати... Ось ляжу... Лежу... До п'ятої ранку лежу з розплющеними очима. Не стулю очей.

Четвертого березня бачу сон... Велике поле, і по всьому полю білі спалахи. Щось вибухає... І тягнуться довгі білі стрічки... Сашко мій біжить, біжить... Кидається... Немає де йому сховатися... І там спалахнуло... І там... Я біжу за ним. Хочу його обігнати. Хочу, щоб я попереду, а він за мною... Як колись із ним маленьким у селі потрапили ми в грозу. Я його затулила собою, він піді мною шкребеться, як мишеня: «Матусю, врятуй мене!» Але я його не наздогнала... Він такий високий, і кроки в нього довгі-довгі. Біжу щосили... Ось-ось серце розірветься. А наздогнати його не можу...

...Стукнули вхідні двері. Заходить чоловік. Ми з донькою сидимо на дивані. Він іде до нас через усю кімнату в черевиках, пальті, шапці. Такого ніколи не було, він у мене охайний, бо все життя в армії, скрізь у нього дисципліна. Підійшов і навколішки перед нами опустився:

— Дівчатка, у нас біда...

Тут я бачу, що в передпокої ще є люди. Заходять медсестра, воєнком, учителі з моєї школи, знайомі чоловіка...

— Сашуню! Синочку!!

Уже три роки... А ми досі не можемо відкрити валізу. Там Сашкові речі... Привезли разом із домовиною... Мені здається, що вони Сашком пахнуть.

Його поранило одразу п'ятнадцятьма осколками. Він лише встиг сказати: «Боляче, мамочко!»

За що? Чому він? Такий лагідний. Добрий. Як це його немає? Повільно вбивають мене ці думки. Я знаю, що помираю — немає більше сенсу жити. Йду до людей, тягну себе до людей. Іду із Сашком, з його іменем, розповідаю про нього... Виступала в Політехнічному інституті, підходить до мене студентка і каже: «Менше б цього патріотизму в нього б напхали — був би живий». Мені зле стало після її слів. Я там упала.

Я заради Сашка ходила. Заради його пам'яті. Я ним пишалась... А тепер кажуть: фатальна помилка, нікому цього не треба було — ані нам, ані афганському народові. Раніше я ненавиділа тих, хто вбив Сашка. Тепер ненавиджу державу, яка його туди послала. Не називайте імені... Він тепер тільки наш. Нікому його не віддам. Навіть пам'ять про нього.

(За кілька років вона мені перетелефонує.)

Я хочу продовжити свою розповідь... У ній не було закінчення. Я тоді не завершила... Ще не готова була... Але... Я, звісно, не молода... Але півроку тому ми взяли з дитбудинку хлопчика. Звуть його Сашко... Він дуже схожий на нашого Сашка маленького. Замість «я сам» каже «я шам». І з літерами «р» і «с» в нього не все гаразд. Ми повернули собі сина... Ви мене розумієте? Але я присягнулась і змусила присягнути чоловіка, що військовим він у нас ніколи не буде...

Ніколи!!

Мати

— Я стріляв... Стріляв, як усі. Не знаю, як це влаштоване, як влаштований цей світ... Я стріляв...

Наша частина стояла в Кабулі... *(Раптом сміється.)* У нас була хата-читальня — це величезний туалет, мама не горюй, яма двадцять метрів на п'ять і туди, в глибину, метрів шість, там ці сорок «очків», перегородки з дощок, і на кожній перегородці висіли на цвяшку «Правда», «Комсомольская правда», «Известия». Штани спускаєш, сигарету в зуби, прикурив і сидиш, читаєш. Знаходиш про Афган... Урядові афганські війська ввійшли туди-то... Узяли те-то... Про нас ані слова, бля... А вчора наших хлопців, сорок людей, геть пошматувало, з одним я два дні тому сидів тут, на «очку», і ці газети читав. Іржали.

Йо-майо!!! Узяти ствол до рота — і мозок навиліт! Депресуха жорстка. Скрізь брехня... Казарма набридла... Їжа така, що блювати хочеться, радість одна — на війну поїхати. У рейд, на завдання. Вб'ють чи не вб'ють, ми рвались на бойові, не тому що Батьківщина... обов'язок... а нам бракувало вражень. Місяцями сиділи за дротом. Чотири місяці жерли саму гречку: сніданок, обід, вечеря — сама гречка. А на бойових видають сухпайок, там тушонка, іноді навіть шоколад «Алєнка». Після бою пошмонаєш убитих духів, і, диви, розжився: банка джему, добрі консерви і сигарети з фільтром. Боже мій! — «Мальборо», а в нас «Охотничьи». Напевно, вже чули? На пачці мужик із палицею іде по болоту, називали їх «Смерть на болоті». Ще були цигарки «Памир» — це «Смерть у горах». Я в Афгані вперше спробував крабів, американську тушонку... Дорогу сигару викурив... Можна було дорогою в дуканчик зайти, щось свиснути, не від того, що ми такі мародери, а людина завжди хоче солодше поїсти і подовше поспати. А нас від мамки взяли і сказали, мовляв, уперед, хлопці, священний обов'язок, ви повинні, вам по вісімнадцять років. Йо-майо!

Привезли спочатку до Ташкента... Вийшов замполіт, із таким черевом... і, мовляв, пишіть, хто хоче в Афган, пишіть рапорт. Хлопці строчили: «Прошу направити...», — а я не писав, але наступного дня нам усім видали пайку, фінансове забезпечення, повантажили в машини й повезли на пересильний пункт. Увечері на пересилці старослужилі підходять і кажуть: «Так, мужики, давайте гроші радянські сюди, там, куди вас посилають, — афгані». Що за фігня? Везуть, як баранів... Хтось радий, він сам попросився, інший не хоче, у нього істерика, плаче, хтось одеколону нахлебтався. Бля... На мене спустошення найшло, мені стало байдуже. «Ну, дідько, — думаю, — а чому спеціальну підготовку не пройшли? Йо-майо! Везуть же на справжню війну». Стріляти і то не навчили. Скільки стріляв на заняттях? Три одиночних і шість чергою... Мама не горюй! Перші враження від Кабула... Пісок, повний рот піску... І в день приїзду в караулці мене віддухопелили дембелі... І пішло зранку: «Бігом сюди! Посуд помив? Бігом! Стояти! Прізвище?» Били не в обличчя, щоб офіцери не помітили, били в груди, в солдатський гудзик, він, як грибочок, легко вминається в шкіру. Коли потрапляв на варту, я був щасливим: ані «дідів», ані дембелів, мене дві години ніхто не чіпав. За чотири дні до нашого прибуття «молодий» підійшов до намету

дембелів і кинув туди гранату — семеро дембелів просто так — чирк! — як не було. А сам потім собі ствол до рота приставив — і мозок навиліт. Списали на бойові втрати. Війна-матінка, вона все спише... Йо-майо! Після вечері «діди» кличуть: «Так, Москва (я з Підмосков'я), — картопельки! Засікаємо час — сорок хвилин. Пішов!» — І копняка під зад. Питання: «А де я її візьму?» Відповідь: «Жити хочеш?» Картопелька мала бути із цибулькою, перчиком і олією, називалась вона «цивілочка». І ще з лавровим листочком зверху. Я спізнився на двадцять хвилин, мене відхерачили... Мама не горюй! Знайшов я ту картопельку у вертолітників, там сиділи «молоді» і чистили картоплю для офіцерів, я просто попросив: «Хлопці, дайте, а то вб'ють нахер». Дали піввідра. «За олією, — підказали, — підійди до нашого кухаря. Узбека. Наспівай про дружбу народів, він любить». Узбек дав мені олійку і цибулю з панського столу. У рову на вогнищі я це все смажив, а потім біг, щоб холодну сковорідку не принести... Зараз, коли читаю про афганське братерство, іржати хочеться. Коли-небудь знімуть про це братерство фільм, і всі повірять, а я, якщо й піду на нього, то лише щоб на афганські пейзажі подивитись. Підведеш голову — гори! Фіолетові гори. Небо! А ти — як у тюрмі. «Духи» не вб'ють, то свої приб'ють. Я зеку в Союзі потім розповідав, він не вірив, щоб свої так знущались над своїми: «Не може бути!» А він десять років відсидів. Надивився! Бля... Щоб дах не з'їхав. Не скурвитись! Одні пили, інші курили... Травку... Пили самогон... Самогон гнали з того, що дістанеш: родзинки, цукор, шовковиця, дріжджі, хлібчика накидаєш. Коли сигарет бракувало, замість тютюну користувались чаєм, у газету його загортали, смак — лайно! Але дим є. Чарс, звичайно... Чарс — це пилок коноплі... Один спробує, буде сміятись, ходить і сам до себе сміється, інший під стіл залізе і сидить там до ранку. Без цього... без наркотиків і самогонки — дах би поїхав... Тебе ставлять на варту і дають два магазини патронів; якщо почнеться щось, то шістдесят патронів — це півхвилини доброго бою. Снайпери у «духів» були такі навчені, що стріляли на дим цигарки, на спалах сірника.

Я зрозумів... Я вам більше не про війну, а про людину розповідаю. Про ту людину, про яку в наших книжках мало пишуть. Бояться її. Ховають. Про людину біологічну. Без ідеї... Від слів «героїзм» і «духовність» мене нудить. Вивертає. (*Мовчить.*)

Так... Продовжимо... Я більше страждав від своїх, «духи» робили з тебе чоловіка, а свої робили з тебе лайно. Лише в армії я зрозумів, що будь-яку людину можна зламати, різниця лише в засобах і відміряному часі. Лежить «дід», він півроку відслужив, черево догори, у чоботах лежить і кличе мене: «Оближи чоботи, дочиста оближи язиком. П'ять хвилин часу». Я стою... Він: «Рудого сюди!», — а Рудий — той хлопець, що ми з ним разом приїхали, дружимо. І ось два козли Рудого лупцюють жахливо, я бачу — вони йому хребці переб'ють. Він дивиться на мене... І починаєш лизати чоботи, щоб він живий лишився і не покалічили. До армії я не знав, що людині можна так дати по нирках, що вона задихнеться. Це коли ти сам і за тобою нікого немає... тоді тебе не зламаєш.

У мене друг був... Прізвисько — Ведмідь, амбал під два метри на зріст. Він повернувся з Афгану і за рік повісився. Я не знаю... І нікому він не довірився, ніхто не знає, через що він повісився: через війну чи від того, що переконався, якою скотиною є людина. На війні він запитання ці не ставив собі, а після війни почав думати. Мізки з'їхали... Інший мій друг спився... Він писав мені, я два листи від нього отримав... Типу того, що там, брате, було справжнє життя, а тут цілковите лайно, там ми боролись і виживали, а тут хрен що зрозумієш. Одного разу я зателефонував йому, він був у дупу п'яним... І вдруге п'яним... (Закурює.) Пам'ятаю, як приїхали ми з Ведмедем до Москви на Казанський вокзал, чотири дні з Ташкента їхали, день і ніч пили. Телеграми, щоб зустріли нас, забули дати. Вийшли на перон о п'ятій ранку... В очі вдарили барви! Усі в різне одягнені — у червоне, жовте, синє, жінки молоді, красиві. Бля... Зовсім інший світ. Очманіли ми! Я повернувся восьмого листопада... А за місяць пішов навчатися в університет, поновився на другому курсі. Мені пощастило... Я забив собі голову... У мене не було часу копирсатися в собі, потрібно було сесію складати з нуля. За два роки все забув, пам'ятав лише «Курс молодого бійця» — чищення картоплі і біг на вісімнадцять кілометрів. Ноги стирались до колін. А він? Ведмідь приїхав, а в нього нічого. Ні спеціальності, ні роботи. Мислення навколо ковбасне: головне, щоб ковбаса була «Лікарська» за два карбованці двадцять копійок і пляшка горілки за три шістьдесят дві. Кого непокоїть, що хлопці повертаються — у них мозок навкіс чи з культею десять-дванадцять сантиметрів, на дупі стрибають у двадцять років. Не мій син, та й по всьому. Система в

нас така: тебе в армії ламають і в цивільному житті теж. Ти потрапив у систему, щойно тебе захопили зубці, ти будеш розпиляний, яким би хорошим ти не був, які б у тебе не жевріли в душі мрії. (*Замовкає.*) У мене мало потрібних слів... Дуже мало... Хочу донести свою думку: головне — не потрапити в систему. А як повз неї проскочити?

Батьківщині служити треба, комсомольський квиток у кишені — то святе. У статуті написано: солдат зобов'язаний стійко і мужньо зносити всі труднощі військової служби. Стійко і мужньо! Мама не горюй, одним словом. (*Замовк. Потягся до столу за новою сигаретою, але пачка вже була порожньою.*) Блін! Уже на день пачки не вистачає...

Слід виходити з того, що ми звірі, і це звіряче прикрите тонким шаром культури, сюсі-пусі. Ах, Рільке! Ах, Пушкін! Скотина з людини виповзає миттєво... Оком змигнути не встигнеш... Хай тільки їй стане страшно за себе, за своє життя. Чи в неї з'явиться влада. Маленька влада. Малесенька! Армійська система рангів: до присяги — «дух», після присяги — «чижик», через півроку — «черпак», від «черпака» до півтора року — «дід», а від двох — «дембель». А від самого початку ти — дух безплотний і життя твоє — цілковита параша...

Але я стріляв... Стріляв, як усі. Все одно це головне... Але думати про це не хочеться. Я не вмю про це думати.

Героїн лежав у нас під ногами... Уночі малі хлопчиська спускалися з гір і розкидали. А потім їх як вітром здувало. Та ми травичкою бавилися, героїн мало хто брав. Там чистий героїн — раз-другий спробуєш і тобі край. Ти — на голці. Я себе тримав. Ну, і друга умова виживання — ні про що не думати!! Поїв, поспав, сховався на завдання. Побачив — і тут же забув, загнав у підпілля. На потім... Я бачив, як у людини зіниці стають завбільшки з око, з людини виходить життя... Зіниці розширюються... Тьмянішають... Побачив і тут же забув. А зараз із вами згадав...

Стріляв! Звичайно, я стріляв. Ловив людину на мушку і... натискав... Тепер я сподіваюся, що багато я не вбив, я хотів би так думати, тому що вони... Вони... батьківщину захищали... Одного... я добре його пам'ятаю... Як я вистрілив, і він упав. Руки вгору звів і впав... Одного запам'ятав... Боявся в рукопашну потрапити, мені лише розповідали, як людину настромлюєш на залізо і дивишся їй в очі... Бля... Мені Ведмідь по п'яні відкрився, коли чотири дні з Ташкента до

Москви їхали, він казав: «Ти не уявляєш, як людина хрипить, коли в неї горлом іде кров. Убивати треба навчитися...» Людину, котра нікого не вбивала, навіть на полювання не ходила, треба вчити вбивати іншу людину. Ведмідь розповідав... Лежить «дух», важко поранений, у живіт поранений, але він живий, і командир бере ніж десантника і дає йому: бери і добий, причому дивись йому в очі. А знаєте, навіщо це потрібно? Щоб ти потім убивав, не замислюючись, коли буде потрібно врятувати своїх товаришів. І вперше тобі це все потрібно пережити... Переступити через це... Ведмідь... Він бере ножа, приставляє його до горла... Пораненому до грудей... І не може зарізати людину... Як це: узяти і проштрикнути живу грудну клітку? Де серце б'ється... «Дух» водить очима за ножом... Довго нічого не виходить... Убиває довго. Коли Ведмідь напивався, плакав... Забронював собі місце в пеклі...

Після дембелю навчався в університеті, жив у гуртожитку, там багато п'ють, галасують. На гітарі грають. Хтось у двері постукає — я, наче оглашений, підстрибую і стаю за дверима. У захисті. Грім ударить, чи дощ заперіщить по підвіконню, у мене серце скаче. Пляшку вип'єш, наче нормально, невдовзі однієї пляшки стало замало. Печінку скрутило, печінка почала вивалюватись. Потрапив до лікарні, там сказали: «Хочеш, хлопче, дожити бодай до сорока — кидай пити». Я подумав: я жінки ще не знав, стільки гарних дівчат ходить, а я тут візьму і загнуся. Так кинув пити. У мене з'явилась дівчина...

Кохання... Категорія неземна... Я не можу сказати, що кохаю. Тепер я вже одружений, у мене є маленька донька, але я не знаю, що це — кохання чи щось інше, хоча я за них горло перегризу, в асфальт закопаю. Життя віддам!! Але що таке кохання? Люди зізнаються, що вони кохають, так вони собі це уявляють, але кохання — це дика, кривава і щоденна робота. Чи я кохав? Я чесно скажу: не зрозумів. Якісь почуття я відчував, внутрішній підйом у мене був, якусь роботу, суто духовну, не пов'язану з цим гівняним життям, я виконував, але чи це кохання, чи хрен зна що? На війні нас учили: «Треба любити батьківщину». Батьківщина прийняла нас із широко розкритими обіймами, і в кожному кулаці в неї було по нокауту. Краще спитайте мене: чи був я щасливим? І я відповім, що я був щасливим, коли йшов рідною вулицею додому після Афгану... Був листопад... Це був листопад, і мені в ніс, у череп ударяв і відбивався в п'ятках запах землі, котрої я два роки не бачив, у мене клубок у горлі стояв, я не міг

іти, тому що хотів плакати. Після цього я можу сказати: я в цьому житті був щасливим. Але чи кохав я? Що це таке — коли ти бачив смерть? А смерть завжди некрасива... Що це таке — кохання? Я був присутнім під час пологів, коли моя дружина народжувала. У такі хвилини поруч необхідна близька людина, і щоб вона тримала за руку. Тепер я кожному тварюку чоловічої статі примусив би стояти в баби в головах, коли вона народжує, коли в неї ноги рогаткою і вона вся в кров'яці, у лайні. Подивіться, сучі діти, як дитина на світ з'являється. А ви так просто вбиваєте. Убити легко. Просто. Я думав, що сам знепритомнію. Люди з війни приходять, а там непритомніють. Жінка — не двері, у які можна зайти і вийти. Два світи моє життя перевернули — війна і жінка. Змусили замислитись, навіщо я, сраний шматок м'яса, прийшов на цю землю.

Людина міняється не на війні, людина міняється після війни. Міняється вона, коли дивиться тими самими очима, якими бачила те, що було там, на те, що є тут. У перші місяці зір подвійний — ти і там, і тут. Ломка відбувається тут. Тепер я готовий подумати, що зі мною там відбувалось... Вартові в банках, тілоохоронці в багатих бізнесменів, кілери — це все наші хлопці. Зустрічав, розмовляв і зрозумів: вони не захотіли повертатися з війни. Сюди повертатися. Там їм сподобалось більше. Звідти... після того життя... Лишаються почуття, котрі неможливо передати... Найперше — зневага до смерті, щось вище за смерть... «Духи» не боялися смерті, вони, наприклад, знали, що їх завтра розстріляють — сміялись, наче нічого не сталося, розмовляли між собою. Навіть, здавалося, були задоволені. Радісні та спокійні. Смерть — це великий перехід, її, як наречену, потрібно чекати. Так записано в них у Корані...

Краще анекдот... А то настрахав письменницю. (*Сміється.*) Так от... Чоловік помирає і потрапляє до пекла, роззирається: людей у казані варять, пиляють на столі... Йде далі. А далі стоїть столик, за столиком сидять мужики і пиво п'ють, у карти грають, у доміно ріжуться. Підходить до них:

— Що це у вас — пиво?

— Пиво.

— Можна спробувати? — Пробує. І справді, пиво. Холодне. — А це що — сигарети?

— Сигарети. Хочеш закурити? — Закурює.

— То що тут у вас — пекло чи не пекло?

— Пекло, звичайно. Розслабся. — Сміються. — Там, де варять і пиляють, — це пекло для тих, хто його таким уявляє.

По вірі вашій воздасться вам. По вірі... І по внутрішніх молитвах... Якщо чекаєш смерть як наречену, вона й прийде до тебе нареченою.

Одного разу шукав серед убитих знайомого хлопця... У морзі солдати приймали вбитих, їх називали мародерками... Вони з кишень усе витягували. Лежить хлопець із діркою в грудях чи в нього всі кишки назовні, а вони по кишнях у нього нишпорять. Усе підбирали: запальничку, красиву авторучку, ножиці для нігтів, потім у Союзі дівчині своїй подарує. Мама не горюй!

Я стільки бачив зруйнованих кишляків, але жодного дитсадка, жодної побудованої школи чи посаженого дерева, про які писали в газетах. *(Мовчить.)*

Чекаєш, чекаєш листа з дому... Подруга прислала фото — по пояс у квітах стоїть — краще би в купальнику! У бікіні. Чи хоча б на повний зріст, щоб на ноги подивитись... У короткій спідниці... А політпасоси, це наші замполіти, нам про батьківщину, про солдатський обов'язок плели. На політзаняттях... А ми вночі лежимо, і тема номер один — про бабів... У кого яка і що в кого було... Наслухаєшся! У всіх руки в одному місці... Мама не горюй! Там це... В афганців... У них мужолозтво — це нормально. Зайдеш сам до дукану: «Товаришу, ходи... Ходи сюди... Я тебе в зад трахну, а за це — що хочеш бери. Хустку матері візьми...» Фільмів мало привозили, єдине, що доправляли регулярно, — газету «Фрунзенець» у великій кількості. Гарнізонна газета. Ми її одразу несли в хату-читальню... Ну... туди... Іноді вдавалось піймати музичну програму, і, коли ми слухали Людмилу Зікіну «Здалеку довго тече ріка Волга...», усі плакали. Сиділи і плакали.

Удома не міг побудувати нормальної фрази, тут же — бля! Мат-перемат... Мати спершу: «Синку, чому ж ти нічого не розповідаєш?» Щось згадав... Мама мене перебиває: «А сусіди наші влаштували свого сина на альтернативну службу до лікарні. Я б від сорому згоріла, якби мій син за старими горшки тягав. Хіба це мужик?» — «Знаєш, мамо, — відповів я, — коли в мене будуть діти, я зроблю все, щоб вони не служили в нашій армії». Батько і мати подивились на мене, як на контуженого, і вже розмов про війну зі мною не заводили, особливо

при знайомих. Я швидко втік з дому... Поїхав навчатися... Дівчина на мене чекала. Ну, — думаю, — завалю першого ж дня... Першого ж дня трахну. А вона руку мою з плеча забирає: «Вона вся в крові в тебе». Так лібідо мені на три роки й відрізала, три роки я боявся до жінки підійти. Йо-майо! Нас же виховували: ти мусиш батьківщину свою захищати, дівчину свою захищати... Ти — чоловік... Мені подобалась скандинавська міфологія, я любив читати про вікінгів. У них ганьбою вважалось, якщо мужчина помирав у ліжку. Помирали в бою. З п'яти років хлопчика привчали до зброї. До смерті. Війна не час для запитань: людина ти чи тварина ляклива? Призначення солдата — убивати, ти — інструмент для вбивства. У тебе таке саме призначення, як у снаряда чи автомата. Це я тепер філософствую... Хочу себе зрозуміти...

Одного разу пішов до афганського клубу на зустріч... Більше не ходжу. Лише раз... Зустріч була з американцями, з ветеранами в'єтнамської війни. Сиділи в кафе, за кожним столиком — один американець і троє росіян. Тому, хто з нами сидів, один із наших хлопців видає: «Я злий на американців, тому що підірвався на американській міні. У мене однієї ноги немає». А той відповідає йому: «А в мене в Сайгоні вцілів осколок радянського снаряда». Нормально! Мама не горюй! Випили — обійнялись, такі собі брати по зброї. І далі пішло... Бухали по-російськи: на брудершафт, на посошок... До мене там дійшла одна проста річ: солдат — він скрізь солдат, однаковий, м'ясо — воно і є м'ясо. М'ясний відділ. З однією різницею: у них на сніданок — два види морозива, а в нас на сніданок, обід і вечерю — сама гречка. Фруктів узагалі не бачили, мріяли про яйця і свіжу рибу. Головку цибулі їли, як яблуко. Повернувся я з армії без зубів. Був грудень, тридцятиградусний мороз. Хлопець той із Каліфорнії... Пішли ми його до готелю проваджати. На ньому пуховик, дуті рукавички, іде Москвою весь такий закутаний, а назустріч нам Ваня російський — кожух розщепнутий, тільник задерся до пупа, він без шапки і без рукавиць. «Привіт, хлопці!» — «Привіт!» — «А хто це?» — «Американець». О, американець! Потис йому руку, по плечу поплескав. І пішов далі. Піднялись ми в номер, американець мовчить. «Шефе! Ти чого?» — Питаємо. — «Я в пуховику, у рукавицях, а він голий. І рука в нього тепла. Із цією країною воювати не можна». Я відповідаю: «Звичайно, не можна. Трупамі закидаємо!» Мама не

горюй! П'ємо все, що горить, трахаємо все, що ворушиться, а не ворушиться — розворушимо і все одно трахнемо.

Я вже давно не говорю про Афган... Ці розмови мені нецікаві... Але якби мені дали право вибрати: ти дізнаєшся на війні оце і оце переживеш, але є ще й інші варіанти — можеш лишитися хлопчиком і не потрапити туди — твій вибір? Усе одно захотів би пройти все спочатку і стати тим, ким я є тепер. Заново все пережити, випробувати. Завдяки Афгану я знайшов друзів... Зустрівся з дружиною, і в мене така чарівна маленька дочка. Там я дізнався, яке лайно в мені сидить і як глибоко воно сховане. Повернувся і Біблію з олівцем прочитав. І весь час перечитую. Гарно співає Галич, що бійся того, хто скаже: я знаю — як. Я не знаю — як. Я сам шукаю. Мені сняться фіолетові гори. І стовпи колючого піску...

Тут я народився... Батьківщину, як кохану жінку, не обирають, вона дається, коли ти народився в цій країні, то зумій у ній і померти. Здохнути можна і загинути можна, але ти зумій померти. Я хочу жити в цій країні, хай вона бідна, нещасна, але тут живе Лівша, здатний блоху підкувати, і мужики біля пивного кіоску вирішують світові проблеми. Вона нас обманула... Але я люблю її...

Я бачив... Я тепер знаю, що діти народжуються світлими. Вони — янголи.

Рядовий, стрілець

— Спалах... Фонтан світла... І все...

Далі ніч... Морок... Розплющив одне око і повзаю по стіні: де я? У шпиталі... Далі перевіряю: руки на місці? На місці. Нижче... Торкаюся себе руками... А де ноги? Мої ноги!!!

(Відвертається до стіни і довго не хоче говорити.)

Я забув усе, що було раніше. Важка контузія... Усе своє життя забув... Розгорнув паспорт і прочитав своє прізвище. Де народився? У Воронежі. Тридцять років... Одружений... Двоє дітей... хлопчики...

Жодного обличчя не пам'ятав...

(Ще раз надовго замовк. Дивиться в стелю.)

Першою приїхала мама... Каже: «Я — твоя мама». Я роздивлявся її... Я не міг її згадати, але водночас ця жінка не була мені чужою... Я

розумів — вона не чужа... Вона розповідала про моє дитинство... школу... Навіть такі дрібниці: яке в мене було добре пальто у восьмому класі і як я його на паркані порвав. Які отримував оцінки... «Четвірки» були і «п'ятірки», але «трійка» з поведінки. Бешкетував. Що найбільше любив гороховий суп... Я її слухав і наче сам себе збоку бачив.

Чергова до їдальні кличе:

— Сідай у візок. Повезу. До тебе дружина приїхала.

Стоїть біля палати красива жінка... Глянув: стоїть, хай собі стоїть. Де дружина? А це була моя дружина... Наче знайоме обличчя — але я його не впізнаю...

Вона розповіла про наше кохання... Як познайомились... Як уперше поцілував її... Привезла фотографії з нашого весілля. Як хлопчики в нас народились. Двоє хлопчиків... Я слухав і не згадував, а запам'ятовував... Від напруження... Починався сильний головний біль... А обручка? Де обручка... Подивився на ліву руку — а пальців немає...

Синочків згадав за світлиною... Приїхали — інші. Мої і не мої. Білявий став темнішим, маленький став великим. Глянув на себе в дзеркало: схожі!

Лікарі обіцяють, що пам'ять може повернутися... Тоді в мене буде два життя: те, про яке мені розповіли, і те, що було. Тоді приїжджайте — розповім про війну...

Капітан, вертолітник

— Вогонь переміщувався... Довго блукав схилом гори...

Надвечір нам назустріч вибігла отара овець. Ур-р-ра!! Дарунок Аллаха. Аллах акбар! Ми голодні й утомлені після двох днів переходу, сухпайок давно з'їли. Залишились самі сухарі. А тут — загублена отара. Без господаря. Не треба купувати чи міняти на чай і мило (одна вівця — кілограм чаю або десять кусків мила), не потрібно мародерствувати. Першим ми схопили великого барана, прив'язали його до дерева, тоді вівці нікуди не підуть. Цього ми вже навчилися. Запам'ятали... Під бомбардуванням вівці розбігаються, а потім прибиваються назад. До вожака. Далі... Далі ми вибрали найжирнішу вівцю... Повели...

Я багато разів спостерігав, як покірно ця тварина приймає смерть. Коли вбивають свиню, телятко... Там інше... Вони не хочуть помирати. Вириваються, верещать. А вівця не втікає, не кричить, не б'ється в істериці, а мовчки йде. З розплющеними очима. Іде за людиною з ножем.

Це ніколи не було схоже на вбивство, а завжди нагадувало ритуал. Жертовний ритуал.

Рядовий, розвідник

ДЕНЬ ДРУГИЙ

«А ІНШИЙ ВМИРАЄ З ДУШЕЮ ЗАСМУЧЕНОЮ...»

Він знову зателефонував. На щастя, я була вдома...

— Я не думав дзвонити... Але зайшов сьогодні в автобус і почув, як дві жінки обговорювали: «Які вони герої? Вони там дітей, жінок убивали... Хіба вони нормальні? А їх до шкіл запрошують, до наших дітей. Їм іще пільги». Вискочив на першій зупинці... Ми були солдатами і виконували наказ. За невиконання наказу в умовах воєнного часу — розстріл! Під трибунал підеш! Звичайно, генерали не розстрілюють жінок і дітей, але вони віддають накази. А тепер ми в усьому винні! Солдати винні! Тепер нас переконують: виконувати злочинний наказ — злочин. А я вірив тим, хто віддавав накази! Вірив! Скільки я себе пам'ятаю, мене весь час учили вірити. Тільки вірити! Ніхто не вчив мене: думай — вірити чи не вірити, стріляти чи не стріляти? Мені торочили: лише міцніше вір! Ми звідси такими поїхали, а не повернулися звідти такими.

— Ми можемо зустрітися... Поговорити...

— Я можу говорити тільки з такими, як я. З тими, хто звідти... Ти розумієш? Так, я вбивав, я весь у крові... Але він лежав... Мій друг, він мені братом був. Окремо голова, окремо руки... Шкіра... Я попросився відразу знову в рейд... Побачив у кишлаку похорон. Було багато людей. Тіло несли в чомусь білому... Я в бінокль за ними спостерігав... І я наказав: «Стріляти!»

— Я думаю, як ти з цим живеш? Як тобі страшно?

— Так, я убивав... Тому що я хотів жити... Хотів повернутися додому. А тепер я заздрю мертвим. Мертвим не боляче...

Розмова знову урвалася.

Автор

— Як уві сні... Ніби я десь це бачив... У якомусь фільмі... Таке тепер відчуття, що я нікого не вбивав...

Сам поїхав. Попросився... Запитайте в мене: заради ідеї чи щоб пізнати, хто я? Звичайно, друге. Хотів випробувати себе, на що я здатен. У мене велике «я». Навчався в інституті, там себе не проявиш, не пізнаєш, хто ти. Хотів стати героєм, шукав випадку стати героєм. Пішов з другого курсу. Кажуть... Я чув... Мовляв, хлопчача війна... Воювали хлопчаки, нещодавні десятикласники. На війні так завжди. І у Велику Вітчизняну було так. Для нас це як гра. Дуже важливим було твоє самолюбство, твоя гордість. Зможу чи не зможу. Він зміг. А я? Цим були зайняті, а не політикою. Я з дитинства готував себе до якихось випробувань. Джек Лондон — мій улюблений письменник. Справжній чоловік має бути сильним. Сильними стають на війні. Моя дівчина відмовляла: «Уяви, якби щось подібне сказав Бунін чи Мандельштам?» Із друзів ніхто мене не зрозумів. Хто одружився, хто східною філософією захопився, хто йогою. Лише я — на війну.

Угорі вицвілі на сонці гори... Внизу дівчинка прикрикує на кіз, жінка вішає білизну... Як у нас на Кавказі... Навіть розчарувався... Уночі — вистріл у наше вогнище: підняв чайник, під чайником куля лежить. Війна!! Під час переходів — спрага, болісна, принизлива. Рот сушить, не можна зібрати слину, щоб проковтнути. Здається, у тебе повний рот піску. Лизали росу, лизали власний піт... Мені жити потрібно. Я жити хочу! Спіймав черепаху. Гострим камінчиком проштрикнув горло. Пив кров черепахи. Інші не могли. Ніхто не міг. Пили свою сечу.

Зрозумів, що здатен убити. У руках зброя... У першому бою бачив, як охоплює шок. Утрачають свідомість. Деякі блюють навіть від згадки про те, як вони вбивали. Після бою висить на дереві вухо... По людському обличчю тече людське око... Я витримував! Був серед нас мисливець, вихвалявся, що до армії убивав зайців, валив диких кабанів. Так ось, він завжди блював. Тварину вбити — одне, людину — зовсім інше. У бою стаєш дерев'яний. Холодний розум. Розрахунок. Мій автомат — моє життя. Автомат приростає до тіла. Ніби ще одна рука...

Точилась партизанська війна, великі бої — рідкість. Завжди: ти і він. Стаєш чутливим, ніби рисенятко. Пустих чергу — він сів. Ждеш. Хто тепер? Ще не почув пострілу, а вже відчуваєш, як пролетіла куля.

Від каменя до каменя повзеш... ховаєшся... Женешся за ним, як мисливець. Увесь пружина. Не дихаєш. Ловиш якусь мить... Якби зійшлись, міг би вбити прикладом. Убив — гостра думка, що на цей раз лишився живим. Я знову живий! Радості вбити людину немає. Убиваєш, щоб тебе не вбили. Війна — не тільки смерть, але ще щось. У війни навіть свій запах. Свій звук.

Убиті — різні... Однакових немає. Лежать у воді... У воді щось відбувається з мертвим обличчям, якась посмішка у них у всіх. Після дощу вони лежать чисті. Без води, у пилюці, смерть відвертіша. Форма на ньому новесенька, а замість голови сухий червоний листок... Розплющило, наче ящірку під колесом... Але я ж живий! Сидить біля стіни... Біля будинку. Поряд горіхи налущені. Сидить... Із розплющеними очима... Нікому було заплющити... Після смерті, десять-п'ятнадцять хвилин, можна стулити очі. Потім ні. Очі не стуляються... Але я ж живий! Інший нагнувся... Ширінка розстебнута... Навіть іще... капає... Як жили тої миті, чим займалися, так і лишилися... Іще в цьому світі, але вже там... Уже нагорі... Але я ж живий! Готовий помацати себе, пересвідчитися. Птахи не бояться смерті. Сидять, дивляться. Діти не бояться смерті. Теж сидять, дивляться спокійно, із цікавістю. Як птахи. Я бачив, як орел спостерігав за боєм... Сидів, як маленький сфінкс... В їдальні їси суп, глянеш на сусіда і уявляєш його мертвим. Якийсь час на фотографії близьких не міг дивитися. Повернешся із завдання — дітей, жінок бачити нестерпно. Відвертаєшся. Потім минає. Біжиш уранці на фіззарядку, штангою багато займався. Думав про форму, яким повернуся. Не висипався, правда. Воші, особливо взимку. Матраци дустом обсипали.

Страх смерті я пізнав удома. Повернувся, у мене народився син. Страх: якщо я помру, мій син буде рости без мене. Сім куль своїх запам'ятав.. Могли, як у нас говорили, відправити до «верхніх людей»... Але пролетіли повз... Навіть таке почуття, що недограв... Недовоював.

Провини на мені немає, жахіть не боюся. Завжди обирав чесний двобій — він і я. Коли побачив, як б'ють полоненого...

б'ють удвох, а він зв'язаний... Лежить, мов ганчірка... Я їх розігнав, не дав бити. Таких зневажав. Бере автомат і стріляє в орла... У пику одному заїхав... Птаха — за що?

Рідні питали:

— Як там?

— Гарзд. Вибачте. Потім розповім.

Закінчив інститут, працюю інженером. Я хочу бути просто інженером, а не ветераном афганської війни. Згадувати не люблю. Хоча я не знаю, що буде з нами, з поколінням, яке вижило. Вижило на війні, яка нікому була не потрібна. Нікому!! Ні... Ні... Нарешті виговорився... Як у потязі... Зійшлися незнайомі люди, поговорили і вийшли на різних станціях. Руки тремтять... Чомусь хвилююся... А мені здавалося, що я легко вийшов із гри. Будете писати, мого прізвища не називайте...

Я нічого не боюся, але я не хочу більше в усій цій історії перебувати...

Командир взводу піхоти

— У грудні в мене мало бути весілля... За місяць до весілля... У листопаді я поїхала до Афганістану. Зізналася нареченому — розсміявся: «Захищати південні кордони нашої Батьківщини?» А коли повірив, що не жартую: «Тобі що, тут немає з ким спати?»

Їхала сюди, думала: «Не встигла на БАМ, на цілину, пощастило — є Афган!» Я повірила пісням, які привозили хлопці, цілими днями крутила:

На землях Афгану
За минулі роки чимало
Розгубила на скелях
Росія синопків своїх...

Була книжкова московська дівчинка. Мені здавалося, що справжнє життя десь далеко. І там чоловіки всі сильні, жінки красиві. Багато пригод. Хотілося вирватися зі звичного...

Три ночі добиралася до Кабула, не спала. На митниці вирішили: нанюхалась. Пам'ятаю, зі сльозами комусь доводила:

— Я не наркоманка. Я спати хочу.

Тягну важку валізу — мамине варення, печиво — і ніхто з чоловіків не допоможе. І це не просто чоловіки, це молоді офіцери, красиві,

сильні. А за мною завжди упали хлопчики, обожнювали. Щиро дивувалась:

— Допоможіть хоч хтось?!

Вони так на мене подивилися...

Ще три ночі сиділа на пересилці. Першого ж дня підійшов прапорщик:

— Хочеш лишитися в Кабулі, приходь уночі...

Гладенький, вгодований. Прізвисько — Балон.

Узяли мене в частину машиністкою. Працювали на старих армійських машинках. У перші ж тижні до крові розбила пальці. Друкувала в бинтах — нігті відходили від пальців.

За пару тижнів стукає вночі в кімнату солдат:

— Командир кличе.

— Не піду.

— Чого вимагуєшся? Не знала, куди їхала?

Вранці командир погрожував заслати до Кандагара. Ну і таке інше...

Що таке той Кандагар?

Мухи, «духи» і кошмар...

Боялася в ці дні потрапити під машину... Пострілу в спину... Що поб'ють...

По сусідству в гуртожитку жило двоє дівчат: одна відповідала за електрику, дали їй прізвисько Електричка, друга займалася хімводоочищенням — Хлорка. На все в них було одне пояснення:

— Це життя...

Саме в цей час у «Правде» надрукували нарис «Афганские мадонны». Із Союзу дівчата писали: він усім сподобався, деякі навіть пішли до військкомату проситися в Афганістан. У школах на уроках читали. А ми не могли спокійно пройти повз солдат, ті шкірилися: «бочкарівни», виявляється, ви героїні?! Виконуйте інтернаціональний обов'язок у ліжку!» Що таке «бочкарівна»? У бочках (такі вагончики) живуть великі зірки, не нижче за майора. Жінок, з якими вони... називають «бочкарівни». Хлопці, які тут служать, не приховують: «Якщо я почую, що дівчина була в Афгані, для мене вона зникає...» Ми пережили ті самі хвороби, у всіх дівчат гепатит був, малярія... Нас так само обстрілювали... Але ось ми зустрінемося в Союзі, і я не зможу

цьому хлопцеві кинутися на шию. Ми для них усі б... або намахані. Не спати з жінкою — не бруднитися... «А з ким я сплю? А сплю я з автоматом...» Спробуй після цього комусь посміхнися...

Моя мама з гордістю оголошує знайомим: «Моя дочка в Афганістані». Наївна моя мама! Мені хочеться написати їй: «Мамо, мовчи, а то почуєш таке!» Може, повернуся, усе збагну — і відійду, потеплішаю. А зараз у душі все зламано, сплюндровано. Чого я тут навчилася? Хіба тут можна навчитися добра чи милосердя? Або ж радості?

Бачага біжать за машиною:

— Ханум, покажи...

Можуть навіть гроші тицяти. Отже, хтось у них бере.

Була в мене думка, що не доживу, поки додому їхати.

Зараз я це переступила. Два сновидіння в мене тут змінюються і повторюються...

Перший сон.

Заходимо до багатого дукану... На стінах килими, коштовності. І мене наші хлопці продають. Їм приносять мішок із грошима... Вони рахують афошки... А два «духи» намотують собі на руки моє волосся... Дзвонить будильник... З переляку кричу і прокидаюся. Усіх страхіть жодного разу не додивилася.

Другий сон.

Летимо з Ташкента до Кабула у військовому літаку ІЛ-65. З'являються в ілюмінаторі гори, і яскраве світло гасне. Починаємо провалюватися в якусь безодню, нас накриває шаром афганської важкої землі. Рию її, ніби кріт, і не можу вибратися на світло. Задихаюся. І копаю, копаю...

Якщо я себе не спиню, моїй розповіді не буде краю. Тут щодня трапляється щось таке, що трясє і перевертає твою душу. Учора знайомий хлопець отримав листа із Союзу, від своєї дівчини: «Я не хочу з тобою дружити, у тебе руки заплямовані...» Прибіг до мене — я зрозумію.

Про домівку ми всі думаємо, але говоримо мало. Через забобони. Дуже хочеться повернутися. Куди ми повернемось? Про це теж мовчимо. Тільки «травимо» анекдоти:

— Діти, розкажіть, хто ваші татусі?

Усі тягнуть руки догори:

— Мій тато-лікар.

— Мій тато — сантехнік.

— Мій тато... в цирку працює.

Маленький Вова мовчить.

— Вово, ти не знаєш, хто твій тато?

— Раніше він був льотчиком, а тепер працює фашистом в Афганістані.

Удома я любила книжки про війну, тут тягаю із собою Дюма. На війні не хочеться говорити про війну. Читати про війну. Дівчата ходили дивитися на вбитих... Казали: лежать у самих шкарпеточках... Не підуть... Не люблю виїжджати в місто, до дуканів за покупками... Там на вулицях багато одноногих чоловіків... діти на саморобних милицях... Я не можу звикнути... У мене була мрія стати журналістом, а тепер не знаю, мені тепер складно у щось вірити. Щось любити.

Повернуся додому, ніколи не поїду на південь. Несила вже бачити гори. Коли я бачу гори, мені здається, що зараз почнеться обстріл. Якось нас обстрілювали, а одна наша дівчинка стояла навколішки, плакала і молилася... Хрестилася... Цікаво, про що вона просила небо? Ми всі тут дещо потайні, ніхто до кінця не відкривається. Кожен пережив якесь розчарування.

А я весь час плачу. Плачу за тією книжною московською дівчинкою...

Службовка

— Що я там зрозумів? Добро ніколи не виграє. Зла у світі не меншає. Людина страшна. А природа красива... І пил. Увесь час повен рот піску. Не можеш говорити...

Прочісуємо кишлак... Ідемо з хлопцем поряд. Він відчиняє ногою двері в дувал — і в нього з кулемета, розстрілюють упритул. Дев'ять куль... Свідомість заливає ненависть... Ми розстріляли всіх, навіть свійських тварин, у тварину, правда, стріляти страшніше. Шкода. Я не дозволяв розстрілювати віслюків... У чому ж вони винні? У них на шії висіли амулети, такі самі, як у дітей... З іменами... Коли підпалили пшеничне поле, мені стало моторошно, тому що я сільський... Там згадувалося з попереднього життя тільки хороше, велике дитинство, як

лежав у траві посеред дзвіночків і ромашок... Як смажили на вогнищі пшеничні колоски та їли...

Навколо було життя, якого ми не розуміли. Чуже. Убивати тому було легше, ніж... (*Мовчить.*) Ніж якби опинились у знайомих місцях. Схожих на наші... Якщо точно... Сказати про свої почуття... Відразу і гордість — я вбив! Спека стояла така, що залізо лопалося на дахах дуканів. Поле загорялося відразу, вибухало вогнем. Воно пахло хлібом... Вогонь здіймав догори і дитячий запах хліба...

Там ніч не настає, а падає на тебе. Ось був день, і вже — ніч. Світанок красивий... Ось ти був хлопчик, і вже — чоловік. Це робить війна. Там іде дощ, ти його бачиш, але до землі він не долітає. Дивишся через супутник передачі про Союз, згадуєш, що є те, інше, життя, але в тебе воно вже не проникає... Усе це можна розповісти... Усе це можна надрукувати... Але щось образливе для мене відбувається... Не можу передати суті...

Що таке жити з війною, згадувати? Це означає, що ти ніколи не буваєш сам. Завжди вас двоє, ти і вона — війна... У нас невеликий вибір: забути і мовчати або стати божевільним і кричати. Друге... Це нікому не потрібно... Не тільки владі, але й близьким. Рідним людям. Ось ви прийшли... Навіщо ви прийшли? Не людське це... (*Нервово закурює.*)

Іноді мені самому хочеться написати про все, що бачив... Усе... Я — філолог за освітою. У шпиталі... Безрукий, а в нього на ліжку сидить безногий і пише листа матері. Маленька афганська дівчинка... Вона взяла у радянського солдата цукерку. Вранці їй відрубали обидві руки... Написати все як було, і жодних роздумів. Падав дощ... І тільки про це — падав дощ... Жодних роздумів — добре чи погано, що падав дощ. Дощ... Будь-яка вода там не просто вода. З фляжки — майже гаряча вода. Гірка на смак. Ховатися від сонця ніде...

Про що б я ще написав?

Кров... Побачив першу кров, мені стало холодно, дуже холодно. Зимно. Холод серед спеки за сорок градусів... У пеклі...

Привели двох полонених... Одного треба вбити, тому що в гелікоптері немає місця на двох, а один нам потрібен як «язик». І я не міг прийняти рішення: котрого?

У шпиталі... Живі і мертві змінювали одне одного... І я їх уже не розрізняв, якось півгодини розмовляв із мертвим...

Досить!!! (Стукає кулаком по столу. Потім заспокоюється.)

Думав... Мріяв, як уперше буду ночувати вдома. Після всього... Поверталися ми з надією, що вдома на нас чекають із розкритими обіймами. І раптом відкриття: нікому не цікаво, що ми пережили. У дворі стоять знайомі хлопці: «А, прибув? Добре, що прибув». Пішов на зустріч випускників у школу. Вчителі теж ні про що не розпитують. Моя розмова з директором школи:

Я:

— Треба увічнити пам'ять тих, хто загинув, виконуючи інтернаціональний обов'язок.

Вона:

— Це були двієчники, хулігани. Як ми можемо повісити на школі меморіальну табличку на їхню честь?

Мовляв, що ви такого героїчного здійснили? Програла війну? А кому вона потрібна була — Брежнєву і військовим генералам? Фанатикам світової революції... Отже, мої друзі загинули марно... І я міг загинути марно... А моя мама побачила мене з вікна і бігла через усю вулицю, кричала від радості. «Ні, — кажу я собі, — нехай світ перевернеться, але це не перевернеться: герої в землі лежать. Герої!»

В інституті літній викладач мене переконував:

— Ви стали жертвою політичної помилки... Вас зробили співучасниками злочину...

— Мені було тоді вісімнадцять років. А вам скільки? Коли в нас там шкіра тріскалася від спеки — ви мовчали? Коли нас привозили в «чорних тюльпанах» — ви мовчали? Слухали, як гриміли на кладовищах салюти і грали військові оркестри... Коли ми там убивали — ви мовчали? Тепер раптом заговорили: безглузді жертви... помилка...

А я не хочу бути жертвою політичної помилки. І я буду за це битися! Хай світ перевернеться, але це не перевернеться: герої в землі лежать. Герої! Я сам про це колись напишу... (Повторює після того, як посидів і заспокоївся.) Людина страшна... А природа гарна...

Дивно, що запам'яталася краса. Смерть і краса.

Рядовий, гранатометник

— Мені пощастило...

Я повернувся додому з руками, ногами, очима, не обпечений і не божевільний. Ми вже там зрозуміли, що війна — не та, на яку їхали. Вирішили: нумо довоюємо, лишимося живими, повернемося додому і там розберемось...

Ми — не перша заміна тим, хто заходив до Афганістану. У нас не було ідеї, у нас був наказ. Накази не обговорюють, почни обговорювати — це вже не армія. Читайте класиків марксизму-ленінізму: «Солдат має бути, як патрон, увесь час готовий до пострілу». Добре запам'ятав. На війну їдуть убивати. Моя професія — убивати. Я цього вчився. Особистий страх? Іншого можуть убити, а мене ні. Цього вбили, а мене не вб'ють. Свідомість не сприймає власне можливості свого зникнення. А їхав я туди не хлопчиком — тридцять років.

Я там відчув, що таке життя. Ті роки для мене найкращі, — так я вам скажу. Тут наше життя сіреньке, маленьке: служба — дім, дім — служба. Там ми все спробували, пізнали. Випробували істинну чоловічу дружбу. Побачили екзотику: як клубочиться вранішній туман у вузьких ущелинах, ніби димова завіса, бурубахайки — розмальовані, з височенними бортами афганські вантажівки, червоні автобуси, усередині яких їдуть люди впереміш із вівцями й коровами, жовті таксі. Там є місця, схожі на пейзаж Місяця, щось фантастичне, космічне. Самі вічні гори; здається, людини на цій землі немає, тільки камінь живе. І цей камінь у тебе стріляє. Просто відчуваєш ворожість цієї природи, навіть їй ти чужий. Ми висіли між життям і смертю, і в наших руках теж були чиясь життя і чиясь смерть. Чи є щось сильніше за це почуття? Як там погуляли, ми ніде більше не погуляємо. Як там нас кохали жінки, вони ніде більше так нас не будуть кохати. Усе загострювалося через близькість смерті, ми весь час крутилися, метушилися біля смерті. Багато було різних пригод, мені здається, я знаю запах небезпеки, як вона пахне, коли бачиш свою потилицю третім оком... Розплющується третє око... Я все там перепробував і вийшов сухим із води. Там було чоловіче життя. У мене ностальгія... Афганський синдром...

Справедливе було діло чи несправедливе було діло, ніхто тоді не замислювався. Ми робили те, що нам наказували. Виховання, звичка. Тепер, звичайно, усе переосмислено, зважено часом, пам'яттю,

інформацією та правдою, яку нам відкрили. Але це ж майже через десять років! А тоді існував образ ворога, знайомий із книжок, зі школи, із фільмів про басмачів. Кінокартину «Біле сонце пустелі» я разів зо п'ять дивився. І ось він, ворог! І тобі вистачило, перепало... У нас... у всіх... духовний досвід війни, або революції, інших прикладів не вселили.

Ми замінили перших і почали весело забивати кілочки майбутніх казарм, їдалень, армійських клубів. Видали пістолети ТТ-44, часів війни, політруки з ними ходили. Ними тільки застрелитись або продати в дуکان. Ходили — як партизани — хто в чому, більшість у спортивних трико, кросівках. Я був схожий на бравого солдата Швейка. П'ятдесят градусів спека, а начальство вимагає краватку і повну форму... Як має бути за уставом від Камчатки до Кабула...

У морзі — мішки з людським м'ясом... Шок! Через півроку... Дивимось кіно... Трассери на екран летять... Продовжуємо дивитися кіно... Граємо у волейбол, починається обстріл... Глянули, куди летять міни, граємо далі... Фільми привозили про війну, про Леніна або як дружина зраджує... Він поїхав — вона з іншим... А всім хотілося комедій... Комедій зовсім не привозили... Узяв би автомат і розрядив би в екран! Екран — три-чотири зшитих між собою простирадла просто неба, глядачі сидять на піску... Раз на тиждень лазнево-склянковий день. Пляшка горілки — тридцять чеків. Золота! Везли із Союзу... За митною інструкцією, одній людині дозволено везти дві пляшки горілки і чотири вина, а пиво в необмеженій кількості. Пиво виливаєш, заливаєш пляшки горілкою. Етикетка «Боржомі», спробуєш — сорок градусів. Закручена банка з варенням, рукою дружини хімічним олівцем написані етикетки «Чорничне», «Полуничне», відкриваєш — сорок градусів. У нас пса звали «Вермут». Червоне око, не жовтіє. Пили «шпагу» — відпрацьований спирт із літаків, антифриз — рідину для автомобільного охолодження. Попереджаєш солдатів:

— Пийте все, але антифриз не пийте.

За день-два після того, як вони прибули, кличуть лікаря:

— Що?

— Новенькі антифризом отруїлись...

Наркотики кури́в... Ефект різний... То «шубняк» нападав, ходиш заморочений, то будь-яка куля летить, а здається, що в тебе ціляться. На ніч викуриш... Починаються галюцинації... Усю ніч сім'ю бачу,

дружину обіймаю... У деяких були кольорові видіння. Наче кіно дивиться... Попервах наркотики нам продавали в дуканах, потім давали безкоштовно:

— Кури, росіянине! На, кури... — Бачата бігають і тицяють солдатам.

Хочеться посміятися... *(Посміхається, але очі сумні.)* Я не тільки страшно, але й смішне пам'ятаю. Улюблені анекдоти...

— Товаришу підполковнику, як пишеться ваше звання — разом чи окремо?

Звичайно, окремо. Слово для перевірки «під столом».

— Товаришу полковнику, де копати?

— Від паркану і до обіду.

Помирати не хочеться... Незрозуміло і не хочеться... Гиденькі думки... Навіщо пішов до військового училища, а не до будівельного? Щодня з кимсь прощались... Зачепив розтяжку підбором, почув клацання детонатора і, як завжди в цьому разі, не впав, не притиснувся до землі, а здивовано озирнувся на звук і прийняв на себе десятки осколків... Розірвало танк: днище розкрило, як консервну бляшанку, повиривало катки, гусеницю. Механік-водій намагався вибратися через люк, видно було лише руки — далі не зміг, згорів разом із машиною. На ліжку вбитого в казармі ніхто не хотів лягати. З'являвся новенький, по-нашому «замінник»:

— Спи поки тут... На цьому ліжку... Ти все одно його не знав...

Згадували частіше тих, у кого лишилися діти. Сиротами будуть рости. Безбатченки. Ну, а тих, хто нікого не лишив? Дівчата нових женихів знайдуть, а матері нових синів виростять. Усе ще не раз повториться.

За війну нам на диво дешево платили: якихось два оклади, з яких один переводили у двісті сімдесят чеків, із нього вираховували ще внески, передплату на газети, податок тощо. Тоді як звичайному вільнонайманому працівникові на Салангу платили по тисяча п'ятсот чеків. Порівняйте з офіцерським окладом. Військові радники отримували в п'ять-десять разів більше. Нерівність виявлялася на митниці... Коли везли колоніальний товар... У когось магнітофон і пара джинсів, а в когось відеосистема і до неї п'ять-сім чемоданів завдовжки з матрац, називали їх «мрія окупанта», солдати ледь тягнуть. Коліщатка не витримували. Плющилися.

У Ташкенті:

— З Афгану? Дівчинку хочеш... Дівчинка, мов персик, дорогий, — закликають у приватний бардак.

— Ні, дорогий, дякую. Додому хочу. До дружини. Квиток потрібен.

— За квиток бакшиш давай. Італійські окуляри будуть?

— Будуть.

Поки долетів до Свердловська, заплатив сто карбованців і віддав італійські окуляри, японську хустку з люрексом і французький косметичний набір. У черзі навчили:

— Чого стоїш? Сорок чеків у службовий паспорт — і за день удома.

Беру на озброєння:

— Дівчино, мені до Свердловська.

— Квитків немає. Окуляри вдягни і подивися на табло.

Сорок чеків у службовий паспорт...

— Дівчино, мені до Свердловська...

— Зараз перевірю. Як добре, що ви підійшли, тут один відмовився.

Приїжджаєш додому у відпустку — потрапляєш до цілком іншого світу — у сім'ю. Перші дні нікого не чуєш, тільки бачиш. Торкаєшся їх. Як вам розказати, що таке провести рукою по голівці своєї дитини... Уранці на кухні запах кави і млинчиків. Дружина кличе снідати...

За місяць їхати. Куди, навіщо — незрозуміло. Про це не думаєш, про це просто не можна думати. Знаєш одне: їдеш, бо треба. Служба така. Уночі на зубах скрипить афганський пісок, м'який, як пудра чи борошно. Щойно ти лежав у червоній пилюці... Або в сухій глині... Поряд гарчали БМП... Згадав, схопився — ні, ти ще вдома... Їдеш завтра... Батько попросив заколоти поросся... Раніше він ріже поросся, я не підійду, вуха затискаю, щоб не чути цього виску. Утікав із дому.

Батько:

— Давай допоможи, — і дає ніж.

Я кажу.

— Відійди, я сам... У серце треба, сюди. — Узяв і проколов.

Кожен сам займався своїм порятунком. Сам!

Я пам'ятаю...

Сидять солдати. Унизу йдуть старий і віслючок. Вони з гранатомета: шар-р-рах! Ні старого, ні віслючка.

— Хлопці, ви що, з глузду з'їхали? Старий і віслюк... Що вони вам зробили?

— Учора теж ішли старий і віслючок. Ішов солдат. Старий з віслючком пройшли, солдат лишився лежати...

— А може, це інший старий та інший віслючок?

Не можна проливати першу кров. Увесь час будеш стріляти у вчорашнього старого і вчорашнього віслючка.

Довоювали. Лишилися живими, повернулися додому. Тепер розбираємось...

Капітан, артилерист

— Ніколи раніше не молилася, тепер молюся... До церкви на службу ходжу...

Я сиділа біля домовини і питала: «Хто там? Чи ти там, синочку?» Тільки це і повторювала: «Хто там? Відгукнися, синку. Ти в мене виріс великий, а домовина така маленька...»

Минув час. Я хотіла дізнатися, як загинув мій син. Звернулася до військкомату:

— Розкажіть, як загинув мій син? Де? Я не вірю, що його вбили. Мені здається, що я поховала залізний ящик, а син десь живий.

Військком розізлився і навіть прикрикнув:

— Це розголошенню не підлягає. А ви ходите і всім говорите, що у вас загинув син. Наказ — не розголошувати!

...Добу я мучилася, поки народила. Дізналась — син! — біль минув: не дарма мучилася. З перших днів боялася за нього, більше нікого в мене не було. Жили ми в бараці, жили так: у кімнаті стояло моє ліжко і дитячий візок, і ще два стільці. Працювала я на залізниці стрілочницею, зарплата шістдесят карбованців. Повернулася з лікарні — і відразу в нічну зміну. З візочком на роботу їздила. Візьму із собою плитку, нагодую його, він спить, а я потяги зустрічаю і проводжаю. Підріс, почала самого вдома лишати. Прив'яжу за ніжку до ліжка і йду. Він виріс у мене хороший.

Вступив до будівельного училища в Петрозаводську. Я приїхала його навідати, він поцілував мене і кудись побіг. Образилась навіть. Заходить до кімнати, посміхається:

— Зараз дівчата придуть.

— Які дівчата?

А це він збігав до дівчат похвалитися, що до нього мама приїхала, щоб вони прийшли й подивилися, яка в нього мама.

Хто мені подарунки дарував? Ніхто. Приїжджає на Восьме березня. Зустрічаю на вокзалі:

— Давай, синку, допоможу.

— Сумка, мамо, важка. Ти візьми мою трубку креслярську. Але неси обережно, там креслення.

Я так і несу, а він перевіряє, як я несу. Що там за креслення?! Удома він роздягається, я швидесенько на кухню: як мої пиріжки? Підводжу голову: стоїть і тримає в руці три червоних тюльпани. Де він їх узяв на півночі? У Карелії? У ганчірочку загорнув і в трубку креслярську, щоб не замерзли. А мені ніхто ніколи квітів не дарував.

Улітку поїхав до будзагону. Повернувся саме перед моїм днем народження:

— Мамо, вибач, що не привітав. Але я тобі привіз... — І показує повідомлення на грошовий переказ.

Читаю:

— Дванадцять карбованців п'ятдесят копійок.

— Ти, мамо, забула великі цифри. Тисяча двісті п'ятдесят карбованців...

— Таких шалених грошей зроду в руках не тримала і не знаю, як їх писати.

Він такий задоволений:

— Тепер ти відпочинеш, а я буду працювати. Буду багато заробляти. Ти пам'ятаєш, коли я був маленький, я обіцяв, що виросту і буду носити тебе на руках?

Правда, таке було. І виріс він метр дев'яносто шість на зріст. Піднімав і носив мене, мов дівчинку. Напевне, тому ми так любили одне одного, що в нас нікого більше не було. Як би я його дружині віддала, не знаю. Не пережила б.

Надіслали повістку йти в армію. Він хотів, щоб його взяли в десантники:

— Мамо, набирають у десантні війська. Але мене, сказали, не візьмуть, тому що я своєю силищею всі стропа пообриваю. А в десантників такі гарні берети...

І все-таки він потрапив до Вітебської десантної дивізії. Приїхала до нього на присягу. Навіть не впізнала: виструнчився, перестав соромитися свого зросту.

— Мамо, чому ти в мене така маленька?

— Тому що я сумую і не расту, — ще пробувала жартувати.

— Мамо, нас відправляють до Афганістану, а мене знову не беруть, тому що я один у тебе. Чому ти не народила ще й дівчинку?

Коли вони приймали присягу, було багато батьків. Чую:

— Мама Журавльова тут? Мамо, ідіть вітати сина.

Я підійшла і хочу його привітати, а він же метр дев'яносто шість, ніяк не дотягнуся до нього.

Командир наказує:

— Рядовий Журавльов, нахиліться, нехай мама вас поцілує.

Він нахилився і поцілував, і хтось нас тієї миті сфотографував. Єдиний армійський знімок, який у мене є.

Після присяги його відпустили на кілька годин, і ми пішли в парк. Сіли на траву. Зняв він чоботи — ноги стерті до крові. У них був марш-кидок на п'ятдесят кілометрів, а чобіт сорок шостого розміру не було, йому дали сорок четвертий. Не скаржився, а, навпаки:

— Ми бігли з рюкзаками, навантаженими піском. Як ти гадаєш, яким я прибіг?

— Напевно, останнім через ці чоботи.

— Ні, мамо, я був першим. Я зняв чоботи і біг, і пісок не висипав, як інші.

Мені хотілося зробити для нього щось особливе:

— Може, синку, до ресторану підемо? Ми ніколи з тобою не були в ресторані.

— Мамо, купи краще мені кілограм льодяників. Оце буде подарунок!

Перед відбоєм ми розсталися. Він помахав мені услід кульком із льодяниками.

Нас, батьків, розташували на території частини в спортзалі на матах. Але ми тільки під ранок лягли, всю ніч ходили навколо казарми, де спали наші хлопці. Заграв горн, я підхопилася: поведуть на фіззарядку, раптом ще раз побачу його, хоч здалеку. Біжать, усі в смугастих маечках — пропустила, не вгледіла. Вони ходили строєм до туалету, строєм на фіззарядку, строєм до їдальні. По одному їм не

дозволяли, тому що, коли хлопці дізналися, що їх відправляють до Афганістану, один у туалеті повісився, ще двоє собі вени перерізали. Їх стерегли.

Сідали в автобус, я єдина з батьків плакала. Ніби мені щось підказувало, що бачила його востаннє. Незабаром він написав: «Мамо, я бачив ваш автобус, я так біг, щоб побачити тебе ще раз». Коли ми сиділи з ним у парку, по радіо співали: «Як рідна мене мати проводжала». Почую тепер цю пісню... (*Ледь стримує сльози.*)

Другий лист починався: «Привіт із Кабула...» Прочитала і так почала кричати, що прибігли сусіди. «Де закон? Де захист? — билася головою об стіл. — Він у мене єдиний, навіть за царських часів єдиних годувальників в армію не брали. А тут на війну послали». Уперше після народження Сашка пошкодувала, що не вийшла заміж, що нікому мене захистити. Сашко, траплялося, дражниться:

— Мамо, чому не виходиш заміж?

— Тому що ти мене ревнуєш.

Засміється і промовчить. Ми збиралися жити разом довго-довго.

Ще кілька листів — і мовчання, таке довге мовчання, що я звернулася до командира частини. І Сашко відразу ж написав: «Мамо, не пиши більше командиру частини, знаєш, як мені дісталося? А я не міг тобі написати, руку оса вкусила. Просити когось не хотів, ти злякалася б чужого почерку». Жалів мене, вигадував казки, ніби я не дивилася щодня телевізор і не могла відразу здогадатися, що він був поранений. Тепер, якщо один день не було листа, у мене відмовляли ноги. Він виправдовувався: «Ну, як можуть надходити щодня листи, якщо нам навіть водичку раз на десять днів привозять?» Один лист був радісний: «Ура-ура! Супроводжували колону в Союз. Дійшли до кордону, далі не пустили, але ми хоч здалеку подивилися на Батьківщину. Ніде кращої землі немає». В останньому листі: «Якщо я проживу літо, я повернуся».

Двадцять дев'ятого серпня я вирішила, що літо добігло краю, купила йому костюм, туфлі. Висить у шафі...

Тридцятого серпня... Перед тим як іти на роботу, зняла із себе сережки і перстень. Чомусь не могла носити.

Тридцятого серпня він загинув.

За те, що лишилась жива, я маю дякувати своєму братові. Він тиждень лежав ночами біля мого дивану, як пес. Стеріг мене. А в мене

на думці було єдине: добігти до балкона і вистрибнути із сьомого поверху... Пам'ятаю, внесли домовину в кімнату, я лягла на неї та міряю, міряю... Один метр, другий метр... Син у мене майже двометровий був... Руками міряла, чи за зростом домовина... Як навіжена говорила з домовиною: «Хто там? Чи ти там, синочку?» Привезли в закритій домовині: ось, мати, твій син... Віддаємо тобі... Я не могла поцілувати його востаннє. Погладити. Я навіть не бачила, у що він одягнений...

Сказала, що місце на кладовищі сама йому виберу. Зробили мені два уколи, і ми пішли з братом. На головній алеї уже були «афганські» могили.

— І мого синочка сюди. Тут, зі своїми побратимами, йому буде веселіше.

Хто з нами був, не пам'ятаю, якийсь начальник, хитає головою:

— Не дозволено їх ховати поряд. Розкидаємо по всьому кладовищу.

Ой, недобра я стала! Ой, недобра я тепер стала... «Не обізлись, Соню. Ти тільки, Соню, не обізлись», — молив брат. А як мені доброю стати? По телевізору показують їхній Кабул... А я б узяла кулемет і всіх би перестріляла, сяду біля телевізора і «стріляю»... Це вони мого Сашка вбили. А одного разу показали літню жінку, напевно, афганську матір. Вона просто на мене дивилася... Я подумала: «А там же її син, може, його теж убили?» Ось після неї я припинила «стріляти».

Я не божевільна, але я на нього чекаю... Розповідають випадок: привезли матері домовину, вона її поховала. А через рік син повертається... І я чекаю. Я не божевільна.

Мати

— Від самого початку... Я почну з того моменту, коли все для мене завалилося. Усе розсипалося...

Ходили на Джелалабад... Стоїть біля дороги дівчинка, років семи... У неї перебита рука висить, мов у розірваній ганчір'яній ляльки, на якійсь ниточці. Очі-маслини невідривно дивляться на мене... У щоці від болю... Я зриваюся з машини, щоб узяти на руки і віднести до наших медсестер... Вона в дикому жаху, як звірятко, відскакує від мене і кричить, вона втікає і кричить. Рученька бовтається, ось-ось зовсім

відпаде... Я теж біжу і кричу... Доганяю, притискаю до себе, гладжу. Вона кусається, дряпається, уся труситься. Ніби її якийсь дикий звір схопив, а не людина. І мене, як громом, вражає думка: вона не вірить, що я хочу її врятувати, вона думає — я хочу її вбити... Росіяни нічого іншого не можуть, вони тільки вбивають...

Повз нас проносять ноші: на них сидить стара афганка і посміхається.

Хтось питає:

— Куди її поранили?

— У серце, — каже медсестра.

А їхав туди, очі, як і у всіх, горіли — я там комусь потрібен. Я міг життя заради цього віддати! Як вона від мене втікала... Як тремтіла! Не забуду...

Там сни про війну не бачив. А тут уночі воюю. Доганяю оте маленьке дівча... Очі-маслини...

— Треба мені до психіатра? — спитав у своїх хлопців.

— Чого?

— Воюю.

— Ми всі воюємо.

Не думайте, що то були супермени... Із сигаретою в зубах сиділи на вбитих і банку тушонки відкривали... Кавуни їли... Маячня! Звичайні хлопці. На нашому місці міг бути хто завгодно — і той, хто сьогодні судить: «Ви там убивали...» Мені врізати в цю пику хочеться! Не був там... Не суди! Ви ніколи не зможете стати з нами поряд. І ніхто не має права нас засуджувати. Хоча б зрозумійте... Спробуйте... Лишили нас із цією війною сам на сам. Самі, мовляв, розгрібайтесь. Ми ходимо винувати, маємо виправдуватися... Або мовчати... Перед ким виправдовуватися? Нас послали, ми повірили. І з цим там гинули. Не треба ставити поряд тих, хто туди посилав, і тих, хто там був. У мене загинув друг... Майор Сашко Кравець... Скажіть його мамі, що він винен... Скажіть його дружині... Його дітям... «У вас усе нормально», — сказав мені лікар. Які ж ми нормальні?! Ми стільки в собі принесли.

Там зовсім інакше відчувалася Батьківщина. Звали — Союз. Дембелів проводжали:

— Ви вже там поклоніться Союзу.

Здавалося, за нашою спиною щось велике і сильне, і воно нас завжди захистить. Але пам'ятаю: вийшли з бою, із втратами — убиті,

тяжкопоранені... Увечері увімкнули телевізор — розвіятись: що там у Союзі? У Сибіру побудовано новий завод-гігант, англійська королева дала обід на честь високого гостя... У Воронежі підлітки згвалтували двох дівчаток-школярок, від нудьги. В Африці принца вбили... Наші почуття: ми нікому не потрібні, країна живе своїм...

Першим не витримав Сашко Кучинський:

— Вимкни! Або я розстріляю зараз телевізор.

Після бою по рації доповідаєш:

— Запишіть: «трьохсотих» — шість, «нуль — двадцять перших» — чотири.

«Трьохсоті» — поранені, «нуль — двадцять перші» — убиті. Дивишся на вбитого і думаєш про його матір: я ось знаю, що її син загинув, а вона ще ні. Чи передалось їй? Іще гірше — впав у річку чи в прірву, тіло не знайшли. Матері повідомляють: зник безвісти. Чия це була війна? Війна матерів, вони воювали. І до смерті будуть воювати. Виходжувати, вимолювати нас. Наші душі. А весь народ не страждав. Народ не знає. Йому казали, що ми воюємо з «бандами». Стотисячна регулярна армія дев'ять років не може перемогти розрізнені купки «бандитів»? Армія з новітньою технікою... Не дай Боже потрапити під обстріл нашої артилерії, коли ціль обробляють реактивні установки «Град» чи «Ураган»... Телеграфні стовпи летять. Готовий залізти в землю, як дощовий черв'як... А в «бандитів» — кулемети-«максими», які ми тільки в кіно і бачили. «Стингери», японські безвідкатки... Це вже потім у них з'явилися... Приведуть полонених, худі, змучені люди з натрудженими сільськими руками... Які ж це бандити! Це народ!

Ми там зрозуміли: їм це не потрібно... Якщо їм не треба, то навіщо це нам? Проїжджаєш повз покинуті кишлаки... Ще димок від вогнища в'ється, їжею пахне. Іде верблюд і кишки за собою тягне, ніби горби свої розмотує. Треба добивати... А свідомість усе-таки запрограмована на мирне життя — добити не можеш. Рука не відразу підіймається. Інший візьме і вистрелить у верблюда. А просто так! Від хотіння, від дурі. У Союзі б за це посадили, а тут — герой! Бандитам мститься. Чому вісімнадцятирічні-дев'ятнадцятирічні вбивають легше, ніж, наприклад, тридцятирічні? Їм не шкода. Після війни я раптом виявив, які страшні дитячі казки. Весь час у них хтось когось убиває, Баба Яга, взагалі, у пічці людей смажить, а дітям не страшно. Вони плачуть дуже рідко.

Але хотілось лишитися нормальним. Приїхала до нас співачка. Красива жінка, пісні в неї душевні. А там так сумуєш за жінкою, чекаєш на неї, як на близьку людину. Вона вийшла на сцену:

— Коли летіла до вас, мені дали постріляти з кулемету. З якою радістю я стріляла...

Заспівала, а під приспів просить:

— Хлопці, ну ж бо, аплодуйте! Аплодуйте, хлопчики!

Ніхто не аплодує. Мовчать. І вона пішла, концерт зірвався. Супердівчинка приїхала до суперхлопчиків. А в цих хлопчиків у казармах щомісяця вісім-десять порожніх ліжок... Ті, хто на них спав, уже в холодильнику... У морзі... А в казармах тільки листи по діагоналі на ліжках... Від мами, від дівчини: «Лети, привітайся й назад повертайся...»

Вижити на цій війні було головним. Не підірватися на міні, не згоріти в бронетранспортері, не стати мішенню для снайпера. А для деяких — вижити і щось із речей привезти: телевізор, дублянку... Магнітофон крутіший... Ходив жарт, що про війну в Союзі дізнаються в комісійних магазинах. За новим товаром. Узимку їдеш по нашому Смоленську — дівчата в афганських шубах. Мода!

У кожного солдата на шиї висів амулетик.

— Що в тебе? — питаєш.

— Молитовку мама дала.

Коли я повернувся, мама відкрилася:

— Толю, ти не знаєш, я тебе заговорила, тому ти живий і цілий.

Ішли в рейд: одну записку кладеш у верхню частину одягу, другу — в нижню. Підірвешся — якась частина лишиться: верхня або нижня. Або носили браслети з гравіюванням: прізвище, група крові, резус і особистий номер офіцера. Ніколи не говорили: «Я піду» — «Послали». Не вимовляли слово «останній».

— Зайдемо востаннє...

— Ти що, сказився? Немає такого слова... Крайній... ну, четвертий, п'ятий... А це тут не говорять.

У війни підлі закони: сфотографувався перед тим, як іти на бойові, — вбили, поголився — вбили. Першими гинули ті, хто їхав націлений на героїзм, із блакитними очима. Зустрічав такого: «Буду героєм!» Загинув одразу. На операції — тут же лежимо, тут же, вибачте, оправляємося. Солдатська приказка: краще топтатися у власному гівні,

ніж самому стати гівном на мінах. Народився у нас свій жаргон: борт — літак, бронік — бронезилет, «зеленка» — кущі і зарості очерету, «вертушка» — гелікоптер, глюки — видіння після наркотику, підстрибнув на міні — підірвався, замітник — той, хто додому їде. Стільки вигадали, що «афганський» словник можна укладати. А гинули більш за все в перші місяці і в останні. У перші — багато цікавості, в останні — сторожові центри вимикаються, настає отупіння, уночі не можеш зрозуміти: де я, що я, навіщо? Чи зі мною це? Замінники не сплять півтора-два місяці. У них свій відлік: сорок третє березня або п'ятдесят шосте лютого, це означає — мав змінюватися наприкінці березня або наприкінці лютого. Дуже сильно чекаєш. Меню в їдальні: червона риба — кілька в томаті, біла риба — кілька в маслі — дратує, квіткові клумби в центрі гарнізону — дратують, анекдоти, над якими ще недавно надривався від сміху, — не подобаються. Дивно, що іще вчора і позавчора було смішно. А що тут смішне?

Приїхав офіцер до Союзу у відрядження. Зайшов до перукарні. Дівчина посадила його в крісло:

— Як там ситуація в Афганістані?

— Нормалізується...

За кілька хвилин:

— Як ситуація в Афганістані?

— Нормалізується.

Минає якийсь час:

— Як ситуація в Афганістані?

— Нормалізується.

Підстригся, пішов. У перукарні дивуються:

— Нащо людину мучила?

— Як питаю про Афганістан, у нього волосся дибки стає — легше стригти.

Я анекдоти люблю. Дрібнички всілякі. А задуматися всерйоз страшно.

Радянського льотчика збили над В'єтнамом, можна поміняти — над Афганістаном... Американські «цереушники» показують йому деталі збитого літака: скажи, що за деталь? Ця... І оця... Він мовчить. Його б'ють, він мовчить. А потім відбувся обмін полоненими, він повертається до рідної частини — його питають: «Як там у полоні?»

Важко?» Відповідає: «Ні, взагалі-то не дуже важко, але матеріальну частину треба вчити. Дуже за це б'ють».

Тягне назад не на війну, а до тих людей. Чекаєш-чекаєш, а їхати в останній день шкода, здається, у всіх би попросив адресу. У всіх!

У Лютика... Так звали Валерку Широкова, тендітний, витончений. Коли-не-коли наспіває хтось: «Руки мов лютики^[1]...» А характер залізний, зайвого слова не скаже. Був у нас жмот, усе збирав, купував, міняв. Валерка став перед ним, витягнув зі свого гаманця двісті чеків, показав і тут же, на очах у того, оскаженілого... Розірвав на дрібні шматочки. Мовчки вийшов.

У Сашка Рудика... Ми з ним у рейді зустрічали Новий рік. Ялинка — автомати поставили пірамідою, іграшки — повісили гранати. А на машині-установці «Град» зубною пастою написали: «З Новим роком!!!» Чомусь три знаки оклику. Сашко гарно малював. Я привіз додому простирadlo з його пейзажем: собака, дівчинка і клени. Гори він не малював, гори ми там розлюбили. Будь-кого спитай: «За чим сумуєш?» — «У ліс хочу... В річці скупатися... Молока великий кухоль випити...» У Ташкенті в ресторані підходить офіціантка:

— Милесенькі, молоко берете?

— По дві склянки звичайної води. А молоко завтра будемо пити. Тільки приїхали...

Із Союзу кожен віз чемодан варення і березовий віник. Там же евкалиптові продаються — мрія! Ні, везли свої, березові...

У Сашка Лащука... Хлопець чистий. Часто писав додому. «У мене батьки старенькі. Вони не знають, що я тут. Я їм вигадую про Монголію». Приїхав з гітарою і поїхав з гітарою. Там різні люди були. Не уявляйте нас однаковими. Ато спочатку про нас мовчали, потім почали уявляти усіх героями, тепер розвінчують, щоб далі забути. Там же один міг лягти ривком на міну і врятувати навіть незнайомих йому хлопців, другий підійти до тебе і спитати: «Хочете, прати вам буду, тільки не відправляйте на бойові».

Ідуть КамАЗи, і на козирках великими літерами: Кострома, Дубна, Ленінград, Набережні Челни... Або «Хочу до Алма-Ати!». Ленінградець знаходив ленінградця, костромський — костромського... Обіймалися, як брати. І в Союзі ми як брати. Ну, хто ще з молодих може сьогодні йти вулицею з костуром і новесеньким орденом? Тільки свій. Мій брат... Наш брат... Обіймемося, іншого разу тільки на лавці

посидимо й викуримо по сигареті, а ніби проговорили весь день. У нас у всіх дистрофія... Там це було невідповідністю ваги до зросту... Тут — невідповідність почуттів до можливості вилитися, виплеснутися у словах, у вчинках. Ми — дистрофіки в цьому житті.

Їхали вже з аеропорту в готель. Перші години вдома. Мовчимо, принишкли. За одну мить у всіх нерви не витримали, і разом видихнули водієві:

— Коля! Коля! Тримай колію!

Потім сміх. Потім — щастя: так ми ж у Союзі! Можемо по узбіччю їхати... По колії... По всій землі... П'янієш від цієї думки...

Через кілька днів з'ясували:

— Хлопці!!! Ми всі сутулі.

Не могли ходити прямо, розучилися. Я себе півроку на ніч до ліжка прив'язував, щоб розправитися.

Зустріч у Будинку офіцерів. Питання: «Розкажіть про романтику служби в Афганістані», «Чи вбивали ви особисто?» Особливо дівчаткам подобаються кровожерні запитання. Лоскочуть собі нерви. Питають: «А ви могли не поїхати до Афганістану?» Я? Я... У нас відмовився тільки один — командир батареї, майор Бондаренко:

— Батьківщину піду захищати. До Афганістану не поїду.

Одразу суд офіцерської часті — презирство за боягузтво! Як це було для чоловічого самолюбства? Петля на шию, пістолет — до скроні? Одразу ж його понизили на посаді, як ми говоримо, розсипали зірку: з майора став капітаном. І до будбату... Через це пройти? Вигнали з партії. І через це? Вигнали з армії, і через це? Ще страшніше, ніж на війну потрапити. Сорок п'ять років... З них тридцять п'ять в армії: суворівське училище, військова академія... Що йому робити в мирному житті? З нуля починати?

— Що ти можеш? — питають в офіцера.

— Можу командувати ротой. Можу командувати взводом і батареєю.

— Що ще можеш?

— Можу копати.

— Що ще?

— Можу не копати...

На митниці в мене розмагнітили касети з концертом Розенбаума.

— Хлопці, пісні класні!

— А в нас, — показують мені, — є список, які пісні можна везти, а які ні.

Приїхав до Смоленська: з вікон усіх студентських гуртожитків лунає Розенбаум...

А зараз — треба рекетирів налякати, приходять міліція:

— Нумо, хлопці, допоможіть.

Неформалів розігнати:

— Покличмо «афганців».

Тобто «афганцеві» звично, йому все дарма: міцні кулаки, слабка голова. Усі бояться. Усі не люблять.

Коли у вас болить рука, ви не відтинаєте собі руку. Ви її колишете, щобвилікувати. Ви її лікуєте.

Чому ми збираємось? Рятуємося разом... Але додому повертаєшся сам...

Майор, пропагандист артполку

— Щоночі... Я бачу один і той самий сон, усе прокручується заново. Усі стріляють, і я стріляю. Усі біжать, і я біжу. Падаю, прокидаюся.

Я — на шпитальному ліжку... Я прокидаюся... Ривком хочу скинути себе з ліжка, щоб вийти в коридор покурити. І тут згадую: ніг немає... Тут повертаюся в дійсність...

Я не хочу чути про політичну помилку! Не хочу знати! Якщо це помилка, то поверніть мені мої ноги... *(У розпачі жбурляє від себе милиці.)*

— Перепрошую... Вибачте... *(Посидів мовчки і охолов.)*

Ви? Діставали хоч колись із кишені вбитого невідправлені листи: «Дороженька...», «Любі...», «Кохана...» Ви бачили солдата, простріленого одночасно кремнієвою пищаллю і китайським автоматом?

Нас туди відправили, ми виконували наказ. В армії ти спочатку маєш виконати наказ, а потім можеш його оскаржити.

Тобі сказали: вперед! Отже, уперед. А ні — партквиток віддай. Звання віддай. Присягав?! Присягав! Пізно пити боржомі, коли нирки вже відпали. «Ми вас не відправляли туди». — «А хто відправляв?»

Там у мене був товариш. Я ішов у бій, він зі мною прощався. Я приходив, він обіймав мене — живий! Такого друга в мене тут не буде...

На вулицю я рідко виходжу. Іще соромлюсь...

Ви колись пристібали чи бачили зблизька наші протези? На них ходиш і боїшся шию зламати. Кажуть, в інших країнах «протезники» на гірських лижах катаються, грають у теніс, танцюють. Купіть їх на валюту замість французької косметики... Замість кубинського цукру... Марокканських апельсинів та італійських меблів...

Мені двадцять два роки, усе життя попереду. Треба дружину шукати. Була дівчина. Сказав їй: «Я тебе ненавиджу», — щоб вона мене покинула. Жаліла. Хочу, щоб кохала.

Мариться ночами рідний дім,
Горобиною узлісся запалало.
Тридцять, дев'яносто, сто і сім...
Щедро ж ти, зозулько, накувала...

Із наших пісень... Улюблена... А іноді навіть день несила прожити...

Але навіть тепер мрію: хоч краєчком ока глянути на той шмат землі. Біблейської пустелі... Нас усіх тягне туди... Так тягне, коли стоїш біля прірви чи високо над водою. Так тягне, що голова обертом...

Війна скінчилася... Тепер намагатимуться нас забути, заховати кудись подалі. Засунути. Так уже було у фінську... Скільки книжок було написано про Велику Вітчизняну — і нічого про фінську... Ніхто не любить згадувати програму війну. І я через десять років звикну, мені буде начхати.

Чи вбивав я там? Убивав!! А ви що хочете, щоб ми там лишилися янголами? Ви чекали — ангели повернуться...

*Старший лейтенант,
командир мінометного взводу*

— Служив на Далекому Сході...

Викликали до командира частини. Черговий телефоніст приніс телеграму: «Направити старшого лейтенанта Іванова до штабу армії для розгляду питання про переведення його в Туркестанський військовий округ для подальшого проходження служби». Дата і час. Очікував, що пошлють на Кубу, тому що, коли проходив медкомісію, ішлося про країну зі спекотним кліматом.

Спитали:

— Не заперечуєте, якщо ми вас пошлемо у відрядження за кордон?

— Ні, не заперечую.

— Поїдете до Афганістану.

— Так точно.

— Ви знаєте: там стріляють, убивають...

— Так точно...

У Союзі в саперів яке життя? Копають лопатою, довбуть киркою. А хотілося застосувати те, чого навчали в училищі. Сапери на війні завжди потрібні. Я їхав учитися воювати.

Із усіх, кого викликали, відмовився один. Його викликали тричі:

— Не заперечуйте, якщо ми вас відправимо за кордон у відрядження?

— Заперечую.

Йому не позаздриш. Тут же отримав догану, його офіцерське ім'я тепер заплямовано, і просування по службі не буде. Відмовлявся він через стан здоров'я, у нього чи то гастрит був, чи то виразкова хвороба. Але на це не зважали: спекотний клімат чи ні, запропонували — маєш їхати. Уже друкували списки.

Із Хабаровська шість днів до Москви їхав потягом. Через усю Росію, через сибірські річки, берегом Байкалу. За добу в провідниці закінчилася заварка, другої доби зламався титан. Рідні зустріли. Поплакали. Але як треба, то треба.

...Відчинився люк — синє-синє небо, у нас тільки над річкою буває таке синє небо, як там. Шум, гам, але всі свої. Хто зустрічає замітника, хто друзів, хто передачу від рідних із Союзу чекає. Засмагли всі, веселі. Уже не вірилось, що десь є тридцять п'ять градусів морозу, броня замерзає. Першого афганця побачив на пересилці через паркан із колючого дроту. Окрім цікавості, жодних інших почуттів не було. Звичайна людина.

Отримав папери до Баграма на посаду командира інженерно-дорожнього взводу в саперному батальйоні...

Прокидалися рано-вранці і вирушали як на роботу: танк із тралом, група снайперів, собака мінно-розшукова і дві беємпешки для бойового прикриття. Перші кілометри їхали на броні. Звідти гарно видно сліди: дорога запилюжена, пилюка лежить пудрою, наче сніг. Птах сяде — знак лишається. Якщо вчора пройшов танк, пильнуй: у слід від гусениці трактора можуть міну закопати. Пальцями домалюють гусеницю, а сліди свої заметуть мішком або чалмою. Дорога звивалася повз два мертвих кишлаки, людей там не було, сама обгоріла глина. Чудове укриття! Завжди будь напоготові. Лишилися кишлаки позаду, злізаємо з броні. Тепер так: попереду собака біжить, вихляє туди-сюди, і за ним ідуть сапери зі щупом. Ідуть і проколюють землю. Тут уже з тобою Бог, твоя інтуїція, твій досвід, чуття. Там гілка зламана, там залізняка якась лежить, вчора її не було, там камінь. Вони ж і для себе знаки лишали, щоб самим не підірватися.

Одна залізяка, друга... Якийсь болт... Ніби все в пилюці валяється... А під землею батарейки... Дротик до бомби або до ящика з тротилом... Протитанкова міна людини не відчуває... Вона спрацьовує від навантаження двісті п'ятдесят-триста кілограмів. Перший підрив... Я єдиний лишився сидіти на танку, моє місце було коло дула, башта захистила, решту хвилиною знесло. Відразу обмацав себе, перевірів: голова на місці? Руки, ноги на місці? На місці — поїхали далі.

Попереду ще один підрив... Легкий броньований тягач напорівся на потужний фугас... Тягач розколовся навпіл, вирва три метри завдовжки, а глибина — у людський зріст. Тягач віз міни, близько двохсот мін для міномета... Міни в куцах, на узбіччі... Віялом лежать... Їхали п'ятеро солдатів і старший лейтенант, ми з ним кілька разів увечері вдвох сиділи, курили, розмовляли. Нікого в живих не лишилося.

Дуже допомагали собаки, вони — мов люди. Обдаровані і безталанні, з інтуїцією і без. Вартовий засне, а пес ніколи. Я любив Арса. До наших солдатів лащився, а на афганських гавкав. У них форма була зеленіша, ніж наша, жовтувата. Але як він розрізняв? Міни чув за кілька кроків... Упреться в землю, хвіст трубою: не підходь! Мінні пастки різні... Найнебезпечніші — саморобні міни, вони не повторювалися, у них не можна було спіймати закономірність. Технічний закон! Стоїть іржавий чайник, у ньому вибухівка... У магнітофоні, у годиннику... У консервній бляшанці... Тих, хто йшов без саперів, називали смертниками. На дорозі міни, на стежці в горах міни, у будинку міни... Сапери йдуть першими, як розвідники...

Товклися в окопчику... Уже підрив у ньому був, уже пограбували, уже два дні товклися всі... А я зістрибнув зверху — вибух! Свідомість не втрачав... На небо подивився... Небо світиться... У саперів у разі підриву завжди перша реакція: подивитися на небо. Чи цілі очі? На прикладі автомату носив джгут, цим джгутом мене перев'язали. Вище від колін... А я вже знав: де джгут накладають, там потім і відрізають три-п'ять сантиметрів вище від відриву.

— Куди ти джгут кладеш? — кричу солдатові.

— У вас до коліна, товаришу старший лейтенанте.

П'ятнадцять кілометрів мене ще везли до медсанбату.

Півтори години минуло. Там промили, зробили новокаїнову блокаду. Першого дня ногу різали, пилка задзижчала, як циркулярка,

— знепритомнів. Наступного дня очі оперували. Під час підриву полум'я вдарило в обличчя. Очі, можна сказати, зіштопали, двадцять два шви було. Знімали по два-три на день, щоб очне яблуко не розсипалося. Підійдуть, ліхтариком посвітять ліворуч, праворуч: чи є світловідчуття, на місці сітківка?

Колір у ліхтарика червоний... Має бути найсильніший колір...

Я міг би написати оповідання, як офіцер перетворюється в надомника. Збираю електропатрони, електророзетки... Сто штук на день. Шнурки клепаю. Які? Червоні, чорні, білі — не знаю... Не бачу... Майже сліпий. Не тотально, але більше здогадуюсь, метикую, ніж бачу. Сітки в'яжу. Коробочки клею. Раніше думав, що тільки божевільні цим займаються... Тринадцять сіток на день... Уже норму виконую...

У саперів було мало шансів повернутися цілими або взагалі повернутися, особливо з рот розмінування, спецрозмінування. Або поранений, або убитий. Ідемо на операцію — не прощаємося за руку. У день підриву новий командир роти потиснув мені руку. Він від душі, його іще ніхто не попередив. І я злетів... Хочеш вір, хочеш не вір... Існувало повір'я: сам напросився до Афганістану — добром це не скінчиться, послали — служба, може, і пронесе. Повернешся.

Що мені тепер сниться? Довжелезне мінне поле... Складаю формуляр: кількість мін, креслення рядів і орієнтири, за якими їх можна знайти. І цей формуляр у мене загубився, у нас часто вони губилися... Або береш формуляр, там орієнтир — дерево, а воно згоріло... Або купа каміння, а його вже підірвали... Ніхто не ходив не перевіряв. Боялися. Самі могли підірватися на своїх мінах. Я бачу уві сні, що біля мого мінного поля бігають діти... Вони не знають, що там міни... Мені треба крикнути: «Там міни! Не йдіть!..» Мені треба їх випередити. Я біжу. У мене знову дві ноги... І я бачу...

Але це тільки вночі, тільки уві сні...

Старший лейтенант, сапер

— У мене не виходить як у всіх... Таке життя в мене не виходить...

Це, мабуть, безглуздо... Із цією війною... Але я людина романтична, я думаю, що насправді я ще не жила і не живу, я завжди мрію про

життя. Вигадаю його, уявляю. Першого ж дня, як я туди прибула, мене викликав начальник шпиталю: «Що вас змусило сюди приїхати?» Він не розумів... Чоловік...

Я мала розказати йому все своє життя. Чужому, незнайомому чоловікові... військовому... Як на майдані... Ось у цьому найбільшніше, найпринизливіше для мене там. Нічого таємного, інтимного, усе витягується назовні. Ви дивилися фільм «Поза межжя»? Про життя зеків у колонії. Ми жили за тими самими законами. Той самий колючий дріт, той самий клаптик землі.

Моє оточення — дівчата-офіціантки, кухарі. Розмови: про карбованці, про чеки, про м'ясо з кістками і без кісток, про сирокочену ковбасу, болгарське печиво. У моїй же уяві це була самопожертва, жіночий обов'язок — захищати наших хлопчиків, рятувати! Я піднесено все уявляла. Люди сходять кров'ю, я даю свою кров. Уже на пересилці в Ташкенті зрозуміла: їду не туди. Сідаю в літак — плачу, не можу спинитися. Там те саме, що і тут, від чого втікала, від чого хотіла відвернутися. На пересилці горілка лилася рікою. «І сниться нам трава на космодромі... Зелена-зелена трава...» Як у космос відлітала... Тут, у Союзі, у кожного свій дім, своя фортеця. А там... Нас у кімнаті четверо. Та дівчинка, що кухарем працювала, приносила з їдальні м'ясо і запихала його під ліжко...

— Помий долівку, — каже вона.

— Я вчора мила, сьогодні твоя черга.

— Помий, дам сто карбованців...

Я мовчу.

— М'яса дам.

Мовчу. Вона бере відро води і виливає мені на ліжко.

— Ха-ха-ха-ха... — Усі сміються.

Інша дівчинка. Офіціантка. Матюкалася і любила Цвєтаєву. Після зміни сідає і розкладає пасьянс:

— Буде — не буде... Буде — не буде...

— Що буде — не буде?

— Кохання, що ж іще.

А весілля там були... Справжні весілля! І кохання. Але рідко. Кохання було до Ташкента: звідти — він ліворуч, вона праворуч. Як у пісні «Їй у інший бік».

Таня Бетеер (висока, велика) любила сидіти і допізна розмовляти. Спирт пила тільки чистий.

— Як ти можеш?

— Та що ти, горілка слабка, горілка мене не бере.

Із собою повезла п'ятсот чи шістсот листівок із кіноакторами. Вони дорогі в дуканах, вона хизувалася: «На мистецтво грошей не шкода».

Вірочку Харькову запам'ятала, як вона сидить перед дзеркалом із розтуленим ротом і висолопленим язиком. Вона боялася черевного тифу. Хтось їй сказав, що потрібно щоранку дивитися в дзеркало: у разі черевного тифу на язичку лишаються сліди від зубних різців.

Вони мене не визнавали. Мовляв, якась дурепа, носить пробірки з мікробами. Я працювала лікарем-бактеріологом в інфекційному шпиталі. У мене на язичі було одне: черевнячок, гепатит, паратиф. Поранені не відразу потрапляли до шпиталю. П'ять-десять годин, а то і добу, і дві вони лежали в горах, у піску. Рани запліднювалися мікробами, те, що зветься рановою інфекцією. Поранений у реанімації, а я в нього знаходжу черевний тиф.

Помирали мовчки. Одного разу тільки бачила, як розплакався офіцер. Молдаванин. До нього підійшов хірург, теж молдаванин, спитав у нього по-молдавськи:

— Батечку, на що скаржитесь? Що болить?

І той розплакався:

— Врятуйте мене. Я маю жити. У мене кохана дружина і люба донечка. Я маю повернутися...

Він помер би мовчки, але розплакався, бо почув рідну мову.

До моргу не могла зайти... Там привозили людське м'ясо, перетерте із землею. І під ліжком у дівчат м'ясо... Поставлять на стіл сковорідки: «Руба! Руба!» — афганською це означало «вперед». Спека... Піт скрапує в сковорідки... Я бачила тільки поранених і мала справу тільки з мікробами. Не піду ж я мікроби продавати... У воєнторзі на чеки можна було купити карамельок. Моя мрія! «Афганістан, яка ж принада!» — співали там таку пісню. Я всього боялася, якщо чесно зізнатися... Я не смілива... Приїхала туди й навіть не розрізняла зірочки на погонах, звання. Усім говорила «ви». Не пам'ятаю вже хто, але хтось дав мені на кухні два сирих яйця. Тому що лікарі ходили напівголодні. «Сиділи» на картопляному клейстері, замороженому м'ясі, яке з незапам'ятних часів зберігалось на військових складах. Зі

старих запасів... Деревина... Без запаху і кольору... Я схопила ті два яйця, загорнула в серветку: ну, вдома із цибулькою поїм. Увесь день уявляла, як буду вечеряти. Тут везуть на каталці хлопця, евакуюють до Ташкента. Що там під простирадлом, не видно, сама красива голова на подушці качається. Звів на мене очі:

— Їсточки хочеться.

Саме перед обідом, іще бачки не привезли. А його забирають. І коли це ще він прилетить до Ташкента, коли його нагодують.

— На, — і даю йому ті два яйця. Повернулася і пішла, не спитала: руки, ноги в нього є? Я йому на подушку поклала. Не розбила, не погодувала. Раптом рук немає?

Іншого разу їхала дві години на машині, а поряд трупи... Чотири трупи... Вони лежали в спортивних костюмах...

Додому повернулася... Не могла слухати музику, розмовляти на вулиці, у тролейбусі. Зачинила б двері до кімнати, щоб телевизор — і я сама. За день до відльоту в Союз застрелився начмед нашого шпиталю Юрій Юхимович Жибков... Чому? Що в нього на душі коїлося. Комусь незрозуміло... А мені... Я розумію, навіть знаю. Там це завжди близько... Оця темнота... В Афганістані у когось із офіцерів переписала: «Іноземець, якому доведеться потрапити до Афганістану, буде під особливим заступництвом неба, якщо він вийде звідти здоровим, неушкодженим і з головою на плечах...» Француз Фур'є. Уціліти потрібно було не лише фізично... Людина — істота зі складною начинкою... Листковий пиріжок, як говорили мої дівчата. Філософувати потроху почали під кінець війни. Перед домом...

Зустрічаю на вулиці молодого чоловіка... Щось рідне: «Це, мабуть, “афганець”?» Але я його не гукаю, щоб не здатися смішною. Я не смілива... У мене м'яка натура... Я лякалась, коли ловила себе на думці, що можу перетворитися на агресивну, жорстоку істоту. Людина ж залежна... Вона навіть не знає достоту, як вона залежить від своїх учинків, від того, що з нею було. Вона боїться... Готуємо хлопців до виписки... Вони ховаються на горищах, у підвалах шпиталю, не хочуть виписуватися в частину. Ми їх ловимо, витягуємо... На пересилці молоді дівчата вчили мене, кому треба дати пляшку горілки, щоб потрапити в хороше місце... Вони вчили мене... Їм по вісімнадцять-двадцять років, а мені сорок п'ять.

На митниці, коли поверталася, змусили зняти все до бюстгальтера.

— Хто ви?

— Лікар-бактеріолог.

— Покажіть документи. — Узяли документи. — Розкривайте валізи. Будемо шмонати.

Я тягла із собою назад стареньке пальто, ковдру, покривало, шпильки, виделки... Все, що з дому брала. Витягли все на стіл:

— Ви що, божевільна? Вірші, мабуть, пишете?

Мені тут несила. Тут страшніше, ніж там. Там повернувся із Союзу, хто що привіз — сідаємо за один стіл. Третій тост. Мовчки. За тих, хто загинув. Сидимо за столом, а мишки прогулюються, у туфлі залазять. О четвертій годині завивання... Уперше схопилася: «Дівчата, вовки». Дівчата сміються: «Молитву мулла читає». Я вдома довго-довго о четвертій ранку прокидалася.

Хотілось продовження... Просилася в Нікарагуа... Кудись, де війна іде. Тут... Я вже не вмію тут жити...

Лікар-бактеріолог

— Я його першою вибрала...

Стоїть високий, красивий хлопець. «Дівчата, — кажу, — мій». Підійшла і запросила на дамський вальс, це коли дівчата запрошують кавалерів. А я — долю...

Дуже хотіла сина. Домовилися: якщо народиться дівчинка, дам ім'я їй я. Буде Оленька. Народиться син, дасть ім'я він. Буде Артем чи Денис. Народилася Оленька.

— А синочок буде?

— Буде. Хай лиш Оленька підросте.

Я народила б йому і сина.

— Любонько, не лякайся. Молоко зникне... — Я малятко груддю годувала. — Посилають до Афганістану...

— Чому ти? У тебе маленька дитина.

— Не я, комусь іншому випаде. Партія веліла — комсомол відповів: так.

Він був вірною армії людиною. «Накази, — повторював, — не обговорюються». У них у родині в матері дуже сильний характер, і він звик слухатися, коритися. В армії йому було легко.

Як проводжали? Чоловіки курили. Мати мовчала. Я плакала: кому потрібна ця війна? Донечка спала в люльці.

Зустріла на вулиці дурочку, убогу, вона часто з'являлася в нашому військовому містечку на базарі чи в магазині. Казали люди, що замолоду її згвалтували, і відтоді вона навіть матір не впізнає. Зупинилася біля мене:

— Ось привезуть тобі чоловіка в ящику, — засміялася і втекла.

Я не знала, що станеться, але знала: щось станеться.

Чекала на нього, як у Симонова: «Жди мене, я повернусь»... За день могла написати по три, по чотири листи й надіслати. Мені здавалося, що, коли я думаю про нього, сумую за ним, я його бережу. А він писав, що тут, на війні, кожен виконує свою роботу. Виконує наказ. І кому яка доля. Не хвилюйся і чекай.

Коли я бувала в його батьків, про Афганістан ніхто не згадував. Ані слова. Ні мати, ні батько. Домовленості такої не було, але всі боялися цього слова.

...Вдягла дівчинку, щоб нести до дитячого садочка. Поцілувала. Відчиняю двері: стоять військові, і в одного в руках валіза мого чоловіка, невеличка, коричнева, я її складала. Зі мною щось сталося... Якщо я їх пущу, вони принесуть додому щось страшне... Не впущу — усе лишиться на своїх місцях. Вони двері до себе — хочуть увійти, а я до себе — не пускаю.

— Поранений? — У мене ще ця надія була, що поранений.

Військом увійшов перший:

— Людмила Йосипівно, з глибокою скорботою маємо повідомити, що ваш чоловік...

Сліз не було. Я кричала. Побачила його товариша. Кинулась до нього:

— Толіку, якщо ти скажеш, я повірю. Чого ти мовчиш?

Він підводить до мене прапорщика, який супроводжував домовину:

— Скажи їй...

А того трясе, він теж мовчить.

Підходять до мене якісь жіночки, цілують.

— Заспокойся. Давай телефони рідних.

Я сіла і тут же випалила всі адреси й телефони, десятки адрес і телефонів, які я не пам'ятала. Перевірили потім за записником — усе точно.

Квартира в нас маленька, однокімнатна. Домовину поставили в клубі частини. Я обіймала домовину і кричала:

— За що? Що ти кому поганого зробив?

Коли приходила до тяти, я дивилася на оцей ящик: «Привезуть тобі чоловіка в ящику...» І знову кричала:

— Я не вірю, що тут мій чоловік. Доведіть мені, що тут він. Тут навіть віконечка немає. Що ви привезли? Кого ви мені привезли?

Покликали його товариша.

— Толіку, — кажу, — присягнися, що тут мій чоловік.

— Я своєю дочкою присягаюся, що там твій чоловік. Він помер одразу, не мучився. Більше нічого тобі не скажу.

Здійснилося його: «Якщо доведеться померти, то так, щоб не мучитися». А ми лишилися...

Висить на стіні його великий портрет:

— Зніми мені тата, — просить дочка. — Я буду з татом бавитись.

Обкладе портрет іграшками, розмовляє з ними. Уночі вкладаю її спати:

— А куди стріляли в тата? Чому вони вибрали саме нашого тата?

Приведу її в садочок. Увечері треба забирати додому — ревіння.

— Не піду із садочка, поки за мною не прийде тато. Де мій тато?

Я не знаю, що їй відповідати. Як пояснити? Мені самій лише двадцять один рік... Цього літа відвезла її до мами в село. Може, там його забуде... Мені несила плакати щодня... І щохвилини. Побачу, як ідуть разом чоловік, дружина і дитина з ними, — плачу. Моя душа кричить, моє тіло кричить. Я раніше любила голою влітку спати, тепер ніколи гола не сплю. Я все згадую... Кохання згадую... Вибачте за відвертість... Тільки вам можу довіритися. Чужій людині. Своїй важко. «Встав би хоч на одну хвилиночку... Глянув би, якою виросла донечка! Для тебе ця незрозуміла війна скінчилася, — кажу йому вночі. — Для мене — ні. А для нашої дочки? Наші діти найнещасніші, вони будуть відповідати за все. Ти мене чуєш...»

Кому я кричу? Хто почує?

Дружина

— Колись я мріяла — народжу сина... Сама собі народжу чоловіка, якого буду любити і який мене буде любити...

З чоловіком ми розійшлися. Він пішов від мене, пішов до молодої, вона йому народила відразу після школи. Я його кохала, мабуть, тому іншого і не було. Не шукала.

Сина ростили з мамою, дві жінки, а він — хлопчисько. Встану тихенько і стежу за ним із під'їзду: з ким він, що в нього за компанія?

— Мамо, — повернеться додому, — я вже дорослий, а ти мене пасеш.

Маленький був, як дівчинка. Біленький, тендітний, він у мене восьмимісячним народився, штучник. Наше покоління не могло дати здорових дітей, росли ми у війну — бомбардування, обстріли, голод... Страх... Грався він увесь час із дівчатками, дівчатка його приймали, він не бився. Любив кішок, зав'язував їм бантики.

— Купи, мамочко, хом'ячка, у нього шкурка тепленька, ніби мокренька.

Купувався і хом'як. І акваріум. І рибки. Підемо на базар: «Купи мені живу курочку... Рябочку...»

І ось я думаю: невже він там стріляв? Мій домашній хлопчик... Не для війни він був. Ми його дуже любили, пестили...

Приїхала до нього в Ашхабад у навчальну роту:

— Андрійку, я хочу піти поговорити з начальником. Ти в мене один... Тут кордон близько...

— Не смій, мамо. Наді мною сміятимуться, що я мамин мазунчик. І так кажуть: «Тонкий, дзвінкий і прозорий».

— Як тобі тут?

— Лейтенант у нас хороший, він з нами як із рівними. А капітан і по обличчю може вдарити.

— Як?! Ми тебе з бабусею ніколи не били, навіть маленького.

— Тут чоловіче життя, мамо. Краще вам з бабусею не розповідати...

Тільки маленький він був мій. Відмиєш його у ванній, із калюж мов чортеня вилазив, загорнеш у простирадлечко, обіймеш. Думалось, ніхто й ніколи його в мене не забере. Нікому не віддам. Потім його в мене забрали...

Я сама після восьми класів умовила його піти до будівельного училища. Думала, із цією спеціальністю йому буде легше в армії. А

відслужить — вступить до інституту. Він хотів стати лісником. У лісі завжди радів. Птахів пізнавав за голосами, показував, де які квіти. Цим нагадував свого батька. Той, сибіряк, любив природу так, що у дворі не давав косити траву. Нехай росте все! Подобалась Андрійкові форма лісника, кашкет: «Мамо, він на військовий схожий...»

І ось я думаю: невже він там стріляв?

Із Ашхабада часто писав нам із бабусею. Один лист напам'ять вивчила, тримала його в руках тисячі разів:

«Здрастуйте, мої рідні мамо і бабусю! Ось уже понад три місяці служу в армії. Служба моя іде добре. З усіма дорученими мені завданнями я поки що справляюся і зауважень з боку командування не маю. Нещодавно наша рота їздила до навчально-польового центру, це вісімдесят кілометрів від Ашхабада, він розташований у горах. Там усі займалися два тижні гірською підготовкою, тактикою і стрільбою зі стрілецької зброї. Я ж і ще троє людей до табору не їздили, перебували в розташуванні частини. Нас лишили, тому що ось уже три тижні ми працюємо на меблевій фабриці, будуємо цех. А за це нашій роті фабрика зробить столи. Ми кладемо там цеглу, штукатуримо.

Мамо, ти питаєш про свого листа, я його отримав. Отримав також посилку і десять карбованців, які ви вклали. На ці гроші ми кілька разів їли в буфеті і купували з другом цукерки...»

Я себе тішила надією: якщо він займається штукатурними роботами і цегельною кладкою, отже, потрібен як будівельник. І нехай буде їм власні дачі, власні гаражі, тільки б не відправили нікуди далі. Він потім написав, що в якогось генерала за містом працював...

Був вісімдесят перший рік... Ходили чутки... Але що в Афганістані м'ясорубка, бійня, знало дуже мало людей. По телевізору ми бачили братання радянських і афганських солдатів, квіти на наших бронетранспортерах, селян, які цілують подаровану землю... Одне мене змусило злякатися... Коли їздила до нього в Ашхабад, зустріла жінку... Спочатку в готелі заявили:

— Місць немає.

— Буду ночувати долі. Я приїхала здалеку, до сина-солдата. І нікуди звідси не поїду.

— Ну, добре, пустимо вас у чотиримісний номер. Там уже живе одна мати, теж сина навідує.

Від цієї жінки я вперше почула, що готується новий набір до Афганістану, і вона привезла великі гроші, щоб урятувати сина. Їхала вона задоволена, а зі мною на прощання поділилася: «Не будь найвною ідіоткою...» Коли я розповіла мамі, вона заплакала:

— Чому ти не впала їм у ноги?! Не просила? Зняла б і віддала свої сережки.

Це була найдорожча річ у нашому домі, мої копійчані сережки. Вони ж не з діамантами! Мамі, яка все життя жила більш ніж скромно, вони здавалися багатством. Господи! Що з нами творять? Не він, так хтось інший поїхав би. У нього теж мати...

Те, що він потрапив у десантно-штурмовий батальйон і летить до Афганістану, для нього самого було несподіванкою. Його розпирала хлоп'яча пиха. Він не приховував.

Я жінка, суто штатська людина. Можливо, чогось не розумію. Але хай мені пояснять, чому мій син займався штукатурними роботами і цегляною кладкою тоді, як йому треба було готуватися до боїв? Вони ж знали, куди їх відправляють. У газетах друкували світлини моджахедів... Чоловіки, по тридцять-сорок років... На своїй землі... Поряд сім'ї, діти... І як, скажіть, за тиждень до вильоту із загальновійськової частини він опинився в десантно-штурмовому батальйоні? Навіть я знаю, що таке десантні війська, які там дуже хлопці потрібні. Їх спеціально треба готувати. Потім мені командир навчальної школи відповів, що, мовляв, ваш син був відмінником бойової та політичної підготовки. Коли він ним став? Де? На меблевій фабриці? У генерала на дачі? Кому я віддала свого сина? Кому доручила? Вони з нього навіть солдата не зробили...

З Афганістану був лише один лист: «Не хвилюйтеся, тут гарно і спокійно. Багато квітів, яких у нас немає, квітнуть дерева, співають птахи. Багато риби». Райські кущі, а не війна. Заспокоював нас, а то не дай же Боже почнемо клопотатися, щоб його звідти вирвати. Необстріляні хлопчики. Майже діти. Їх кидали у вогонь, а вони це сприймали за честь. Ми їх так виховали.

Він загинув першого ж місяця... Мій хлопчик... Моя кровиночка... Який він там лежав? Ніколи не дізнаюся.

Його привезли через десять днів. Усі ці десять днів уві сні я щось губила і не могла знайти. Усі ці дні завивав на кухні чайник. Поставиш кип'ятити чай, він співає на різні голоси. Я люблю кімнатні квіти, у

мене їх багато на підвіконнях, на шафі, на книжкових полицях. Щоранку, коли я їх поливала, упускала горшки. Вони вислизали з моїх рук і розбивалися. У хаті пахло сирію землею...

...Зупинились біля будинку машини: два військових «газики» і «швидка допомога». Миттєво здогадалася — це до нас, до моєї домівки. Іще сама дійшла до дверей, відчинила:

— Не кажіть! Не кажіть мені нічого! Ненавиджу вас! Віддайте мені тільки тіло мого сина... Я буду його ховати по-своєму. Сама. Не треба ніяких військових почестей...

Напишіть! Надрукуйте правду! Усю правду! Я вже нічого не боюся... Досить, я все життя боялася...

Мати

— Правду? Усю правду вам розкаже тільки відчайдух. Цілковитий відчайдух розкаже вам усе...

Ніхто не знає правди. Окрім нас... Правда занадто страшна, правди не буде. Ніхто не захоче бути першим, ніхто не наважиться. Хто розповість, як перевозили наркотики в домовинах? Шуби... Замість убитих... Хто покаже вам низочку засушених людських вух? Уже чули чи нова інформація? Бойові трофеї... Зберігали в сірникових коробках... Вони скручувалися в маленькі листочки... Не може бути? Незручно слухати таке про славних радянських хлопців? Отже, може. Було! І це теж правда, від якої нікуди не дінешся, не замажеш дешевою срібною фарбою. А ви думали: поставимо пам'ятники і все? Роздамо медалі...

Я не їхав убивати, я був нормальною людиною. Нам утовкмачили, що воюють бандити, а ми будемо герої, нам усім скажуть спасибі. Добре запам'ятав плакат: «Воїни, будемо зміцнювати південні рубежі нашої Батьківщини». «Не посоромимо честі з'єднання», «Квітни, батьківщино Леніна!», «Слава КПРС!» А повернувся звідти... Там же весь час було маленьке дзеркало, а тут велике. Глянув — і не впізнав себе. Хтось дивився на мене... З новими очима, з новим обличчям. Навіть зовні я змінився...

Служив я в Чехословаччині. Поголоска: мене посилають до Афганістану.

— Чому я?

— Ти холостяк.

Збирався — як у відрядження. Що брати з собою? Ніхто не знав. «Афганців» у нас іще не було. Хтось порадив узяти гумові чоботи, за два роки вони мені жодного разу так і не знадобилися. У Кабулі лишив. Із Ташкента летіли на ящиках із патронами. Приземлилися в Шинданді. Царандой, їхня міліція, з автоматами нашими часів Великої Вітчизняної війни, наші та їхні солдати — брудні, вилинялі, як із окопів вилізли. Різкий контраст із тим, до чого звик у Чехословаччині. Вантажать поранених, у одного в животі осколок. «Цей не жилець, дорогою помре», — почув від вертолітників, які привезли їх із застав. Приголомшив спокій, із якими говорили про смерть.

Це, можливо, найнезбагненніше там — ставлення до смерті. Ось знову, якщо всю правду... Це неможливо... Те, що тут немислиме, там буденне. Убивати страшно і неприємно. Але незабаром починаєш думати, що впритул убивати страшно і неприємно, а гуртом, у масі — азартно, іноді — я бачив — навіть весело. За мирного часу зброя стоїть у піраміді, кожна піраміда на окремому замку, зброярня на звуковій сигналізації. А тут зброя постійно при собі, до неї звикаєш. Увечері з ліжка стріляли з пістолета в лампочку: ліньки було підводитись, світло вимкнути. Одурілі в спеку, розряджали автомат у повітря, хоч кудись. Оточуємо караван, караван чинить опір, січе з кулеметів. Наказ: караван знищити... Переходимо до знищення... Над землею стоїть дике ревіння поранених верблюдів... За це, чи що, нам вручали ордени від вдячного афганського народу?!

Війна — це війна, треба вбивати. Нам що, бойову зброю вручали — у «Зірницю» грати з братами по класу? Трактори, сіялки там хіба ремонтувати? Нас убивали, і ми вбивали. Убивали, де могли. Убивали, де хотіли. Але це не та війна, яку ми знали за книгами і фільмами: лінія фронту, нейтральна смуга, передова... Киризна війна... Киризи — підземні ходи, зроблені колись для зрошення... Люди виникають із них удень і вночі, мов привиди... З автоматом, із каменякою в руці. Не виключено, що недавно з тим привидом торгувався в дукані, а тут він уже за межею твого співчуття. Щойно він убив твого друга... Замість друга... Лежить... Уже не людина... Пів-людини... Останні його слова: «Не пишіть про це моїй матері, закликаю вас, щоб вона нічого не дізналася...» А ти, шураві, ти, радянський, за межею його, «духа»,

співчуття. Твоя артилерія розлінилася його кишляк, і він майже нічого не знайшов — ні від матері, ні від жінки, ні від дітей. І він, попадеш до нього, із тебе котлету зробить. Фарш. Сучасна зброя збільшує наші злочини. Ножем я міг би вбити одну людину, дві... Бомбою — десятки... Але я військова людина, моя професія — убивати. Як там у казці? Я — раб чарівної лампи Аладдіна... Так я — раб Міністерства оборони. Куди накажуть, туди я й стрілятиму. Моя професія — стріляти.

Але я не їхав туди вбивати, не хотів. Як це сталося? Чому афганський народ прийняв нас не за тих, ким ми були насправді? Бачата стоять у гумових калошах на босу ногу на морозі, і наші хлопці віддають їм свої сухпаї. Я це бачив на власні очі. Підбігає до машини обірване хлопчисько, він нічого не просить, як решта, він тільки дивиться. У мене було в кишені двадцять афгані, я їх йому віддав. Він як став навколішки в пісок, так і не підвівся, поки ми не сіли в бетеер, не від'їхали. А поряд інше... У хлопчаків-водоносів наші патрулі відбирали гроші. Що там за гроші? Копійки. Ні, я туди навіть туристом не хочу. Ніколи не поїду. Я ж вам сказав: правда надто страшна, правди не буде. Вона нікому не потрібна. Ані вам, хто тут залишався. Ані нам, хто там був. Зазначте, вас більше. Діти наші виростуть і будуть приховувати, що батьки їхні там воювали.

Зустрічав самозванців: я, мовляв, з Афгану, та ми там, я там...

— Де служив?

— У Кабулі...

— Яка частина?

— Та я — спецназ...

На Колимі, у бараках, де тримали божевільних, кричали: «Я — Сталін! Я — Сталін!» А тепер нормальні хлопці заявляють: «Я — з Афгану». Навіжені... У божевільню таких!

Я згадую сам... Вип'ю. Посиджу. Люблю пісні «афганські» послухати. Але сам. Це було... ці сторіночки... Хоч вони і заплямовані, але нікуди від них не дітися... Збираються разом молоді... Вони розлючені і ошукані. Їм важко себе знайти, віднайти знову якісь моральні цінності. Один мені зізнався: «Якби я знав, що мені нічого не буде, міг би людину вбити. Просто так. Ні за що. Мені не шкода». Був Афганістан, тепер його немає. Не будеш усе життя молитися і каятися... Я одружитися хочу... Сина хочу... Чим швидше ми

замонокнемо, тим краще для всіх. Кому ця правда потрібна? Обивателю! Щоб він плюнув нам у душу: «Ох, наволоч, там убивали, грабували, і тут їм пільги?» І ми самі лишимося винні. Усе, що пережили, коту під хвіст. Хоча б для себе зберегти.

Навіщо ж все це було? Навіщо?

У Москві на вокзалі пішов до туалету. Дивлюся: туалет кооперативний. Сидить хлопець, розраховує. Над головою в нього вивіска: «Для дітей до семи років, інвалідів і учасників Великої Вітчизняної війни, воїнів-інтернаціоналістів — вхід безкоштовний».

Я остовпів:

— Це ти сам додумався?

Він із гордістю:

— Так, сам. Покажи документи і проходь.

— У мене батько всю війну пройшов, і я два роки чужий пісок ковтав, щоб у тебе помочитися безкоштовно?

Такої ненависті, як до цього хлопця, у мене в Афгані ні до кого не було. Вирішив нам віддячити...

*Старший лейтенант,
начальник артобслуги*

— Прилетіла до Союзу у відпустку... Пішла в лазню... Люди стогнуть на полицях від задоволення, мені здалося — стогони пораниених...

Удома сумувала за друзями з Афганістану. А в Кабулі вже за кілька днів мріяла про дім. Родом я із Сімферополя. Закінчила музичне училище. Щасливі сюди не їдуть. Тут усі жінки самотні, ображені. Спробуйте прожити на сто двадцять карбованців на місяць — моя зарплата, коли і одягтися хочеться, і відпочити цікаво під час відпустки. Кажуть: за женихами, мовляв, приїхали? А що? Правда... Ну так, правда. Мені тридцять два роки, я сама...

Тут дізналася, що найстрашніша міна — «італійка». Людину після неї у відро збирають. Прийшов до мене парубок і розказує, розказує... Я думала, він ніколи не спиниться. Я злякалася. Він тоді: «Я перепрошую, я пішов...» Незнайомий хлопець... Це нормально. Побачив жінку, захотів поділитися. У нього на очах від хлопців

лишилося... півчобота цілих... Від кулеметної обслуги... Знайомі хлопці. Я думала, він не спиниться. До кого він далі пішов?

У нас тут два жіночих гуртожитки: один назвали «Кицин дім» — там живуть ті, хто два-три роки в Афганістані, інший «Ромашка», там новенькі, іще ніби чистенькі: любить, не любить, плює, поцілує, до серця притисне, до біса пошле. У суботу — солдатська лазня, у неділю — жіноча. В офіцерську лазню жінок не пускають, тому що жінки брудні... І ці ж офіцери звертаються до нас... За одним... За цим самим... Стукають уночі з пляшкою вина. У гаманці фотографії дітей, дружин, вони нам їх показують. Це нормально...

Починається обстріл... Снаряд летить, цей свист... Усередині щось обривається... Болить усередині... Пішли на завдання два солдати і пес. Пес повернувся, а їх немає... (Завмовкла.) Починається обстріл... Ми біжимо ховатися в щілини. А афганські діти танцюють на дахах від радості. Везуть нашого вбитого... Діти сміються, у долоні плескають. А ми їм подарунки в кишляки привозимо: борошно, матраци, плюшеві іграшки... Ведмедики, зайчики... А вони танцюють... (Мовчить.) Починається обстріл... Вони щасливі...

Перше питання в Союзі: заміж вийшла? Які вам пільги дадуть? Єдина наша пільга (для службовців): якщо вб'ють — тисяча карбованців родині. Привезуть до воєнторгу товари, чоловіки попереду: «Ви — хто? А нам дружинам потрібно подарунки купити». Уночі стукають до нас... Це нормально... Тут так... Виконують «інтернаціональний обов'язок» і роблять гроші. Існує цінник: банка сухого молока — п'ятдесят афошок, військова шапка-кашкет — чотириста афошок... Дзеркало з автомобіля — тисяча, колесо з КамАЗа — вісімнадцять-двадцять тисяч, пістолет Макарова — тридцять тисяч, автомат Калашникова — сто тисяч, машина сміття з військового містечка (залежно від того, яке сміття, чи є там залізні банки, скільки їх) — від семисот до двох тисяч афошок... Це нормально... Із жінок краще за всіх живуть ті, хто спить із прапорщиками. Хто вище від прапорщика? Тільки старший прапорщик. А на заставах хлопці на цингу хворіють... Капустою гнилою харчуються...

Медсестри розповідають, що в палаті безногих говорять про що завгодно, тільки не про майбутнє. Тут ніхто не любить говорити про майбутнє. І про кохання не говорять. Щасливим помирати, напевно, страшно. Страшніше. А мені маму шкода.

Кішка між убитими крадеться... Шукає поїсти, боїться. Хлопці лежать... Ніби живі... Кішка, мабуть, не знає: живі вони чи мертві?

Зупиніть мене самі... Я буду розповідати й розповідати. А я нікого не вбила...

Службовка

— Іноді замислююся... А якщо б я не потрапив на цю війну?

Я був би щасливим... Я ніколи б не розчарувався в собі і нічого б про себе не дізнався з того, чого краще про себе не знати. Як сказав Заратустра, не тільки ти зазираєш у прірву, але й вона дивиться тобі в душу...

Навчався на другому курсі радіотехнічного інституту, але тягнуло до музики, до книг про мистецтво. Це був ближчий для мене світ. Почав метушитися, і ось у цю паузу — повістка до військкомату. А я людина безвольна, намагаюся не вплутуватися у свою долю. Якщо вплутуватися, то все одно програєш, а так, що б не трапилось, ти не винен. Звичайно, до армії не був готовий. Зненацька... Вона мене заскочила зненацька...

Прямо не говорили, але було зрозуміло: їдемо до Афганістану. Я у свою долю не втручався... Вишикували на плацу, зачитали наказ, що ми воїни-інтернаціоналісти... Усе сприймалося дуже спокійно, не скажеш: «Я боюся! Я не хочу!» Їдемо виконувати інтернаціональний обов'язок, усе розкладено по полочках. А на пересилці в Гардезі почалося... Старі служакі відбирали все цінне — чоботи, тількики, берети. Усе коштувало грошей: берет — десять чеків; набір значків, їх у десантника має бути п'ять: гвардійський, «Відмінник Військово-Повітряних сил», значок парашутиста, значок за класність і — ми його називали «бігунок» — значок воїна-спортсмена, — цей набір оцінювався у двадцять п'ять чеків. Відбирали парадні сорочки, їх міняли у афганців на наркотики. Підійде кілька «дідів»: «Де твій речмішок»? Покопирсаються, що сподобається, заберуть — і все. У роті зняли з усіх нове обмундирування, взамін дали старе. Кличуть до комірчини: «Тобі тут нащо нове? А хлопці до Союзу повертаються». Додому писав: яке хороше небо в Монголії — годують добре, сонце сяє. А це вже була війна...

Виїхали вперше до кишлаку... Командир батальйону навчав, як поводитися з місцевим населенням:

— Усі афганці, незалежно від віку, бача. Зрозуміли? Решту покажу.

Зустріли дорогою старого. Команда:

— Спинити машину. Усе оглянути!

Комбат підійшов до старого, скинув чалму, покопирсався в бороді:

— Ну, іди-іди, бача.

Це було несподівано.

У кишлаку кидали дітям перлову кашу в брикетах. Вони втікали, думали, що кидаємо гранати.

Перший бойовий виїзд — супровід колони... У мені збудження, цікавість: війна поряд! У руках, на поясі — зброя, гранати, які раніше тільки на плакатах бачив. На підході до зеленої зони... Я, як оператор-навідник, дуже уважно дивився в приціл... З'являється якась чалма...

— Серього, — кричу тому, хто сидить біля гармати, — бачу чалму. Що робити?

— Стріляти.

— Так просто стріляти?

— А ти думав. — Стріляє.

— Іще бачу чалму... Біла чалма... Що робити?

— Стріляти!!!

Випустили половину боекомплекту машини. Стріляли з гармати, із кулемета.

— Де ти бачив білу чалму? Це кучугура.

— Серього, а твоя кучугура бігає... Твій сніговик з автоматом...

Зіскочили з машини, палили з автоматів.

Убити людину чи не вбити — так питання не стояло. Увесь час хотілося їсти і спати, увесь час одне бажання — скоріше б це закінчилось. Припинити стріляти, іти... А їхати на розпеченій броні? Дихати ядучим сухим піском... Кулі свистять над головою, а ми спимо... Убити чи не вбити — це повоєнні питання, психологія власне війни простіша. Бачити у ворогові людину там не можна. Не змогли б убивати. Блокуємо душманський кишлак... Стоїмо добу, дві... Звірієш від спеки, від втоми... І ми ставали жорстокішими за «зелених»... Ті все-таки свої, вони в тих кишлаках зростали. А ми не замислювалися. Чуже життя... Нам простіше було кинути гранату...

Одного разу повертаємось — семеро хлопців поранені, двоє контужені. Кишлаки вздовж дороги вимерли: хто в гори пішов, хто у своєму дувалі відсиджується. Раптом вискакує стара афганка, плаче, кричить, з кулаками кидається на броню. У неї вбили сина. Вона нас проклинає... У всіх вона викликала одне почуття: чому це вона кричить, погрожує — прибрати з дороги! Ми її не вбили, а могли вбити. Зіштовхнули в пилюку і поїхали далі. Веземо сімох своїх поранених...

Ми мало знали... Ми були солдати, ми воювали... Наше солдатське життя від афганців відокремлене, їм заборонялося з'являтися на території частини. Нам було відомо лиш те, що вони нас убивають. А всім хотілося жити. Я припускав, що мене можуть поранити, навіть хотів бути легко пораненим, щоб полежати, відіспатися. Але померати ніхто не хотів. Коли троє наших солдатів зайшли до дукану, перестріляли родину дуканника, пограбували, почався розбір. Спочатку в частині відмовлялися, мовляв, не ми, не наші. Нам принесли наші кулі, які дістали з убитих. Почали шукати: хто? Знайшли трьох: офіцера, прапорщика і солдата. Але пам'ятаю, коли в роті тривав обшук, викрадені гроші, речі шукали, було почуття приниження: як це через них, через якихось убитих афганців, обшукують? Відбувся трибунал. Двох засудили до розстрілу — прапорщика і солдата. Усі їх жаліли. Через дурість загинули. Називали це дурістю, а не злочином. Убитої родини дуканника ніби й не існувало. Усе розкладене по полицках — вони і ми. Друг і ворог. Тільки тепер замислився, коли розсипався стереотип... А я ж ніколи не міг без сліз читати «Му-му» Тургенєва!

На війні з людиною щось відбувається, там людина та і вже не та. Хіба нас учили: не убий? До школи, до інституту приходили учасники війни і розповідали, як вони вбивали. В усіх були пришпилені до святкових костюмів орденські планки. Я жодного разу не чув, що на війні вбивати не можна. Судять тільки тих, хто вбиває в мирний час, вони — вбивці, а на війні це називається інакше: «синівський обов'язок перед Батьківщиною», «праведна чоловіча справа», «захист Батьківщини». Нам пояснювали, що ми повторюємо подвиг солдатів Великої Вітчизняної. Як я міг вагатися? Нам завжди повторювали: ми найкращі. Якщо ми найкращі, навіщо мені самому думати, адже в нас усе правильно. Потім я багато розмірковував... Шукав співрозмовника... Друзі говорили: «Ти або зійшов з глузду, або хочеш зійти з глузду». А я... Мене виховувала мама, людина сильна, авторитарна... Ніколи не хотів утручатися в долю...

В «учебці» розвідники зі спецназу розповідали захоплені історії. Жорстокі і красиві. Хотілося бути сильним, як вони. Нічого не боятися. Напевно, я живу з комплексом неповноцінності: люблю музику, книжки, а теж хотів би увірватися в кишлак, перерізати всім горло і легко хвалитися після. Але я пам'ятаю інше... Як відчув панічний страх... Їхали... Почався обстріл. Машини спинилися. Команда: «Зайняти оборону!» Почали зістрибувати. Я підвівся... А на моє місце посунувся інший... Граната просто в нього... Відчуваю, лечу з машини плазом... Повільно опускаюся, як у мультику. А шматки чужого тіла швидше за мене падають... Я лечу чомусь повільніше... Свідомість усе це фіксує, ось що дивно. Так, мабуть, можна і свою смерть запам'ятати, простежити. Дивно. Упав... Як каракатиця сповзаю в арик... Ліг і підвів догори поранену руку, потім з'ясувалося, що поранення було легким. Але я тримав руку і не рухався.

Ні, сильної людини з мене не вийшло... Такої, щоб увірватися в кишлак, перерізати комусь горло... За рік я потрапив до шпиталю. Через дистрофію. З усього взводу тільки я «молодий», десятеро «дідів» і я один «молодий». Спав по три години на добу. За всіх мив посуд, заготовляв дрова, прибирав територію. Носив воду. Метрів двадцять до річки... Іду вранці, відчуваю: не треба йти — там міна! Але боявся, що мене знову поб'ють. Прокинуться: води немає, умитися нічим... І я пішов і підірвався. Але підірвався, слава Богу, на сигнальній міні. Ракета здійнялася, освітила... Упав, посидів... Поповз далі... Хоча б

відро води. Навіть зуби почистити нічим... Розбиратися не будуть, будуть бити. За рік із нормального хлопця перетворився на дистрофіка, не міг без медсестри пройти через палату, обливався потом. Повернувся в частину, знову почали бити. Так били, що пошкодили ногу, довелося робити операцію. У шпиталі провідав мене комбат:

— Хто бив?

Били вночі, але я все одно знав, хто бив. А зізнатися не можна, стану стукачем. Це був закон, який не можна порушувати.

— Чого мовчиш? Скажи хто, під трибунал цю наволоч відправлю.

Я мовчав. Влада ззовні була безсилою перед владою зсередини солдатського життя, саме ці внутрішні закони вирішували мою долю. Ті, хто намагався їм протидіяти, завжди зазнавали поразки. Я це бачив. Я у свою долю не втручався... Наприкінці служби сам намагався когось бити. У мене не виходило... «Дідівщина» не залежить від людини, її диктують стадні почуття. Спочатку тебе б'ють, потім ти маєш бити. Від дембелів я приховував, що не можу бити. Мене б зневажали — і ті, кого б'ють, і ті, хто б'є. Приїхав додому, прийшов до військкомату, а туди цинкову домовину привезли... Це був наш старший лейтенант... У похоронці написано: «Загинув під час виконання інтернаціонального обов'язку». А я тієї хвилини згадав, як він нап'ється, іде по коридору і розбиває днювальним щелепи. Раз на тиждень так розважався... Не сховаєшся — зубами плюватимешся... Людського в людині грам і крапля — ось, що я зрозумів на війні. Нічого їсти — вона жорстока, їй зле — вона жорстока. Так скільки ж у ній людини? Лише раз сховався на цвинтар... На плитах: «Загинув як герой», «Проявив мужність і відвагу», «Виконав військовий обов'язок». Були, звісно, герої, якщо слово «герой» розглядати у вузькому значенні, наприклад в умовах бою затулив собою товариша, виніс пораненого командира в безпечне місце... Але я знаю, що один у нас наркотиками отруївся, іншого застрелив вартовий, коли він ліз до складу з харчуванням... Ми всі лазили на склад. Мрія — згущонка з печивом. Але ж ви про це не напишете... Ніхто не скаже, що там, під землею, лежить, яка правда. Живим — ордени, мертвим — легенди, — усім добре.

Війна — як тутешнє життя... Усе те саме, тільки смертей більше... Слава Богу, у мене тепер інший світ, і він затулив той. Це світ книжок, музики, він мене порятував. Не там, а тут почав розбиратися: де я був, що зі мною і в мені відбувалося? Але думаю про це сам, не ходжу до

«афганських» клубів. Не уявляю, щоб я пішов до школи і розказував про війну, про те, як із мене, ще не сформованої людини, ліпили вбивцю та ще щось таке, що хотіло тільки їсти і спати. Я ненавиджу «афганців». Їхні клуби схожі на армію. Ті самі армійські штучки: нам металісти не подобаються — ходімо, хлопці, натовчемо їм пику! Гомиків віддухопелимо! Це той шматок мого життя, від якого хочу відокремитися, а не злитися з ним. У нас жорстоке суспільство... Живе воно за жорстокими законами... Раніше я цього не помічав.

Якось у шпиталі ми накрали феназепаму... Його застосовують для лікування душевнохворих... Доза — одна-дві таблетки... Хто з'їв десять, хто — двадцять... О третій годині ночі одні пішли на кухню посуд мити. А він був чистий. Інші сиділи і похмуро грали в карти... А ще один оправлявся просто на подушку... Повний абсурд! Медсестра перелякана втекла. Викликала караул.

Такою ця війна лишилася в моїй пам'яті. З одного боку, повний абсурд... (*Мовчить.*) А з іншого — ми робили там те, після чого не потрапиш до раю...

*Рядовий,
оператор-навідник*

— Народила двійню, два хлопчики... Але він у мене один із тієї двійні лишився...

До вісімнадцяти років, до повноліття, поки не надійшла повістка в армію, ми з ним стояли на обліку в Інституті охорони материнства. Хіба таких солдатів потрібно було до Афганістану посилати? Правильно мені сусідка дорікала: «Не могла зібрати пару тисяч і дати хабара?» Хтось дав і врятував сина. А мого замість нього відправили. А я не розуміла, що грошима треба рятувати сина, я його душею рятувала.

Приїхала до нього на присягу. Бачу: не готовий він до війни, розгублений. Ми з ним завжди були відверті:

— Ти не готовий, Колю. Буду просити за тебе.

— Мамо, не клопочись і не принижуйся. Ти гадаєш, це когось зворушить, що я не готовий? Хто тут на ці речі зважає?

Усе ж домоглася прийому в командира батальйону. Почала просити:

— Син у мене єдиний... Якщо щось трапиться, я не зможу жити. А він не готовий. Бачу: не готовий.

Він співчутливо поставився:

— Зверніться до свого військкомату. Якщо мені надішлють офіційні папери, я його до Союзу розподілю.

Літак прилетів уночі, а о дев'ятій ранку я вже прибігла до військкомату. Військком у нас товариш Гарячев. Він сидить, розмовляє по телефону. Я стою.

— Що у вас?

Розповідаю. Тут дзвінок. Він бере слухавку, а мені:

— Жодних паперів писати не буду.

Молю його, на коліна стаю. Готова руки йому цілувати:

— Він же в мене єдиний...

Навіть із-за столу не підвівся. Іду і все одно прошу:

— Запишіть моє прізвище...

У мене все одно надія: може, він подумає, може, він перегляне справу сина, не кам'яний же?

Минуло чотири місяці. У них там пришвидшені тримісячні курси, і син уже пише з Афганістану. Якихось чотири місяці... Усього одне літо...

Вранці йду на роботу... Я спускаюся сходами вниз, а вони мені назустріч... Троє військових і жінка. Військові йдуть попереду, і кашкет кожен на лівій напівзігнутій руці несе. Звідкись я знала, що то траур. Знак жалоби... Я тоді не вниз, а нагору побігла. І вони, мабуть, зрозуміли, що то мати. Вони теж нагору... А я тоді — в ліфт і вниз... Мені треба вискочити на вулицю, втекти! Врятуватися! Нічого не чути. Нічого! Поки я доїхала до першого поверху — ліфт зупинявся, заходили люди, — вони вже там стоять і чекають на мене. Натискаю кнопку і нагору... На свій поверх. Чую, як вони заходять... Ховаюся в спальні. Вони — за мною... Кашкети на руках...

І один із них — військком Гарячев... Поки в мене стало сил, я, наче кішка, на нього кидалася і кричала:

— Ви увесь у крові мого сина! Ви увесь у крові мого сина!

Він, правда, мовчав, я його навіть ударити хотіла. Він мовчав. А потім уже нічого не пам'ятаю...

До людей мене потягнуло за рік. А до цього сама та й сама, мов прокажена. Я помилялася: люди не винні. Але мені тоді здавалося, що всі вони винні в смерті мого сина: і знайома продавчиня в булочній, і незнайомий таксист, і військком Гарячев — усі винні. Тягло мене не до цих людей, а до таких, як я. Ми на кладовищі знайомилися, біля могилок. Надвечір, після роботи, одна мати з автобуса поспішає, інша вже сидить біля свого каменя, плаче, третя огорожу фарбує. Розмови в нас про одне... Про дітей... Тільки про них і говоримо, ніби вони живі. Я ці розмови всі напам'ять знаю...

— Вийшла на балкон: стоять два офіцери і лікар. Зайшли до під'їзду. Дивлюся у вічко — куди підуть? Зупинилися на нашому майданчику. Повертають праворуч... До сусідів? У них теж син в армії... Дзвінок... Відчиняю двері: «Що, син загинув?» — «Тримайся, мати...»

— А мені зразу: «Домовина, мамо, біля під'їзду. Де вам її поставити?» Ми на роботу з чоловіком збиралися... Яечня на плиті смажилася. Чайник кипів.

— Забрали, постригли. І через п'ять місяців домовину привезли.

— І мого через п'ять...

— Мого через дев'ять...

— Питаю в того, хто супроводжував домовину: «Є там щонебудь?» — «Я бачив, як його в домовину клали. Він там». Дивлюся на нього, дивлюся, він голову вниз хилить: «Щось там є...»

— А запах був? У нас був...

— І в нас був. Навіть черви біленькі додолю падали...

— А в мене ніякого запаху. Тільки свіже дерево. Сирі дошки...

— Якщо вертоліт згорів, то їх частинами збирають. Руку знайдуть, ногу... За годинником упізнають... За шкарпетками...

— А в нас у дворі домовина годину простояла. Син два метри на зріст, десантник. Привезли саркофаг — дерев'яна домовина і друга, цинкова... З ним у наших під'їздах не розвернешся. Семеро чоловіків ледь підняли...

— Мого вісімнадцять днів везли... Їх назбирають цілий літак... «Чорний тюльпан»... Спочатку на Урал доправили, потім до Ленінграда... А після до Мінська...

— Жодної речі не повернули. Ну хай би хоч якась пам'ять... Він курих, хоча б запальничка лишилася.

— Добре, що не розкривають домовину... Ми й не бачили, що зробили з нашими синами. Він у мене завжди живий перед очима. Цілісінький.

Так і сидимо, поки й сонце зайде. Нам там добре, тому що дітей згадуємо.

Скільки ми проживемо? З таким болем у душі довго не живуть. І з такими образами.

У райвиконкомі пообіцяли:

— Дамо вам нову квартиру. Виберете будь-який будинок у нашому районі.

Знайшла: цегла, а не панелі, планування нове і до цвинтаря зручно добиратися. Без пересадок. Називаю адресу.

— Ви що, збожеволіли? То цеківський будинок, для партійної еліти.

— То кров мого сина така дешева?

Секретар парткому в нашому інституті — хороша людина, чесна. Не знаю, як він потрапив до ЦК, він за мене пішов просити. Він мені тільки сказав:

— Ти б чула, що вони мені говорили. Мовляв, вона горем убита, а ти що? Мало з партії не вигнали.

Треба було самій сходити. Що б вони мені відповіли? Буду сьогодні в синочка... Подруг зустріну. Чоловіки на війні воюють, а жінки після... Ми після війни воюємо...

Мати

— Я був дурень... Вісімнадцять років... Що я розумів? (*Наспівує.*)

Від Тамбова і до Відня,
Від Бордо й до Костроми
Люблять жіночки військових...

Пісня гусара... Я собі подобався у військовій формі, мені пасує. Чоловік у військовій формі завжди подобається жінкам. Так було сто років тому, двісті... І сьогодні так.

Показували війну по телевізору, я не відходив. Мене збуджували постріли, збуджувала смерть, збуджували, так. Збуджували — і все тут. Я потрапив на війну і перші місяці хотів, щоб на моїх очах відбулося

вбивство і я міг би про це написати товаришу. Я був дурень... Вісімнадцять років...

Із військової присяги:

«...Я завжди готовий за наказом Радянської влади виступити на захист моєї Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, і, як воїн Збройних Сил СРСР, я клянуся захищати її мужньо і сміливо, з гідністю і честю, не шкодуючи своєї крові і власного життя для здобуття цілковитої перемоги над ворогами...»

Афган видався мені раєм... Раніше я бачив таке лише в «Клубі кіноподорожей»... по телеку... Глинобитні будинки, чужі птахи. Гірлянди гір. Гір я ніколи не бачив. І верблюдів... Побачив, як ростуть апельсини... Що міни підвішують на деревах, як апельсини (зачепиться антена за гілку — вибух), я дізнався пізніше. Здіймається вітер — «афганець», на відстані витягнутої руки морок, темрява, ти сліпий. Принесуть кашу, у казанку половина піску... За кілька годин — сонечко, вершини гір видно. Кулеметна черга або вистріл із гранатомету, клацання снайпера. Двох немає. Постояли, постріляли. Зрушили далі. І знову — сонечко, гори. Блиск зниклої в пісках змії. Риб'ячий блиск... (*Замислюється.*) Зазвичай я говорю погано. Недорікувато... Сьогодні стараюся... У школі я не був відмінником, а на війні не був героєм. Звичайний міський хлопчисько. Виріс у дворі, батькам ніколи було займатися нашим вихованням. Зростали в школі й у дворі. Я не знаю, як відповідати на ваші запитання. Не вмію... Я, людина пересічна, ніколи не замислювався над великими речами. Одне пам'ятаю... Навіть якщо поряд свистять кулі, що таке смерть, ти ще не уявляєш. Лежить у піску людина, а ти її гукаєш... Ти ще не зрозумів, що смерть... Ось вона яка... Мене поранили в ногу, не надто сильно... Подумав: «Я, здається, поранений». З подивом подумав. Відсторонено. Нога болить, але ще не віриться, що це вже і зі мною сталося. Ще новенький, ще хочеться постріляти. Хлопці взяли ніж, розрізали халяву чобота — мені вену перебило. Наклали джгут. Боляче, але показати, що боляче, я не міг, не поважав би себе як чоловіка. Терпів. Біг від танка до танка — відкрита мішень, метрів сто. Там обстріл, там каміння кришиться, але я не можу сказати, що я не побіжу чи не поповзу. Я б себе не поважав... Перехрестився — і побіг. Пошкандибав. У чоботях кров, скрізь кров. Бій ще тривав понад годину. Виїхали ми о четвертій ранку, а бій закінчився о четвертій дня, і ми нічого за цей час

не їли. У мене руки були у власній крові, мені це не заважало, їв білий хліб цими руками. Потім мені переказали, що мій друг помер у шпиталі, йому куля влучила в голову. Я уявляв: якщо він загинув, то через кілька днів на вечірній повірці, хтось, можливо, за нього відповідь: «Дашко Ігор, загинув під час виконання інтернаціонального обов'язку». Він тихий був, як і я, не герой, уперед не ліз, але все одно його не повинні були відразу забути, викреслити зі списків. Але ніхто, окрім мене, його вже не пам'ятав... Я вирішив попрощатися з ним... Він лежав у домовині... Я довго дивився, вдивлявся, щоб потім згадувати.

У Ташкенті... У касах квитків немає. Увечері домовилися в потязі з провідниками: дали їм по п'ятдесят карбованців, сіли й поїхали. Нас було всього четверо у вагоні і два провідники, кожен отримав по сто карбованців. Бізнес люди робили. А нам було наплювати! Ми сміялися без причини, клекотіло всередині: «Живі! Живі!»

Удома відчинив двері... Узяв відро і пішов по воду через увесь двір. Через свій двір!

Військову нагороду — медаль — вручили в інституті. Потім стаття в газеті з'явилася: «Нагорода знайшла героя». Мені смішно, ніби мене шукали червоні слідопити і сорок років по війні минуло. І не говорив я, що ми поїхали туди в ім'я того, щоб на афганській землі запалала зоря Квітневої революції. А написали...

До армії полюбляв полювання. Була мрія: відслужу, поїду в Сибір і буду там мисливцем, єгерем. Я був дурень... Вісімнадцять років... А тепер? Пішли з товаришем на полювання, він застрелив гусака, а потім ми побачили підранка. Я біг за ним... Товариш стріляв. А я біг, щоб спіймати живого. Я не хотів убивати...

Я був... хлопчисько... Що я розумів? Я читав багато воєнних книжок, там гарно написано. А мені розказати нічого...

(Я збираюся вже йти. Несподівано він відчиняє холодильник, дістає пляшку горілки, наливає півсклянки і залпом випиває.)

До йобаної матері це життя! Цю війну! Жінка сказала: «Ти — фашист!» — і пішла. Дочку забрала. Усе, що я тут вам плів, — пшик! Казка! Я — не знавець жінок і світобудови... На війні думав: «Прийду — і одружусь». Приїхав і одружився. *(Наливає собі ще горілки.)* Горілка... Книжки і горілка. Тут закопана таємниця російської душі, шукайте тут основу російського патріотизму. Ми віримо словам, цим

закорючкам на папері... «Ти — фашист!» — і пішла. Будьте прокляті кремлівські мумії!! Їм потрібна була світова революція... А в мене життя одне... Одне життя! Я пам'ятаю очі пса, який сидів біля вбитого солдата... Е-е-е... Чортові мумії! Учора бачив сон... Люди бігали зі швидкістю снарядів і діяли, як снаряди. Падали бомби... Я не знаю, що то за бомби — усі люди мертві, а автобус і речі цілі... Абсолютно! Е-е-е... Кохаю! Я її кохаю... Інших жінок не знав... Плювати мені на війну! Герої? Герої такі ж люди, як і решта: брехливі, скупі, п'янички. Не вигадуйте героїв. Не видумуйте... Про кохання краще напишіть... Чим пахне війна? Е-е-е... Це запах убивства, а не смерті. Смерть інакше пахне... (*Іще наливає горілки.*) Горілки дамі не пропоную, а вина, блін, не маю, вино не вживаю. За любов! Самі афганці не боялися смерті... Якщо люди не бояться смерті, навіщо їх убивати? Який сенс? Хлопчики з Рязані, з глухих сибірських сіл... Ми вирішили, якщо в них немає в домі туалетів і туалетного паперу (камінчиками підтираються), то вони нижчі за нас. Усе це ми собі придумали, щоб нам було легше їх убивати.

Я їй усе розказував... Може, дарма? Звісно, дарма... Треба було в героя грати... А я розказував, що людину вбити так само просто, як качку на полюванні. Береш на мушку, виводиш ціль і натискаєш на спусковий гачок. Попервах, стріляючи, я заплющував очі, а потім дивився. П'яний я вже... Можу... Е-е-е... Скажу... Хотілося увесь час жінку... Непередбачувано, блін... Людина на війні поводить себе непередбачувано... Якби я повернувся героєм, жінка б від мене не пішла. Війну програли. Країна розвалилася. За що жінкам поважати чоловіків?! Блін! Я сп'янів... Пардон, мадам письменнице. Хотіли правду? Ось вам правда... Померти легко, жити важко. Ну, в сенсі... Ну, як... Лежить убитий, а з кишені випала купа чеків. На життя збирав, на красиве життя. Я дурень був... Дурень... А війна... Там багато красивого... Вогонь — це красиво... Кишляк горить — згорів, люди втікали і відв'язали, випустили всіх тварин. Повернулися... Житла немає... Вибігають із глиняних руйновищтварини, і люди їх обіймають, плачуть, кличуть на ім'я: «Ти жива! Ти живий!» (*Намагається поставити склянку на стіл, вона падає.*) Відставити! Стояти! Твою мать, стояти! Пардон, мадам... Я п'ю, ви самі бачите — п'ю. Буду пити поки не забуду... Війну не забуду... Дружину... Я з тих, хто мало п'є... П'є, а йому все мало... Ось вона і пішла... П'ять років терпіла... Я

приносив їй квіти, у кожній кишені по букету підсніжників. Найперших! Я п'яний! Е-е-е... Домовини були збиті зі щілинами, як ящики з фруктами... У казармі... На стіні плакат про непорушність радянсько-афганської дружби... Так!!! А може, дружина повернеться? Я кину пити... (*Бере до рук пляшку.*) Книжки і горілка... Дві російські таємниці... Зараз я багато читаю. Коли живеш без кохання, з'являється багато часу. А телевизор я не дивлюся... Брехня! Пишіть, мадам... Пишіть... А чому баби про війну пишуть, а де ж чоловіки? Твою мать! Треба знати війну... Це знання не з книжок, не з того, що я бачив, воно ще раніше в мені було. Звідкись...

А про кохання нічого не розумію, для мене жінка незрозуміліша за війну. Страшніше за кохання нічого немає.

Рядовий, танкіст

— Хто вам сказав, що люди не люблять війну? Хто вам це сказав...

Поїхав я до Афганістану не сам... Зі своїм собакою Марою... Крикнеш: «Помри!» — і він падає. «Затули очі», — і він лапами затуляє морду й очі. Якщо мене щось непокоїть, дуже засмучений, він сідав поряд і плакав. Перші дні я німів від захвату, що я там. З дитинства тяжко хворів, до армії мене не брали. Але як це? Хлопець — і не служив в армії? Соромно.

— Ти там здохнеш за два дні, — лякали мене.

— Ні, я маю бути там. — Я хотів довести, що я такий же, як і всі.

Від батьків приховав, де служу. З дванадцяти років у мене запалення лімфовузлів, і вони, звісно, скликали б усіх лікарів. Написав, що посилають до НДР. Повідомив лише номер польової пошти, мовляв, секретна частина, місто називати не можна.

Привіз із собою собаку й гітару. В особовому відділі спитали:

— Як сюди потрапив?

— А ось так... — розповідаю, скільки рапортів подав.

— Не може бути, щоб сам. Ти що, божевільний?

Ніколи не курив. Захотілося закурити.

Побачив перших убитих: ноги відрізано по самий пах, діра в голові... Відійшов і впав... Ну, так... Герой! Навколо пісок і пісок. Нічого не росте, окрім верблюжих колючок. Попервах згадував про

домівку й маму, а потім думки тільки про воду. П'ятдесят градусів вище від нуля, шкіра плавиться на автоматі. Я ходив із червоними, обпеченими руками. Улюблений спогад... Мана... Як ходили в Союзі у звільнення і до оніміння в горлі насолоджувалися вершковим морозивом. Після бою запах смаженого... Ось кажуть: «Душа! Душа!» На війні душа — щось відсторонене, там людина переводиться в інший стан. Сни важкі... Прокидався весь час від дикого реготу. Іноді навіть хтось покличе мене на ім'я... Розплющу очі і згадую: війна! Я — на війні! Ранок... Хлопці минуться, голяться... Жарти, примовки і приколи: налити комусь у штани води... Якщо в поході, то сон короткий — дві-три години, найкраще потрапити в наряд на початку ночі, оскільки вранці сон найміцніший. Вранішня зміна іще мусить закип'ятити чай. У поході їжу готували на вогнищі. Похідна пайка: дві двохсотграмові бляшанки каші з м'ясом, маленька баночка з паштетом, сухарі чи галети, два пакуночки цукру (як у потязі) і два пакетики чаю. Іноді видавали тушонку, із розрахунку одна банка на кількох людей. Із кимось потоваришуєш — у його казанку розігріваємо кашу на двох, у моєму — кип'ятимо чай.

Уночі хтось поцупив автомат убитого... Знайшли. Наш солдат. Продав до дукану за вісімдесят тисяч афгані. Покупки показав: два магнітофони, джинсове шмаття. Ми самі його вбили б, розірвали, але він був заарештований. На суді сидів, мовчав. Плакав. У газетах писали про «подвиги». Ми обурювалися. Але загадка: повернувся додому, минуло два роки, я читаю газету, шукаю про «подвиги» — і вірю.

Там здавалося: повернуся додому — усе перероблю у своєму житті. Зміню. Багато хто повертається, розлучається, заново одружується, їде кудись. Хто в Сибір будувати нафтопроводи, хто в пожежники. Туди, де ризик. Уже не можна задовільнитися існуванням замість життя. Я там бачив обпечених хлопців... Спочатку вони жовті, лише очі блищать, а шкіра злізає — вони рожеві... А сходження в гори? Це так: автомат — зрозуміло, подвійний боєкомплект — кілограмів десять патронів, гранат стільки-то кілограмів, до того ж кожному по міні — це ще кілограмів десять, бронежилет, сухпайок, — загалом, зусібч на тобі навішано кілограмів сорок, якщо не більше. У мене на очах людина ставала мокрою від поту, ніби її зливою вперіщило. Я бачив жовтогарячу скоринку на застиглому обличчі вбитого... Чомусь

жовтогарячу... Бачив дружбу, боягузтво... Нищість... Але ви, будь ласка, не бийте навідліг... Обережно із цим... Багато нині... Брехні багато. Але чому ніхто не поклав партквитка? Ніхто кулю в лоба собі не пустив, коли ми там були? А ви? Що робили ви, відома письменниця, коли ми були там? *(Хоче закінчити розмову, але потім передумує.)* Ви книжку писали... Так? І дивилися телевизор...

Повернувся... Мати, як маленького, роздягла, усього обмацала: «Цілесенький, ріднесенький». Зверху цілий, а всередині палає. Усе мені погано: яскраве сонце — погано, весела пісня — погано, чийсь сміх — погано. Боявся лишатися вдома сам, спав із напіврозплющеними очима. У моїй кімнаті ті самі книжки, світлини, магнітофон, гітара. Лише мене того... Немає... Через парк пройти не можу — озираюся. У кав'ярні офіціант стане за спиною: «Замовляйте». А я ладен схопитися і втекти, не можу, щоб у мене хтось за спиною стояв. Побачиш негідника — єдина думка: «Розстріляти його!» Там же я міг підійти до будь-кого і зарубати, як курку... І війна все спише. Там доводилося робити просто протилежне тому, що потрібно в мирному житті. А тут треба забути всі навички, набуті на війні. Я стріляю відмінно, прицільно кидаю гранати. Кому це тут потрібно? Там нам здавалося, що є що захищати. Ми захищали нашу Батьківщину, наше життя. А тут — друг не може позичити трояка: дружина не дозволяє. Що це за друг?

Я зрозумів: удома ми не потрібні. Не потрібне те, що ми пережили. Це зайве, незручне. І ми зайві, незручні. Відразу після Афгану працював слюсарем з ремонту автомобілів, інструктором у райкомі комсомолу. Пішов. Скрізь багно. Люди зайняті заробітками, дачами, машинами, сирокопченою ковбасою. До нас усім байдуже. Якби ми самі не захищали своїх прав, то це була б невідома війна. Якщо б нас не було так багато, сотні тисяч, нас замовчали б, як замовчали свого часу В'єтнам, Єгипет... Там ми всі разом ненавиділи «духів». Кого ж мені тепер ненавидіти, щоб у мене були друзі?

Ходив до військкомату, просився кудись у «гарячу точку»... А там таких, як я, повно — у кого мозок вивернутий війною.

Уранці прокидаєшся і радієш, якщо не пам'ятаєш снів. Я нікому своїх снів не переповідаю, але вони до мене повертаються... Одні й ті самі сні...

Ось нібито я сплю і бачу море людей... Усі біля нашого будинку... Я озираюся, мені затісно, але чомусь я не можу підвестися. Тут до мене доходить, що я лежу в домовині... Домовина дерев'яна, цинкової обгортки на ній немає. Пам'ятаю це добре... Але я живий, пам'ятаю, що я живий, але я лежу в домовині. Відчиняють ворота, усі виходять на дорогу, і мене виносять на дорогу. Величезний натовп, у всіх на обличчях горе і ще якийсь захват таємний... Мені незрозумілий... Що сталося? Чому я в домовині? Раптом процесія зупинилася, я почув, як хтось сказав: «Дайте молоток». Тут промайнула думка: я бачу сон... Знову хтось повторює: «Дайте молоток»... Воно наче наяву і наче уві сні... І втретє хтось сказав: «Подайте молоток». Я почув, як грюкнуло віко, застукав молоток, і один цвях улучив мені в палець. Я почав бити головою у віко, ногами. Раз — і віко зірвалося, упало. Люди дивляться — я випростовуюсь, підвівся до пояса. Мені хочеться закричати: боляче, навіщо ви мене забиваєте цвяхами, мені там нічим дихати. Вони плачуть, але мені нічого не кажуть. Усі мов німі... На обличчях захват, захоплення таємне... Невидиме... І я його бачу... Про нього здогадуюсь... І я не знаю, як мені з ними заговорити так, щоб вони почули. Мені здається, що я кричу, а губи мої стиснені, не можу їх розтулити. Тоді я ліг назад у домовину. Лежу і думаю: вони хочуть, щоб я помер, може, я справді помер, і треба мовчати. Хтось знову каже: «Дайте мені молоток...»

Рядовий, зв'язківець

ДЕНЬ ТРЕТІЙ

«НЕ ЗВЕРТАЙТЕСЬ ДО ДУХІВ ПОМЕРЛИХ ТА ДО ВОРОЖБИТІВ, І НЕ ДОВОДЬТЕ СЕБЕ ДО ОПОГАНЕННЯ НИМИ»

«На початку Бог створив Небо та землю.

І Бог назвав світло: День, а темряву назвав: Ніч. І був вечір, і був ранок, день перший.

І сказав Бог: Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою.

І Бог твердь учинив, і відділив воду, що під твердю вона, і воду, що над твердю вона. І сталося так.

І назвав Бог твердь Небо. І був вечір, і був ранок, день другий.

І сказав Бог: Нехай збереться вода з-понад неба до місця одного, і нехай суходіл стане видний. І сталося так.

І земля траву видала, ярину, що насіння розсіває за родом її, і дерево, що приносить плід, що насіння його в нім за родом його. І Бог побачив, що добре воно.

І був вечір, і був ранок, день третій».

Що шукаю у Святому Письмі? Питання чи відповіді? Які питання і які відповіді? Скільки в людині людини? Одні вважають — багато, інші стверджують — мало. Під тоненьким шаром культури тут же проявляється звір. То скільки?

Він міг би мені допомогти, мій головний герой... Але він давно мовчить...

Несподівано надвечір — дзвінок:

— Усе дурістю було? Так? Так виходить? Розумієш, що це для мене? Для нас? Я їхав туди нормальним радянським хлопцем. Батьківщина нас не зрадить! Батьківщина нас не обдурить! Не можна божевільному заборонити божевілля його... Одні кажуть: ми вийшли з чистилища, інші — з помийної ями. Чума на ваші дві родини!

Я жити хочу! Я кохати хочу! У мене скоро народиться син... Я назву його Олексієм — так звали мого загиблого друга. Народиться згодом дівчинка, я хочу ще дівчинку, буде Оленка...

Ми ж не злякалися! Не обдурили вас! Усе, годі! Більше не зателефоную... Для мене ця історія закінчилася. Я виходжу з неї... Не застрелюсь і не кинуся вниз головою з балкона. Я хочу жити! Кохати! Я вдруге вижив... Уперше там, на війні, а вдруге — тут. Усе! Прощавай!

Він поклав слухавку.

А я ще довго з ним говорю... Слухаю...

Автор

— Над могилами повісьте таблички, викарбуйте на камінні, що все було дарма! Викарбуйте на камінні, щоб на віки...

Ми ще там гинули, а нас уже тут судили. Поранених привозили до Союзу і розвантажували на задвірках аеропорту, щоб народ не помітив. Не знав... Ніхто з вас не замислювався: чому після служби в армії в мирний час молоді хлопці повертаються з орденом Червоної Зірки й медалями «За відвагу» і «За бойові заслуги». Привозять домовини й калік. Ніхто не ставив таких запитань... Я не чув... Я чув інше... Вісімдесят шостого прихав у відпустку, і в мене питали: ви там засмагаєте, рибалите, заробляєте шалені гроші? Газети мовчали або брехали. Телебачення теж. Ми — окупанти, — пишуть тепер. Якщо ми були окупантами, чому ми їх годували, роздавали ліки? Заходимо до кишлаку — вони радіють... Ідемо — вони теж радіють... Я так і не зрозумів, чому вони завжди раділи.

Їде автобус... Діти і жінки, навіть на дахах сидять. Зупиняємо: перевірка! Сухий пістолетний постріл — мій боєць падає обличчям у пісок... Перевертаємо його на спину: куля в серце влучила... Я готовий був їх усіх гранатометом сікти... Обшукали — пістолета не знайшли і жодної іншої зброї. Кошики з фруктами, мідні чайники на продаж. Самі жінки в автобусі й бачата, як циганчата. А мій боєць падає обличчям у пісок...

Над могилами повісьте таблички, викарбуйте на камінні, що все це було дарма!

Ішли як завжди... На кілька хвилин я раптом заляк... Від якогось передчуття... Хотів крикнути: «Стій!», — а не міг. Я продовжував іти... Спалах! На якийсь час... Якусь мить... Знепритомнів, а потім бачу, що я на дні вирви. Поповз. Болю не відчув... Бракувало лише сили повзти, мене всі обганяли... Метрів чотириста повзти, мене всі переганяли... Метрів чотириста повзти... А потім хтось перший сказав: «Сядьмо. Уже в безпеці». Я хотів сісти, як і всі, і... тут тільки побачив, що в мене немає ніг... Рвонув до себе автомат, застрелюсь!! У мене вихопили автомат... Хтось сказав: «Майор без ніг... Мені шкода майора...»

Я щойно почув слово «шкода», мене біль пронизав через усе тіло... Такий страшний біль, що почав вити...

У мене й досі звичка ходити тільки по дорозі. По асфальту. Стежкою в лісі не піду... Травною боюся ходити... М'яка весняна трава біля нашого будинку, а мені все одно страшно.

У шпиталі ті, у кого немає обох ніг, просилися в одну палату. Нас зібралось четверо... Біля кожного ліжка дві дерев'яні ноги, загалом вісім дерев'яних ніг... Двадцять третього лютого, у День Радянської Армії, учителька привела до нас дівчаток-школярок із квітами. Привітати. Вони стоять і плачуть. Два дні ніхто в палаті їжі не торкався. Мовчали.

До одного родич заявився, тортом нас пригощав:

— Усе було дарма, хлопці! Дарма! Але нічого: пенсію дадуть, цілими днями телевизор дивитиметесь.

— Пішов ти! — чотири костури в нього полетіли.

Одного потім у туалеті з петлі зняв... Обкрутив шию простирадлом, хотів на віконній ручці повіситися... Отримав листа від дівчини: «Знаєш, “афганці” більше не в моді...» А в нього двох ніг немає...

Над могилами повісьте таблички, викарбуйте на каменях, що все було дарма! Скажіть про це мертвим...

*Майор,
командир гірськострілецької роти*

— Повернулася я звідти з почуттям, що хочу довго сидіти коло дзеркала... І розчісувати волосся...

Хочу народити дитину. Пелюшки прати, чути дитячий плач. А лікарі не дозволяли: «Серце ваше не витримає цього навантаження». Я не послухала... Дівчинку свою народжувала тяжко... Робили кесарів розтин, тому що почався серцевий напад. «Але ніхто не зрозуміє, — отримала в лікарні лист від подруги, — що повернулися ми хворі. Скажуть: це ж не поранення...»

І ніхто, напевно, тепер не повірить, як для мене все почалось... Навесні вісімдесят другого року... Мене, студентку-заочницю університету (навчалася на третьому курсі філологічного факультету) викликали до військкомату:

— Потрібні медсестри в Афганістані. Як ви до цього ставитесь? Будете отримувати там півтора окладу. До того ж чеки.

— Але я вчуся. — Після закінчення медичного училища я працювала медсестрою, але мріяла про нову професію — хотіла стати вчителькою. Одні відразу знаходять своє покликання, а я спершу помилилася.

— Ви комсомолка?

— Так.

— Подумайте.

— Я хочу вчитися.

— Радимо подумати. А ні, зателефонуємо до університету, скажемо, яка ви комсомолка. Батьківщина вимагає...

У літаку Ташкент — Кабул моєю сусідкою виявилася дівчина, яка поверталася з відпустки:

— А праску ти із собою взяла? Ні? А електроплитку?

— Я на війну їду.

— А, зрозуміло, іще одна романтична дурочка. Книжок воєнних начиталася...

— Не люблю я воєнні книжки.

— Навіщо тоді їдеш?

Це трикляте «навіщо» буде мене переслідувати всі два роки.

І правда — навіщо?

Те, що називалося пересилкою, являло собою довгий ряд наметів. У наметі «Ідальня» годували дефіцитною гречкою і вітамінами «Ундевіт».

— Ти — гарна дівчинка. Навіщо ти тут? — спитав літній офіцер.

Я розплакалася.

— Хто тебе образив?

— Ви образили.

— Я?!

— Ви сьогодні п'ятий, хто мене питає: навіщо я тут.

Із Кабула до Кундуза — літаком, із Кундуза до Файзабада — гелікоптером. В ким не заговорю про Файзабад: та ти що? Там стріляють, убивають, загалом — прощавай! Подивилася на Афганістан з висоти, велика гарна країна: гори, як у нас, гірські ріки, як у нас (я була на Кавказі), терени, як у нас. Полюбила!

У Файзабаді я стала операційною сестрою. Моє господарство — намет «Операційна». Увесь медсанбат розташовувався в наметах. Жартували: «Спустив з розкладачки ноги — і вже на роботі». Перша операція — поранення підключичної артерії у старої афганки. Де судинні затискачі? Затискачів бракує. Тримала пальцями. Потрібен шовний матеріал... Береш одну катушку з шовком, ще одну, і вони тої ж миті розсипаються на порох. Мабуть, лежали на складах іще з тієї війни, із сорок першого року.

Але афганку ми врятували. Увечері зазирнули з хірургом до стаціонару. Хотіли довідатися, як вона почувається? Вона лежала з розплющеними очима, побачила нас... Заворушила губами... Я думала: вона хоче щось сказати. Подякувати. А вона хотіла в нас плюнути... Я тоді не розуміла — вони мають право на ненависть. Чомусь чекала від них любові. Заклякла на місці: ми її рятуємо, а вона...

Поранених привозили на гелікоптерах. Як почувеш гул гелікоптера, біжиш.

Стовпчик термометра завмирає на позначці сорок градусів... Сорок градусів вище від нуля! Траплялося і п'ятдесят... В операційній нічим дихати. Серветкою ледь устигаю витирати піт хірургам, вони стоять над відкритими ранами. Через трубочку від крапельниці, протягнуту під маску, хтось із «нестерильних» медиків дає їм попити. Бракувало кровозамінників. Викликають солдата. Він тут же лягає на стіл і дає кров. Два хірурги... Два столи... І я одна операційна сестра... Асистували терапевти. Вони гадки не мали про стерильність. Метляю між двома столами. Раптом над одним столом гасне лампочка. Хтось бере і викручує її стерильними рукавичками.

— Геть звідси!

— Ти чого?!

— Геть!!!

На столі лежить людина... у неї розтята грудна клітка...

— Геть!!!

Добу за операційним столом стоїмо, було, що й дві. То з бойових поранених везуть, то раптом почнуться самостріли — у коліно собі вистрелить чи пальці на руці пошкодить. Море крові... Бракувало вати...

Тих, хто наважувався на самостріл, зневажали. Навіть ми, медики, їх сварили. Я сварила:

— Хлопці гинуть, а ти до мами захотів? Колінце собі поранив... Пальчика зачепив... Сподівався, до Союзу відправлять? Чому в скроню не стріляв? Я б на твоєму місці у скроню стріляла.

Клянуся, я так говорила! Мені вони тоді здавалися нищими боягузами, тільки тепер я розумію, що це, можливо, і протест був, і небажання вбивати. Але це тільки тепер я починаю розуміти.

Вісімдесят четвертого... Повернулася додому... Знайомий хлопець нерішуче запитав:

— Як ти вважаєш: мусимо ми там бути?

Я обурювалася:

— Якби не ми, там би були американці. Ми — інтернаціоналісти.

Ніби я могла чимось це довести.

Дивно, як мало ми там замислювалися. Бачили наших хлопців, покручених, обпечених. Бачили їх і вчилися ненавидіти. Думати не вчилися. Піднімалася на гелікоптері... Дихання спинялося від краси! У пустелі своя краса, пісок не мертвий, він рухається, живе. Слалися гори, укриті червоними маками чи якимись невідомими мені квітами... А я вже не могла милуватися цією красою. Усім серцем уже не могла. Мені більше подобався травень, який обпалював своєю спекою, тоді я дивилася на порожню, суху землю з почуттям мстивого задоволення: так вам і треба. Через вас ми тут гинемо, страждаємо. Ненавиділа!

Дні не пам'ятаю... Пам'ятаю рани... Рани вогнепальні, рани мінно-вибухові... Гелікоптери сідають і сідають. Несуть на ношах... Вони лежать, прикриті простирадлами, а по білому червоні плями повзуть...

Думаю... У себе запитую... Чому я тільки страшно згадую? Була ж дружба, взаємодопомога. І героїство було. Може, мені заважає та стара афганка? Спантеличує мене... Ми її врятували, а вона хотіла в обличчя нам плюнути. Я потім дізналася... Її привезли з кишлаку, через який

пройшли наші спецназівці... Нікого живого не лишилося, тільки вона. З усього кишляку. А якщо від самого початку, то з цього кишляку стріляли і збили два наших гелікоптери. Обгорілих вертолітників вилами закололи... А якщо до самого краю, до самого... То ми не замислювалися: хто перший — хто останній? Ми лише своїх жаліли...

У нас відправили на бойові лікаря. Він першого разу повернувся, плакав:

— Мене все життя навчали лікувати. А я сьогодні вбивав... За що я їх убивав?

За місяць він спокійно аналізував свої почуття:

— Стреляєш і впадаєш в азарт: на, тримай!

Уночі на нас падали щури... Напинали над ліжками марлеві пологи. Мухи були завбільшки з чайну ложку. Звикли й до мух. Немає тварини, невибагливішої за людину. Немає!

Дівчата засушували на пам'ять скорпіонів. Товсті, великі, вони «сиділи» на шпильках або висіли на ниточках, як брошки. А я займалася «ткацтвом». Я брала у льотчиків парашутні стропи й витягувала з них нитки, які потім стерилізувала. Цими нитками ми зашивали, штопали рани. Із відпустки везла валізу голок, затискачів, шовного матеріалу. Навіжена! Привезла праску, щоб не сушити на собі взимку мокрий халат. І електричну плитку.

Ночами крутили всім наметом ватні кульки, прали і сушили марлеві серветки. Жили однією сім'єю. Ми вже передчували, що, коли повернемось, будемо втраченим поколінням. Зайвими людьми. Коли почали приїжджати прибиральниці, бібліотекарі, завідувачі готелів, ми спочатку дивувалися: навіщо прибиральниця на два-три модулі чи бібліотекар для двох десятків пошарпаних книжок? Навіщо тисячі жінок на цій війні? Для чого? Ну, розумієте... Інтелігентно не поясню... Літературною мовою... А простіше, так лише для одного... Щоб чоловіки не сказалися... Ми самі обходили цих жінок, хоча вони ні в чому перед нами не завинили.

А я там кохала... У мене була кохана людина... Він і тепер живе... Але чоловіка я обманула: коли виходила заміж, я сказала, що того, кого я кохала, убили. Його не вбили... Це ми вбили наше кохання...

— А ти зустрічала живого «духа»? — спитали в мене вдома. — Він, звичайно, з бандитською пикою і кинджалом у зубах?

— Зустрічала. Красивий молодий чоловік. Закінчив Московський політехнічний інститут. А моєму молодшому братові уявлялося щось із «Хаджи-Мурата» Толстого.

— А чому ви працювали по дві-три доби? Могли відпрацювати вісім годин і йти відпочивати.

— Ви що! Не розумієте?!

Не розуміють... А я знаю, що ніде не буду такою необхідною, як там. Ходжу на роботу, читаю книжки, перу. Слухаю музику. Але того сенсу життя, який був там, тут немає. Тут усе в половину сили... У половину голосу...

Медсестра

— Народила двох синів, двох дорогих хлопчиків...

Зростали: один великий, другий маленький. Старший Сашко до армії йде, а молодший Юрко в шостому класі.

— Сашко, куди тебе відправляють?

— Куди Батьківщина накаже, туди й поїду.

Кажу молодшому:

— Дивися, Юрку, який у тебе брат!

Надійшов солдатський лист. Юрко біжить до мене з ним:

— Нашого Сашка на війну відправляють?

— На війні вбивають, синку.

— Ти, мамо, не розумієш. Він повернеться з медаллю «За відвагу».

Увечері з друзями на подвір'ї граються — воюють з «духами»:

— Та-та... Та-та... Та-та...

Повернеться додому:

— Як ти вважаєш, мамо, війна скінчиться раніше, ніж мені виповниться вісімнадцять років?

— Я хочу, щоб раніше.

— Поталанило нашому Сашкові — героєм буде. Хай би ти мене раніше народила, а його потім.

...Принесли Сашкову валізку, у ній сині плавки, зубна щітка, шматок змиленого мила і мильниця. Довідка про впізнання.

— Ваш син помер у шпиталі.

У мене як платівка в голові... Його слова: «Куди Батьківщина
накаже, туди й поїду... Куди Батьківщина накаже, туди й поїду...»

Занесли й винесли ящик, ніби в ньому нічого й не було.

Маленькі вони були, кличу: Сашку! — біжать обоє, кличу: Юрку!
— і той і той відгукуються.

Усю ніч сиділа і гукала:

— Сашку! — Ящик мовчав, ящик важкий, цинковий. Підвела
вранці очі — побачила молодшого. — Юрчику, а де ти був?

— Мамо, коли ти кричиш, мені хочеться втекти на край землі.

Ховався в сусідів. Із цвинтаря втік, ледь знайшли.

Привезли Сашкові нагороди: два ордени і медаль «За відвагу».

— Юрку, дивися, яка медаль!

— Я, мамо, бачу, а наш Сашко не бачить...

Три роки, як сина немає, жодного разу не наснився. Штанці його
під подушку кладу, його маечку:

— Наснися, синку. Прийди побачитися.

Не йде. У чому я перед ним завинила?

З вікна нашого будинку видно школу та шкільне подвір'я. Діти там
граються — воюють із «духами». Тільки чую:

— Та-та... Та-та... Та-та...

Лежу вночі та прохаю:

— Наснися, синку. Прийди побачитися.

І одного разу наснилася мені домовина... Віконечко там, де голова,
велике... Нахиляюся поцілувати... Але хто там лежить? Це не мій син...
Хтось чорнявенький... Якийсь афганський хлопчик, але на Сашка
схожий... Спочатку думка: це він убив мого сина... Потім здогадка: але
ж і він мертвий. І його хтось убив. Нахиляюся і цілую через
віконечко... У страху прокидаюся: де я? Що зі мною?

Хто приходив... З якою звісткою...

Мати

— Два роки... Ситий донесхочу... Забути... Як поганий сон! Я там
не був! Не був!

Але все-таки я там був...

Закінчив військовий інститут... І, відгулявши належну відпустку, улітку вісімдесят шостого я приїхав до Москви і, як було зазначено в приписі, з'явився в штабі одного важливого військового закладу. Знайти його було не так просто. Я зайшов до бюро перепусток, набрав тризначний номер:

— Слухаю. Полковник Сазонов, — відповіли на тому кінці дроту.

— Бажаю здоров'я, товаришу полковнику! Прибув у ваше розпорядження. Перебуваю в бюро перепусток.

— А знаю, знаю... Вам уже відомо, куди вас направляють?

— До Демократичної Республіки Афганістан. За попередніми даними — до міста Кабула.

— Неочікувано для вас?

— Аж ніяк, товаришу полковнику.

П'ять років нам навіювали: ви всі там будете. Тож, аніскільки нескриводушивши, я міг би чесно відповісти полковнику: «Я чекав цього дня аж п'ять років». Якщо хтось уявляє від'їзд до Афганістану як швидкі збори за першим дзвінком, по-чоловічому скупе на почуття прощання з дружиною та дітьми, посадку на літак, який реве в передсвітанковій імлі, він помиляється. Шлях на війну дістав необхідне бюрократичне оформлення: окрім наказу, автомата, сухпайка, вимагають довідки, характеристики — «політику партії та уряду розуміє правильно», службові паспорти, візи, атестати й приписи, довідки про щеплення, митні декларації, посадкові талони. І лише після цього ви сядете в літак і, відірвавшись від землі, почувете крик п'яного капітана: «Уперед! На міні!»

Газети повідомляли: «Військово-політичне становище в ДРА лишається складним і суперечливим». Військові стверджували, що виведення перших шести полків потрібно розцінювати тільки як пропагандистський крок. Про цілковите виведення радянських військ не може бути мови. «На нашу долю вистачить», — у цьому ніхто з тих, хто летів зі мною, не сумнівався. «Уперед! На міні!» — кричав уже крізь сон п'яний капітан.

Отже, я — десантник. Мене відразу просвітили, що армія ділиться на дві частини: десантників і солярю. Етимологію слова «соляр» встановити так і не вдалося. Багато солдатів, прапорщиків і частина офіцерів роблять собі наколки на руках. Вони не вирізняються значною різноманітністю, частіше за все це ІЛ-76 і під ним купол

парашута. Трапляються й варіанти. Наприклад, я натрапив на такий ліричний сюжет: хмарки, пташки, парашутист під куполом і зворушливий напис: «Любіть небо». Із негласного кодексу десантників: «Десантник стає навколішки лише у двох випадках: перед трупом друга і щоб напитися води зі струмка».

Почалася моя війна...

— Шикуйсь! Струнко! Наказую здійснити марш за маршрутом: пункт постійної дислокації — повітовий партійний комітет Баграмі — кишлак Шевані. Швидкість на маршруті — за головною машиною. Дистанція залежно від швидкості. Позивні: я — «Фреза», решта — за бортовими номерами машин. Автомати з рук не випускати. Вільно! — Звичайний ритуал перед виїздом нашого агітзагону.

Я застрибую на свою беердеемку, невеликий прудкий броньовичок. Від наших радників почув її прізвисько — «балі-балі». «Балі» в перекладі з афганської «так». Коли афганці перевіряють мікрофон, вони, окрім нашого «раз-два, раз-два», кажуть «балі-балі». Мені як перекладачеві завжди цікаво все, що пов'язано з мовою.

— «Сальто!», «Сальто!» Я — «Фреза». Пішли!!

За невисоким кам'яним парканом два одноповерхових цегляних будиночки, покритих зовні вапном. Червона табличка: повітовий партійний комітет. На ганку на нас чекає товариш Галман. Він одягнений у радянське військове хебе.

— Салам алейкум, рафіку Лагман.

— Салям алейкум. Четоур астї! Худ астї! Джор астї! Хайр хайріят астї? — видає він залпом традиційний набір афганських вітальних фраз, які всі означають, що співрозмовник цікавиться вашим здоров'ям. Відповідати на ці питання не потрібно, можна просто повторити те саме.

Командир скористався моментом, щоб загнути свою улюблену фразу.

— Четоур астї? Хуб астї? В Афгані по дур-рості.

Почувши незрозуміле, товариш Лагман здивовано дивиться на мене.

— Російське народне прислів'я, — пояснюю я.

Нас запрошують до кабінету. Приносять на таці чай у заварних металевих чайниках. Чай у афганців — неодмінний атрибут гостинності. Без чаю не почнеться робота, не відбудеться ділової

розмови, відмовитися від чаю — те саме, що не подати під час зустрічі руку.

У кишлаку нас зустрічають старійшини й бачата, вічно невмиті (зовсім маленьких не миють узагалі, відповідно до шаріату шар бруду вберігає від злої напасті), одягнуті у казна-що. Якщо я говорю на фарсі, кожен вважає за необхідне пересвідчитися в моїх знаннях. Обов'язково буде запитання: котра година? Я відповідаю, це викликає шалений захват (відповів, отже, справді знає фарсі, а не вдає).

— Ти мусульманин?

— Мусульманин, — жартую я.

Їм потрібні докази.

— Калему знаєш?

Калема — це особлива формула, вимовивши яку ти стаєш мусульманином.

— Ла ілях ілля міах ва Мухамед расул аллах, — декламую я. — Немає бога, окрім Аллаха, і Мухамед пророк його.

— Дост! Дост (друг)! — лепечуть бачата і простягають на знак визнання свої тоненькі рученята.

Вони ще не раз попросять мене повторити ці слова, приводитимуть своїх друзів і заворожено шепотітимуть: «Він знає калему».

Зі звукової установки, яку самі афганці назвали «Аллою Пугачовою», уже лунають афганські народні мелодії. Солдати розвішують на машинах наочну агітацію: прапори, плакати, лозунги, розкручують екран — зараз покажемо кіно. Лікарі ставлять столики, розкладають коробки з медикаментами.

Починається мітинг. Наперед виходить мулла у довгій білій накидці й білій чалмі. Читає суру з Корану. Закінчивши суру, він звертається до Аллаха з проханням уберегти всіх правовірних від зла всюдисущого. Зігнувши руки в ліктях, здіймає долоні до неба. Усі, і ми теж, повторюємо за ним ці рухи. Після мулли виступає товариш Лагман. Із дуже довгою промовою. Це одна з особливостей афганців. Говорити можуть і люблять усі. У лінгвістиці є термін — емоційна забарвленість. Так ось у афганців мова не просто забарвлена, а розцвічена метафорами, епітетами, порівняннями. Афганські офіцери не раз висловлювали мені своє здивування, що наші політпрацівники проводять заняття за папірцями. На партійних зборах, засіданнях, активах я слухав наших лекторів із тими самими папірцями, з тією

самою лексикою: «в авангарді широкого комуністичного руху», «бути постійним прикладом», «невтомно запроваджувати в життя», «нарівні з успіхами є деякі недоопрацювання» і навіть «деякі товариші не розуміють». До мого приїзду в Афганістан мітинги, ось такі, як наші, давно стали звичайною примусівкою, народ збирався, щоб потрапити на медогляд або отримати пакунок борошна. Зникли овації та дружні вигуки «заідо бод» — «хай живе!» зі зведеними догори кулаками, які обов'язково супроводжували всі виступи за тих часів, коли народ іще вірив у те, у чому його намагалися переконати, — у сяючі вершини Квітневої революції. У світле комуністичне майбутнє.

Бачата виступи не слухають, їм цікаво, яке буде кіно. У нас, як завжди, мультфільми англійською і два документальних на фарсі і пушту. Тут люблять індійські художні фільми або картини, де багато бійок і стріляють.

Після кіно — роздають подарунки. Ми привезли мішки з борошном і дитячі іграшки. Передаємо їх голові кишлаку, щоб розподілити між найбільш бідними і сім'ями загиблих. Присягнувши публічно, що все буде як годиться, він разом із сином почав тягати мішки додому.

— Як ти вважаєш, роздасть? — занепокоївся командир загону.

— Думаю, що ні. Місцеві підходили і попереджали — нечистий на руку. Завтра все буде в дуکانах.

Команда:

— Усім по стрічці. Підготуватися до руху.

— 112-й до руху готовий... 305-й готовий... 307-й готовий...

Бачата супроводжують нас градом каміння. Один улучає в мене. «Від вдячного афганського народу», — кажу я.

Повертаємося до частини через Кабул. Вітрини деяких дуکانів прикрашені написами російською: «Найдешевша горілка», «Будь-які товари за будь-яку ціну», «Магазин “Братик” для російських друзів». Торговці закликають російською: «батник», «варенка», «сервіз “Сивий граф” на шість персон», «кросівки на липучках», «люрекс в біло-блакитну смужку». На полицях — наша згущенка, зелений горошок, наші термоси, електрочайники, матраци, ковдри...

Я давно вдома... Мені сниться Кабул... На схилах гір висять глиняні будиночки. Сутеніє. У них засвічуються вогні. Здалеку видається, що перед тобою величний хмарочос. Якби я не був там, то не відразу здогадався б: це лишень оптичний обман...

Я повернувся звідти і за рік пішов із армії. Ви не бачили, як блищить штик під місячним сяйвом? Ні? Я не міг цього більше бачити...

Пішов із армії та вступив на факультет журналістики. Хочу писати... Читаю, що інші пишуть...

— Калему знаєш?

— Ля ілях ілля міах ва Мухамед.

Дост! Дост!

Голодні солдати. Дистрофіки. Усе тіло у фурункулах. Авітаміноз. І завалені російською їжею дукани. Шалено крутяться зіниці в того, хто помирає від випадкового осколка...

Наш офіцер біля повішеного афганця. Посміхається.

Що мені з цим робити? Я там був... Я це бачив, але про це ніхто не пише... Такий оптичний обман... Якщо не написано, отже, ніби й не було. Так було чи не було?

*Старший лейтенант,
військовий перекладач*

— А я мало окремого пам'ятаю. Особистого. Свого.

Летіло нас у літаку двісті осіб. Двісті чоловіків. Людина в масі, у групі, у зграї і людина сама — це різні люди. Я летів і думав про те, що там побачу... дізнаюся... Війна — це новий світ...

Із напутнього слова командира:

— Підйом у гори. Якщо зірвешся — не кричати. Падати мовчки, «живим» каменем. Тільки так можна врятувати товаришів.

Коли дивишся з високої скелі, то сонце так близько, здається, можна взяти руками. Помацати.

До армії я прочитав книжку Олександра Ферсмана «Спогади про камінь». Пам'ятаю, вразили слова: життя каменю, пам'ять каменю, голос каменю... Тіло каменю... Ім'я каменю... Я не розумів, що про камінь можна говорити як про істоту. А там відкрив для себе, що на камінь можна дивитися довго, як на воду і вогонь.

Із повчань сержанта:

— У звіра потрібно стріляти дещо на випередження, інакше він твою кулю проскочить. І в людину, яка біжить, теж...

— Лишається живим той, хто вистрілить першим. Першим б...дь! Зрозуміли?! Якщо зрозуміли, то повернетесь, і всі баби будуть ваші!

Чи був страх? Був. У саперів у перші п'ять хвилин. У вертолітників, поки біжать до машини. У нас, у піхоті, поки хтось першим не вистрілить...

Ідемо в гори... Ідемо з ранку і до пізньої ночі. Утома така, що нудить, блюєш. Спочатку свинцем наливаються ноги, потім руки. Руки починають тремтіти в суглобах.

Один упав:

— Не можу. Не підведуся!

Учепилися в нього втрюх, тягнемо.

— Киньте мене, хлопці! Добийте!

— Сука, ми б тебе добили... Та в тебе мама вдома...

— Добийте!

Пити! Пити! Мучить спрага. Уже на півшляху в усіх порожні фляжки. Висолоплюється язик, висить, його назад не запхаєш. Яюсь ми ще примудрялися курити. Сходимо в гори до снігу, шукаємо, де тала вода — з калюжі п'ємо, гриземо лід зубами. Про хлорні пігулки всі забули. Яка там ампула з марганцівкою? Доповз і лижеш сніг... Кулемет ззаду строчить, а ти з калюжі п'єш... Захлинаєшся, а то вб'ють — і не нап'єшся. Мертвий лежить долілиць, здається, п'є.

Я тепер як сторонній спостерігач... Дивлюся туди... Яким я був? Я не відповів вам на головне запитання: як потрапив до Афганістану? Сам попросив направити мене для підтримування революційної волі афганського народу. Тоді по телевізору показували, по радіо говорили, у газетах писали про революцію... Зоря спалахнула на Сході! Ми мусимо допомогти, підставити братнє плече... Збирався на війну завчасно. Займався спортом. Навчався карате... Ударити вперше в обличчя — це непросто. До хрускоту. Треба межу перейти — і хрусь!

Перший убитий... Афганський хлопчик, років семи... Лежав, розкинувши руки, мов уві сні. І поряд розвернуте черево захололого коня... Яюсь пережив, напевне, тому, що книжок воєнних начитався.

Згадую наші «афганські» пісні. Квапишся на роботу і раптом починаєш бубоніти:

Скажи за що, кому і нащо, своє життя вони віддали?

Навіщо в бій виходив взвод, чому від кулі всі упали?

Озираєшся — хоч би ніхто не почув! Вирішать — навіжений або контужений звідти приїхав. (*Співає.*)

Афганістан — красивий, дикий, гірський край.
Наказ простий: вставай, іди і помирай...

Повернувся і два роки вві сні ховав себе... Ато прокидаюся з жахом: застрелитися нічим!

Друзів цікавило: нагороди є? Поранення є? Стріляв? Я намагався поділитися тим, що переживав, інтересу жодного. Почав пити... Пив на самоті... Третій тост — за тих, хто загинув... За Юрка... А міг його врятувати... Втримати... Разом лежали в кабульському шпиталі... У мене подряпина на плечі, контузія, а в нього відірвало ногу... Багато там хлопців лежало без ніг, без рук. Курять, жартують. Там вони в порядку. Але до Союзу не хочуть, до останнього просять, щоб їх залишили. У Союзі почнеться інше життя. Юрко в день відправлення до аеропорту порізав собі вени в туалеті...

Переконував його (ми вечорами грали в шахи):

— Юрку, не занепадай духом. А Олексій Маресьєв? Ти читав «Повість про справжню людину»?

— На мене дуже гарна дівчина чекає...

Іноді я ненавиджу всіх, кого зустрічаю на вулиці... Добре, що на митниці відбирають зброю, гранати... Ми зробили свою справу, тепер нас можна не помічати? А Юрка забути?

Уночі прокинувся і не можу зметикувати: тут я чи там? Тут я живу стороннім спостерігачем... У мене є дружина, дитина. Обіймаю — нічого не відчуваю, цілую — нічого не відчуваю. Я любив раніше голубів. Ранок любив. Що завгодно віддам, повернути б мені радість...

Рядовий, стрілець

Донька прийшла зі школи і каже:

— Мамо, ніхто не вірить, що ти була в Афганістані.

— Чому?

Питають:

— Хто твою маму туди посилав?

А я ще не звикла до мирного життя... Насолоджуюся ним... Не звикла, що не стріляють, не обстрілюють, можна відкрити кран і

випити склянку води, і від неї хлоркою не тхне. Там хліб із хлоркою, булочки з хлоркою, макарони, каша, компот із хлоркою. Уже два роки вдома, пам'ятаю, як із дочкою зустрілися, а решта не затримується в пам'яті, воно таке маленьке, нікчемне порівняно з тим, що пережито там. Ну, купили новий стіл на кухню, телевізор... А що ще тут відбувалося? Нічого. Доня росте... Вона до Афганістану писала командирю частини: «Поверніть мені якнайшвидше маму, я дуже скучила...» Окрім доні, мені після Афганістану ніщо не цікаве.

Там річки казково блакитні... Блакитна вода! Ніколи не думала, що вода може бути такого небесного кольору. Червоні маки ростуть, як у нас ромашки, багаття маків біля підніжжя гір. Високі горді верблюди спокійно дивляться на все, як діди. На «протипіхотці» (міні) підірвався віслючок, тягнув на базар візок із апельсинами. Лежав і плакав від болю... Наша медсестра його перев'язувала...

Будь ти проклятий, Афганістане!

Я не можу після нього спокійно жити. Жити як усі. Приїхала... Спочатку сусідки, подружки в гості часто просилися:

— Валю, ми до тебе заскочимо на хвилинку. Розкажи, який там посуд? Які килими? Правда, що шмоток навалом і відеотехніки? Магнітофони, плеєри... Що ти привезла? Може, щось продаси?

Домовин звідти привезли більше, ніж магнітофонів. Про них забули.

Будь ти проклятий, Афганістане!

Дочка росте... Квартира в мене однокімнатна, маленька. Там обіцяли: повернетесь додому, вам за все віддячать. Звернулася до райвиконкому, узяли мої папери.

— Ви поранені?

— Ні, я ціла повернулася. Зверху ціла, а що в душі, не видно.

— Ну, і живіть як усі. Ми вас туди не посилали.

У черзі за цукром:

— Звідти всього навезли і тут права качають...

Поставили відразу шість домовин: майор Яшенко, лейтенант і солдати... Вони лежать, обгорнуті в білі простирадла... Голів не видно, їх немає... Ніколи не думала, що чоловіки можуть так кричати, ридати... Фотографії в мене лишилися... На місці загибелі ставили обеліски з великих осколків бомб, карбували прізвища на каменях.

«Духи» скидали їх у прірву. Розстрілювали пам'ятники, підривали, щоб жодного сліду не лишилося від нас...

Будь ти проклятий, Афганістане!

Дочка виросла без мене. Два роки в школі-інтернаті. Я приїхала, учителька скаржиться: у неї самі «трійки». Як мені з нею розмовляти? Вона вже велика стала.

— Мамо, що ви там робили?

— Жінки там допомагали чоловікам. Я знала жінку, яка сказала чоловікові: «Ти будеш жити», і він жив. «Ти будеш ходити». І він ходив. Перед цим вона забрала в нього листа, написаного дружині: «Кому я потрібен безногий?! Забудьте про мене». Вона йому сказала: «Пиши: “Вітаю, люба дружино й любі Аллочко і Альошо...”»

Як я туди поїхала? Мене викликав командир: «Треба!» Ми виховані на цьому слові, у нас звичка. На пересилці лежить на голому матраці молода дівчина і плаче:

— У мене вдома все є: чотирикімнатна квартира, наречений, люблячі батьки.

— Навіщо ж приїхала?

— Сказали, що тут складно. Треба!

Я нічого звідти не привезла, окрім пам'яті.

Будь ти проклятий, Афганістане!

Ця війна ніколи для мене не скінчиться... Дочка вчора повернулася від друзів:

— Мамо, коли я сказала, що ти була в Афганістані, одна дівчинка чомусь засміялася...

Що мені їй відповісти?

*Прапорщик,
начальник секретної служби*

— Смерть — страшна річ, але є речі страшніші... Не кажіть при мені, що ми — жертви, що це була помилка. Не вимовляйте при мені цих слів. Я не дозволяю.

Ми воювали добре, хоробро. За що ви нас? Я прапор, як жінку, цілував. Зворушено. Нас так виховали, що це священне, якщо ти поцілував прапор. Ми любимо Батьківщину, ми їй віримо. Ну-ну-ну...

(*Нервово застукав пальцями по столу.*) Я ще там... Під вікном «стрільне» вихлопна труба — тваринний жах. Дзвін розбитого скла... У голові одразу пусто-пусто, порожнеча дзвенить у голові. Дзвінок міжміського телефону, ніби десь стріляють... Я не бажаю все це перекреслити, я не можу топтати свої безсонні ночі. Свої муки. Не можу забути холодок по спині за п'ятдесяти градусної спеки...

...Їхали машинами і горлали пісні. Гукали, кепкували з дівчат, з вантажівки вони всі красиві. Ми їхали веселі. Траплялись боягузи:

— Я відмовлюся... Краще тюрма, ніж війна.

— На, тримай! — Їх били. Над ними знущались, вони навіть тікали з частини.

Першого вбитого я витягнув із люка. Він сказав: «Хочу жити...» — і вмер. Ну-ну-ну... Після бою нестерпно дивитися на красу. На гори, на бузкову ущелину в тумані... Гарного птаха... Хочеться все це розстріляти! Стріляю... Стріляю в небо! Або тихий-тихий стаєш, ласкавий. Знайомий хлопець помирав довго. Лежав він, як дитина, яка щойно навчилася говорити, називав і повторював усе, що наvertалося на очі: «Гори... Дерево... Пташка... Небо...» Так до самого скону...

Молодий царандой, це в них міліціонер:

— Я помру, Аллах забере мене на небо. А ти куди потрапиш?

Куди я потраплю?!

Потрапив до шпиталю. Приїхав до мене в Ташкент батько:

— Після поранення ти можеш лишитися в Союзі.

— Як я лишуся, якщо мої друзі там?

Він — комуніст, але ходив до церкви, ставив свічку.

— Навіщо ти це робиш, батьку?

— Мені треба вкласти в щось свою віру. Кого мені ще просити, щоб ти повернувся?

Поряд лежав хлопець. До нього приїхала мати з Душанбе, привезла фрукти, коньяк:

— Хочу сина вдома лишити. Кого просити?

— Випиймо, мамо, краще твій коньяк за наше здоров'я.

— Хочу сина вдома лишити...

Випили ми її коньяк. Цілий ящик. Останнього дня почули: у одного з наших у палаті виявили виразку шлунка, кладуть до медсанбату. Шкура! Ми його обличчя зітерли для себе з пам'яті.

Для мене — або чорне, або біле. Сірого немає. Жодних напівтонів.

Нам не вірилося, що десь цілий день дощ, сліпий дощ. Наші архангельські комарі над водою гудуть. Тільки випалені шершаві гори... Підсмажений колючий пісок... Ну-ну-ну... І на ньому, як на великому простирадлі, наші скривавлені солдати лежать... У них відрізано все чоловіче... Записка: ваші жінки ніколи не народять від них синів...

А ви кажете — забути?!

Повертались: хто з японським магнітофоном, хто чиркав музичними запальничками, а хто в праному-превипраному хебе і з порожнім «дипломатом».

Ми воювали добре, хоробро. Нас нагородили орденами... Кажуть, що нас, «афганців», і без орденів упізнають, за очима:

— Хлопче, ти з Афгану?

А я йду в радянському пальті, у радянських черевиках...

Рядовий, зв'язківець

— А раптом вона жива?

Може, вона жива, моя дівчинка, але десь далеко... Я все одно рада, де б вона не була, тільки б жила. Так я думаю, так цього мені хочеться, дуже хочеться! І ось мені наснився сон... Ось вона прийшла додому... Узяла стілець і сіла посеред кімнати... Волосся довге в неї, дуже гарне, розсипалось по плечах. Вона його так відкинула рукою і каже: «Мамо, ну що ти мене все кличеш і кличеш, ти ж знаєш, що я прийти до тебе не можу. У мене тут чоловік, двоє дітей... У мене родина...»

І я ще вві сні відразу згадала: коли її поховали, минув, напевне, місяць, мені подумалось — її не вбито, а її вкрали? Це було мені розрадою. Ми часом ідемо з нею вулицею, на неї озираються... Вона висока, і це волосся ллється... І ось я отримала підтвердження, що здогадка моя правильна. Десь вона живе...

Я — медик, я все життя вважала, що це — свята професія. Дуже її любила, тому і донечку захопила. А тепер клянусь себе. Не було б у неї цієї професії, вона лишилася б удома і жила. Тепер ми з чоловіком тільки удвох, у нас нікого більше немає. Порожньо, жахливо порожньо. Ось увечері сідаємо, ось дивимося телевизор. Сидимо, мовчимо, іноді слова за весь вечір не промовимо. Тільки коли починають співати, я

заплачу, а чоловік застогне — і піде. Ви не уявляєте, що тут, у грудях... Уранці треба йти на роботу, а підвестися не можеш. Такий біль! Я інколи думаю, що не зведуся й не піду. Буду лежати... Буду чекати, щоб узняли мене до неї. Покликали...

Я схильна уявляти, і я весь час із нею, ніколи в моїх мріях нічого не повторюється. Я навіть разом із нею читаю... Правда, тепер я читаю книжки про рослини, про тварин, про зорі. Про людей не люблю, про людські справи... Весна настала... Думала, що природа мені допоможе. Поїхали за місто... Фіалки квітнуть, на деревах листочки дитячі. А я почала кричати... Так краса природи, радість живого на мене подіяли... Почала боятися плину часу, він забирає в мене пам'ять про неї. Зникають подробиці. Слова... Що вона говорила, як посміхалася... Зібрала з костюму її волосся, склала в коробочку. Чоловік спитав:

— Що ти робиш?

— Хай буде. Її вже немає.

Іноді сиджу вдома, думаю і раптом чітко чую: «Мамо, не плач». Озирнуся — немає нікого. Продовжую далі згадувати. Ось вона лежить... Яму вже викопано, уже земля готова її прийняти. А я стою перед нею навколішки: «Донечко моя мила! Донечко моя люба! Як же це так сталося? Де ти? Куди ти пішла?» Але вона ще зі мною, хоч і в домовині лежить. Але незабаром буде в землі.

Пам'ятаю той день... Вона повернулася з роботи і сказала:

— Мене викликав сьогодні головлікар. — І замовкла.

— І що? — Я ще нічого не почула у відповідь на своє запитання, але мені вже недобре стало.

— Прийшла до нашої лікарні рознарядка відправити одну людину до Афганістану.

— І що?

— Потрібна саме операційна сестра. — А вона працювала операційною сестрою в кардіології.

— І що? — Я забула всі інші слова, повторювала одне і те саме.

— Я погодилася.

— І що?

— Комусь усе одно треба їхати. А я хочу побувати там, де складно.

Уже всі знали, і я теж, що йде війна, ллється кров. Я заплакала, а сказати «ні» не змогла. Вона б суворо подивилася на мене:

— Мамо, а як же клятва Гіппократа?

Кілька місяців вона готувала документи. Принесла й показала характеристику. Там були слова: «Політику партії та уряду розуміє правильно». А я ще не вірила.

Говорю про неї... І мені легше. Ніби вона тут... Я завтра її ховати буду... Вона ще зі мною... А може, вона десь живе? Я тільки б хотіла знати: яка вона тепер? Чи довге в неї волосся? Навіть яка кофтинка на ній? Мені все цікаво...

Моя душа зачинилася... Я людей не хочу бачити. Я люблю бути сама... Я з нею, зі Світланкою своєю, тоді розмовляю. Варто комусь зайти, усе руйнується. Нікого не хочу пускати в цей світ. До мене мама із села приїжджає, але я навіть із нею не хочу ділитися. Одного разу лиш прийшла до мене жінка... З моєї роботи... Ось її я не відпускала, ми з нею до ночі просиділи... Уже чоловік її непокоївся, що метро зачинять... У неї повернувся з Афганістану син... Став як маленька дитина: «Мамо, я буду пекти з тобою пироги... Мамо, я піду з тобою в пральню...» Він боїться чоловіків, товаришує лише з дівчатками. Вона побігла до лікаря. Лікар сказав: «Терпіть, мине». Мені тепер такі люди ближчі, рідніші. Я могла би з нею дружити, з тією жінкою. Але вона до мене більше не прийшла, вона дивилася на портрет Світланочки і весь час плакала...

Але я щось інше хотіла згадати... Що ж я хотіла згадати? Га?! Як вона приїхала вперше у відпустку... Ні, ще про те, як ми її проводжали, як вона їхала... Прийшли на вокзал її шкільні друзі, товариші з роботи. І один старий хірург нахилився і поцілував їй руки: «Більше я таких рук не стріну».

Приїхала у відпустку. Худенька, маленька. Три дні спала. Прокинеться, поїсть і спить. Знову прокинеться, поїсть і спить.

— Світланочко, як тобі там?

— Усе добре, мамо. Усе добре.

Сидить, мовчить і тихо сама до себе посміхається.

— Світланочко, що в тебе з руками? — Я не впізнала її рук, вони стали такими, ніби їй п'ятдесят років.

— Там, мамо, багато роботи. Чи можу я думати про свої руки? Ти уявляєш: готуємось до операції, миємо руки мурашиною кислотою. А лікар підходить до мене і каже: «Вам що, своїх нирок не шкода». Він про нирки свої дбає... А поряд люди помирають... Але ти не переймайся. Я задоволена, я там потрібна.

Поїхала вона на три дні раніше:

— Вибач, мамо, у нас у медсанбаті лишилося тільки двоє медсестер. Лікарів удосталь, а медсестер мало. Дівчатка задихнуться. Як я можу не поїхати?

Попросила бабусю, вона її дуже любила, тій незабаром дев'яносто років: «Тільки не помирай. Дочекайся мене». До бабусі ми поїхали на дачу. Вона стояла біля великого куща троянд, і Світланка просила її: «Тільки не помирай. Дочекайся мене». Бабуся взяла і зрізала їй усі троянди. Із тим букетом вона й поїхала.

Прокидатися треба було о п'ятій ранку. Я буджу її, а вона: «Мамо, я так і не виспалася. Мені здається, що тепер мені ніколи не вистачить сну». У таксі вона розкрила сумочку й охнула: «Я забула ключ від нашої квартири. У мене немає ключів. Я повернуся, а раптом вас не буде вдома?» Потім я ключі її знайшла, у старій спідничці. Хотіла відправленням надіслати, щоб вона не хвилювалася. Щоб у неї були ключі від домівки.

А раптом вона жива? Десь ходить, сміється... Радіє квітам... Вона любила троянди... Приїжджаю тепер до нашої бабусі, вона ще живе, тому що Світлана просила: «Тільки не помирай. Дочекайся мене». Прокидаюся вночі... На столі букет троянд... Вона їх увечері зрізала... Дві чашки чаю...

— Чому не спиш?

— Ми зі Світланкою (вона її завжди звала Світланкою) чай п'ємо.

А я уві сні її побачу й уві сні собі кажу: підійду, поцілую, якщо вона тепла, отже, жива. Підійду, поцілую — тепла. Отже, жива!

Раптом вона десь живе? В іншому місці...

На цвинтарі сиджу біля її могилки. Ідуть двоє військових. Один зупинився:

— Ой! Света наша. Ти подивись... — Помітив мене: — Ви — мама?

Я кинулася до нього:

— Ви знали Світланочку?

А він до товариша звертається:

— Їй відірвало обидві ноги під час обстрілу. І вона померла.

Тут я сильно закричала. Він злякався:

— Ви нічого не знали? Вибачте мені!!! Вибачте! — І втік.

Більше я його не бачила. І не шукала.

Сиджу біля могилки. Іде мама з дітьми. Чую:

— Що це за мати? Як вона могла відпустити в наш час на війну єдину доньку (а в мене на пам'ятнику викарбувано: «Єдиній донечці»)? Дівчинку віддати?..

Як вони сміють, як вони можуть!!! Вона ж клятву давала, вона ж медсестра, якій хірурги руки цілували. Вона їхала рятувати людей, їхніх синів.

Люди, кричу я в душі, не відвертайтеся від мене! Постійте зі мною коло могили. Не лишайте мене саму...

Мати

— Афган, твою мати! Афган... Друг бере до рук газету, читає: «Радянських солдатів звільнено з полону... Дали інтерв'ю західним журналістам...» — І матом.

— Ти чого?

— Та я б їх усіх до стінки поставив. І сам особисто розстріляв.

— Мало крові надивились! Тобі забракло?

— Зрадників не шкода. Нам руки, ноги відривало, а вони в Нью-Йорку хмарочоси роздивлялися... На «Голосі Америки» виступали...

А там він мені другом був... Співали: «І хліба скоринку, і ту пополам». (*Мовчить.*)

— Ненавиджу! Ненавиджу!

— Кого?

— Що не зрозуміло? Я втратив друга — тут, а не на війні... (*Добирає слова.*) Більше нікого... Інших друзів у мене немає... Нині всі розбіглися, сидять у своїх норах. Гроші заробляють.

Афган, твою мати! Хай би я краще загинув. Почепили б на моїй школі меморіальну дошку... Зробили б із мене героя... Хлопчиська мріють бути героями. Я не хотів... Війська до Афганістану вже ввели, але я ще нічого не знав. Мені було нецікаво. У мене було в той час перше кохання, божеволів... А тепер я боюся жінки торкнутися, навіть коли в переповнений тролейбус уранці втискаюся... Розумієте? У мене нічого не виходить із жінками... Від мене дівчина пішла... Кохана... Два роки жив із нею... Того дня я спалив чайник... Він горів, а я сидів і дивився, як він чорніє, зі мною таке трапляється. Цілковите

відключення, я тікаю від реальності. Вона повертається з роботи, відчуває запах:

— Що ти спалив?

— Чайник.

— Уже третій...

— А ти знаєш, як пахне кров? За дві-три години вона тхне так, як тхнуть змоклі пахви. Неприємно так... Запах вогню кращий...

Вона зачинила двері на ключ і пішла. І рік не повертається. Я почав їх боятися. Вони... Жінки — геть інші люди. Зовсім інші. Тому вони й нещасні з нами. Будуть слухати, підтакувати і нічого не зрозуміють.

— Який добрий ранок! Ти знову кричав. Ти знову всю ніч кричав, — плакала вона ранками.

А я їй не все розповів... Не розповів про захват, із яким вертолітники бомблять. Хлопці хвалилися: як гарно горить кишлак... Особливо вночі... Лежить поранений — наш солдат. Помирає. І гукає маму або свою дівчину. Поряд лежить поранений «дух» — ми їх теж підбирали — і гукає маму і свою дівчину. То афганське ім'я, то російське...

— Який добрий ранок! Ти знову кричав. Я тебе боюся...

Не знає... Вона не знає, як загинув наш лейтенант... Побачили воду, зупинили машини:

— Стій! Усім стояти! — крикнув лейтенант і показав на брудний сповиток, який лежав біля струмка. — Міна?!

Уперед пішли сапери: підняли «міну» — вона захникала. Це було дитинча. Афган, твою мати!

Що з ним робити — лишити, узяти із собою? Його ніхто не примушував, лейтенант сам зголосився:

— Кидати не можна. З голоду помре. Я відвезу його до кишлаку. Поряд же.

Ми чекали на них годину, а їхати туди і назад хвилин двадцять було.

У піску лежали... Лейтенант і водій. Посеред кишлаку... Жінки їх убили мотиками...

— Який добрий ранок! Ти знову кричав. А потім накинувся на мене з кулаками, скрутив руки.

Іноді я не пам'ятаю свого прізвища, адреси й усього, що зі мною було. Отямишся... І ніби знову починаєш жити. Але невпевнено... Вийшов із дому — і відразу думка: замкнув двері на ключ чи не замкнув, вимкнув газ чи не вимкнув? Лягаю спати, підводжуся і перевіряю: завів на ранок будильник чи не завів? Уранці йду на роботу, зустрічаю сусідів: сказав я їм «доброго ранку» чи не сказав?

У Кіплінга:

Захід є Захід, а Схід є Схід, і їм не зійтися вдвох,
Допоки Землю і Небеса на Суд не покличе Бог;
Та Сходу і Заходу вже нема, границь нема поготів,
Як сильні стають лицем у лице, хоч вони із різних світів!^[2]

Я пам'ятаю... Вона мене кохала. Плакала: «Ти вийшов із пекла... Я тебе врятую...» А я виліз із сміттєзвалища... Їхав до Афганістану, жінки

носили довгі сукні, повернувся — у короткому всі. Незнайомі мені. Прохав її вдягати довге. Сміялася, потім ображалася. Почала ненавидіти мене... (*Заплющує очі і повторює вірші.*)

Та Сходу і Заходу вже нема, границь нема поготів,
Як сильні стають лицем у лице, хоч вони із різних світів!

Про що я говорив? Га? Про довгі сукні моєї дівчини... Вони висять у шафі, вона їх не забрала. А я вірші їй пишу...

Афган, твою матір!!! Мені подобається говорити сам до себе...

Сержант, розвідник

— Усе життя я був військовим... Про інше життя знав лише з розповідей...

У професійних військових своя психологія: справедлива війна чи несправедлива — неважливо. Куди нас відправили, там справедлива, потрібна. Коли посилали, то ця війна була справедливою. Ми так вважали, я сам стояв посеред солдатів і говорив про захист південних рубежів, ідейно підковував. Двічі на тиждень політичні заняття. Хіба я міг сказати: «Я вагаюся»? Армія не терпить вільнодумства. Вас поставили до лав, і віднині ви дієте лише за командою. Від ранку до вечора.

Команда:

— Встати! Підйом!

Встали.

Команда:

— На зарядку ста-а-авай! Ліворуч бігом!

Зробили фіззарядку.

Команда:

— Розійтися лісом. П'ять хвилин, щоб оправитися...

Розійшлися.

Команда:

— Ста-а-авай!!!

Ніколи не бачив, щоб у казармі висів портрет... ну, наприклад, кого? Ну, Ціолковського чи Льва Толстого. Жодного разу не бачив. Висять портрети Миколи Гастелло, Олександра Матросова... Героїв Великої Вітчизняної війни... Я якось, іще молодим лейтенантиком був, повісив

у себе в кімнаті портрет (із журналу якогось вирізав) Ромена Роллана. Заходить командир частини:

— Хто це?

— Ромен Роллан, французький письменник, товаришу полковнику.

— Негайно прибрати цього француза! Чи в нас своїх героїв бракує?

— Товаришу полковнику...

— Кругом марш на склад і повернутися з Карлом Марксом.

— Так він же німець?

— Мовчати! Дві доби арешту!

До чого тут Карл Маркс? Я сам стояв посеред солдатів і говорив: куди, мовляв, годиться цей верстат? Він же закордонний. Куди годна та машина з іноземною маркою? Вона розвалиться на наших дорогах. Найкраще у світі — це все наше: наші верстати, наші машини, наші люди. І тільки тепер замислився: чому кращий верстат не може бути в Японії, кращі капронові панчохи — у Франції, кращі дівчата — на Тайвані? А мені п'ятдесят років...

...Бачу сон, що я вбив людину. Вона стала на коліна... На карачки. Голову не підводила. Обличчя не видно, у них у всіх одне обличчя... Я спокійно в неї вистрілив, спокійно побачив кров. Закричав я тоді, коли прокинувся і згадав цей сон...

Тут уже писали про політичну помилку, називали цю війну «брежнєвською авантюрою», «злочином», а нам потрібно було воювати і помирати. І убивати. Десь писали, а там гинули. Не судить, і не осудять вас! Що ми захищали? Революцію? Ні, я вже так не думав, я уже внутрішньо краявся. Але переконував себе, що ми захищаємо наші військові містечка, наших людей.

Палають рисові поля... Трасувальні кулі запалили... Тріщить і швидко палає... Війні ще спека допомагає... Дехкани (селяни) бігають, із землі підгоріле збирають, смажене. Ніколи не бачив, щоб афганські діти плакали. Хникали. Діти легенькі, маленькі. Скільки років — не вгадаєш. Широкі штанята, з-під них ніжки стримлять.

Увесь час було відчуття, що хтось тебе хоче вбити. Свинець дурний... Досі не знаю, чи можна до цього звикнути? А кавуни, дині там зі стілець завбільшки. Штрикнеш штиком — розвалюються. Помирати так просто. Убивати складніше. Про мертвих не говорили. Такі були правила гри, якщо так можна сказати... Збираєшся в рейд, на

дно валізи — листа дружині. Прощального. Я писав: «Засвердлити мій пістолет і передати синові».

Почався бій, а магнітофон кричить. Забули вимкнути... Голос Володимира Висоцького:

Спекотна жовта Африка.
У центрі, де найтяжче,
Раптом поза графіком
Сталося нещастя.

Слон сказав, аж пітний став:
— Мабуть, до потопу!..
Довгоший наш Жираф
Закохався в Антилопу.

І душмани Висоцького крутили. Багато раніше в нас навчалися, закінчили радянські інститути. Із радянськими дипломами. Уночі із засідки ми чуємо в них:

Мій друг поїхав в Магадан.
Не треба плакати, не треба плакати!
Поїхав сам, поїхав сам,
Не за етапом, не за етапом.

Вони дивилися в горах наші фільми: про Котовського, про Ковпака. Училися в нас воювати з нами... Партизанської війни...

Із кишень наших убитих хлопців я діставав листи. Фотографії. Таня з Чернігова... Марійка зі Пскова... Фотографії зроблені в провінційних ательє. Усі однакові. Наївні підписи на фото: «Відповідь чекаю, аж серце завмирає», «Лети привітайся, та швидше вертайся». Лежали в мене на столі, мов колода карт. Обличчя простих російських дівчаток...

Не можу повернутися до цього світу. Жити... Просто жити... Тісно мені тут. Бунтує адреналін у крові. Бракує гостроти відчуттів, зневаги до життя. Став хворіти... Лікарі поставили діагноз: звуження судин. А в мене свій діагноз... Афганський... Мені потрібен ритм, той ритм, щоб кинутися в бійку. Ризикувати, захищати. Я хочу й тепер туди, але не знаю, що б я там відчував... Налинуть видіння... Картинки... Розбита, спалена техніка на дорогах. Танки, бетеери... Невже це все, що від нас там лишилося?

Пішов на цвинтар... Хотів обійти «афганські» могили. Зустріла мене чиясь мати...

— Іди, командире! Ти із сивиною, проте живий. А мій синок у землі. Мій синок іще жодного разу не поголився.

Нещодавно помер мій друг, воював в Ефіопії. Посадив у тій спеці нирки. Усе, про що він дізнався, пішло з ним. А інший товариш розповідав, як потрапив до В'єтнаму. Зустрічав і тих, кого до Анголи посилали, до Єгипту, до Угорщини п'ятдесят шостого, до Чехословаччини шістдесят восьмого... Говорили ми між собою... Усі на дачах тепер редиску вирощують. Рибалять. І я тепер пенсіонер. За інвалідністю. У кабульському шпиталі одну легеню видалили... Тепер друга почала барахлити... Мені потрібен ритм! Справа потрібна! Чув, під Хмельницьким є шпиталь, там лежать ті, від кого відмовилися родичі і хто сам не схотів повернутися додому. Мені пише звідти хлопець: «Лежу без рук, без ніг... Прокинуся вранці і не знаю, хто я: людина чи тварина? Часом някати чи гавкати хочеться. Стисну зуби...» Хочу до нього з'їздити. Справу собі шукаю.

Мені потрібен ритм, той ритм, щоб бійка була. Але я не знаю, з ким мені битися. Я вже не можу встати посеред своїх хлопців й агітувати: ми — найкращі, ми — найсправедливіші. Але запевняю, що ми хотіли такими бути. Але не виходило. Інше питання — чому? Чому знову не вийшло...

Майор, командир батальйону

— Ми перед Батьківщиною чисті...

Я чесно виконав свій солдатський обов'язок. Що б ви тепер тут не кричали... Не перекручували і не передивлялися... А як бути з такими почуттями, як почуття Батьківщини, обов'язку? Батьківщина для вас порожній звук? Просто слово? Ми чисті...

Що ми там захопили, що звідти вивезли? «Вантаж двісті» — домовини з нашими товаришами? Що набули? Хвороби — від гепатиту до холери. Поранення, інвалідності? Мені нема в чому каятися. Я допомагав братньому афганському народові. Переконаний! Ті, хто там був зі мною, — теж щирі, чесні хлопці. Вони вірили в те, що ми прийшли на цю землю з добром, що вони не «помилкові

фронтовики» з «помилкової війни». А комусь хочеться побачити в нас наївних дурників, гарматне м'ясо. Навіщо? З якою метою? Шукають істину? Але не забудьте біблійське. Пам'ятаєте, що Ісус на допиті в Пілата сказав:

— Я для того народився і для того прийшов у світ, щоб свідчити про істину.

Пілат перепитав:

— Що є істина?

Питання лишилося без відповіді...

У мене своя істина... Своя! У нашій, можливо, наївній вірі ми були цнотливо чисті. Нам здавалося: нова влада дає землю, і всі мають з радістю її брати. І раптом... селянин не бере землю! Мовляв, хто ти такий, що можеш дати землю, коли вона належить Аллахові. Аллах відмірює та дає. Нам здавалося: ми побудуємо МТС (машинно-тракторні станції), дамо їм трактори, комбайни, косарки, і все життя їхнє зміниться. Люди зміняться. І раптом... вони знищують МТС! Підривають наші трактори, ніби це танки. Нам здавалося: в епоху космічних польотів смішно думати про Бога. Безглуздо! Ми відправили в космос афганського хлопця... Мовляв, дивіться, він там, де ваш Аллах. І раптом... непохитна цивілізацією ісламська релігія... Чи можна воювати з вічністю? Та мало що нам здавалося! Але так було... Було... І це особлива частина нашого життя... Я бережу її в душі, не хочу руйнувати. І не дам забруднити лише чорним кольором. Ми там прикривали в бою один одного. Спробуйте, станьте під чужу кулю! Це не забудеться. А це? Як я повертався... Я хотів повернутися додому сюрпризом, але страшно стало за маму. Зателефонував:

— Мамо, я — живий, я в аеропорту. — І там, на іншому кінці дроту, впала слухавка.

Хто вам сказав, що ми програли там війну? Ми програли її тут, удома. У Союзі. А як красиво ми могли повернутися... Обпечені, обпалені... Багато чого дізнавшись і переживши... Але нам не дали. Нам не дали тут прав, не дали тут справи. Щоранку на обеліску (на місці майбутнього пам'ятника загиблим воїнам-інтернаціоналістам) хтось вивішує плакат: «Поставте його біля Генштабу, а не в центрі міста...» Мій двоюрідний брат, якому вісімнадцять років, не хоче йти до армії: «Чиїсь дурні чи злочинні накази виконувати? Стати вбивцею?» На мої бойові нагороди поглядає скося... А в мене в його

роки серце заходилося, коли дід одягав свій святковий піджак з орденами й медалями. Поки ми там воювали, світ змінився...

Що є істина?

У нашій п'ятиповерхівці живе старенька. Лікар. Їй сімдесят п'ять років. Після всіх сьогоднішніх статей, викриттів, виступів... після всієї цієї правди, що на нас навалилася, вона збожеволіла... Вимикає телевизор, коли виступає Горбачов. Відчиняє вікно в себе на першому поверсі і кричить: «Хай живе Сталін!», «Хай живе комунізм — світле майбутнє людства!» Я бачу її щоранку... Її не чіпають, вона нікому не заважає... Іноді мені здається, що я чимось на неї схожий... Схожий, твою мати!

Але ми перед Батьківщиною чисті...

Рядовий, артилерист

— Дзвінок у двері... Я вибігаю — нікого. Зойкнула: чи не синочок приїхав?

За два дні прийшли додому військові.

— Що, сина немає? — відразу здогадалася я.

— Так, тепер немає.

Тихо-тихо стало. Опустилася в передпокої навколішки перед дзеркалом:

— Боже! Боже! Боженько ж мій!

На столі лежав лист, якого я не дописала:

«Здрастуй, синку!

Прочитала твого листа і дуже зраділа. У цьому листі вже жодної граматичної помилки. Дві синтаксичні, як і минулого разу: “по-моєму” вставне слово, а після вказівного слова “так” перед простим сполучником “як” слід поставити кому. Отже, у реченні: “Я зроблю так, як сказав батько”, — потрібна кома. І в другому реченні: “По-моєму, вам за мене не буде соромно”, — теж потрібна кома. Не ображайся на свою маму.

В Афганістані спекотно, синку. Намагайся не застудитися. Ти завжди застуджуєшся...»

На цвинтарі всі мовчали, було багато людей, але всі мовчали. Я стояла з викруткою, у мене не могли її відібрати:

— Дайте домовину розкрити... Дайте сина побачити... — Цинкову домовину хотіла викруткою розкрити.

Чоловік намагався руки на себе накласти: «Не буду жити. Вибач, мати, а жити я більше не буду». Умовляла його:

— Треба пам'ятник поставити, плиткою обікласти. Як у інших.

Він не міг спати. Казав:

— Ляжу спати, син приходить. Цілує, обіймає.

За старовинним звичаєм берегла хлібину всі сорок днів... Після похорону... За три тижні вона розсипалася на дрібні шматочки. Отже, сім'я пропаде...

Розвісила по хаті всі світлини сина. Мені так легше, а чоловікові тяжко:

— Зніми. Він на мене дивиться.

Поставили ми пам'ятник. Гарний, з дорогого мармуру. Усі гроші, що на весілля сину збирали, на пам'ятник пішли. Плиткою червоною могилку обіклали і квіти червоні посадили. Жоржини. Чоловік пофарбував огорожу:

— Усе зробив. Син ображатися не буде.

Уранці провів мене на роботу. Попрощався. Приходжу після зміни — він на мотузці в кухні висить, саме навпроти фотографії сина, моєї улюбленої.

— Боже! Боже! Боженько ж мій!

Ви мені скажіть — герої вони чи ні? За що я таке горе терплю? Що мені допоможе це горе пережити? Часом подумаю: герої! Він не сам там лежить... Десятки... Рядами лежать на міському цвинтарі... Щосвята гримлять там військові салюти. Урочисті промови. Квіти несуть. У піонери там приймають... А інколи проклинаю уряд, партію... Нашу владу... Хоча я — комуністка. Але я хочу знати — за що? Чому в цинк мого сина загорнули? Себе проклинаю... Я — вчителька російської літератури. Сама навчала: «Обов'язок є обов'язок, синку. Його треба віддати». Проклинаю всіх, а вранці біжу на могилку, пробачення прошу:

— Пробач, синку, що я так говорила. Пробач.

Мати

— Отримала листа: «Не турбуйся, якщо немає листів. Пиши на стару адресу». Два місяці мовчання. Я не уявляла, що він в Афганістані. Збирала валізу, щоб їхати до нього на нове місце служби...

Він писав, що засмагає, рибалить. Надіслав світлину: сидить на віслючкові, коліна на піску. Я ні про що не здогадувалася, поки він не приїхав уперше у відпустку. Тут зізнався — з війни... Друг загинув... Раніше мало бавився з донечкою, у нього не було особливих батьківських почуттів, може, тому, що вона зовсім маленькою була. А тут приїхав — годинами сидить і дивиться на дитину, а в очах такий сум, що мені страшно. Уранці прокинеться, відведе її в садочок. Любив усадовити на плечі й нести. Жили ми в Костромі, місто красиве. Увечері сам забере. Ходили ми до театру, в кіно, але над усе йому хотілося сидіти вдома. Дивитися телевізор. Розмовляти.

У коханні став жадібним, іду я на роботу чи на кухні готую — йому й цього часу шкода: «Побудь зі мною. Сьогодні можна і без котлет. Попроси відпустку, поки я тут». Настав день відльоту, він спеціально запізнився на літак, щоб нам іще два дні побути разом.

Остання ніч... Було так добре, що я розплакалась. Я плачу, він мовчить, тільки дивиться-дивиться. Потім каже:

— Тамарко, якщо в тебе буде інший, не забувай цього.

Я:

— Ти збожеволів! Тебе ніколи не вб'ють! Я так тебе кохаю, що тебе ніколи не вб'ють.

Засміявся.

Дітей більше не хотів:

— Повернуся... Тоді народиш... Що з ними сама робитимеш?

Я навчилася чекати. Але якщо я бачила поховальний автобус, мені ставало зле, ладна була кричати, плакати. Прибіжу додому, висіла б ікона — стала б навколішки і молилася б: «Порятуйте мені його! Врятуйте!»

Того дня я пішла в кіно... Дивлюся на екран і нічого не бачу. На душі незрозуміле занепокоєння: десь на мене чекають, треба кудись іти, ледь досиділа до кінця сеансу. Тієї миті, напевно, точився бій...

Тиждень я ще нічого не знала. Я навіть отримала два його листи. Зазвичай раділа, цілувала їх, а тут розсердилася: скільки мені на тебе ще чекати?!

За дев'ять днів о п'ятій ранку надійшла телеграма, мені її просто підіткнули під двері. Телеграма була від батьків: «Приїжджай. Загинув Петя». Я відразу закричала. Розбудила дитину. Що робити? Куди йти? Грошей не було. Саме цього дня мав прийти його атестат. Пам'ятаю, загорнула дочку в червону ковдру, вийшла на дорогу — автобуси ще не ходять. Зупинила таксі.

— До аеропорту, — кажу таксистові.

— Їду до парку. — І зачиняє дверцята.

— У мене чоловік загинув в Афганістані...

Мовчки виходить з авто, допомагає сісти. Заїжджаємо до подруги, я позичаю грошей. В аеропорту немає квитків до Москви, а мені страшно дістати із сумочки телеграму й показати. А якщо це неправда? Помилка? А якщо... Головне — не промовляти це вголос... Я плакала, усі на мене дивилися. Посадили до Москви в «кукурудзник». Уночі прилетіла до Мінська. Треба далі, до Старих Доріг. Таксисти їхати не хочуть, далеко — сто п'ятдесят кілометрів. Прошу. Молю. Один погодився: «Давай п'ятдесят карбованців, повезу». Віддала йому все, що в мене лишилося.

О другій під'їжджаю до будинку. Усі плачуть.

— Може, це неправда?

— Правда, Тамаро. Правда.

Уранці йдемо до військкомату. Відповідь військова: «Коли привезуть, тоді вам повідомимо». Чекаємо ще дві доби. Телефонуюмо до Мінська. «Приїжджайте, самі заберіть». Приїжджаємо, а в облвійськкоматі кажуть: «Його помилково до Барановичів повезли». Це ще сто кілометрів, у нас в автобусі бак порожній. У Барановичах в аеропорту нікого з начальства немає, робочий день скінчився. У будці сидить сторож:

— Ми приїхали...

— Он там, — показує рукою, — якийсь ящик. Подивіться. Якщо ваш — забирайте.

У полі стояв брудний ящик, на ньому крейдою було написано: «Старший лейтенант Довнар». Я відірвала дошку в тому місці, де в домовині віко: обличчя ціле, але неголений лежить, навіть не вмив ніхто, домовина малувата. Запах. Нестерпний запах. Нахилитися, поцілувати не можна... Так мені повернули чоловіка...

Я стала навколiшки перед тим, що колись було менi надорожчим. Найкоханiшим...

Це була перша домовина в селi Язиль Стародорiзького району Мiнської областi. У людей — жах в очах. Нiхто не розумiв, що вiдбувається. Пiднесла донечку попроситися, їй було чотири з половиною роки. Вона закричала: «Тато чорний... Я боюся... Тато чорний...» Опустили домовину в могилу. Не встигли рушники, на яких спускали, дiстати, як раптом — страшний грiм i град, пам'ятаю, град, як бiлий гравiй на бузковий цвiт, хрумтить попiд ногами. Сама природа повстала проти. Я довго не могла поїхати з його домiвки, тому що тут була його душа... Його тато й мама... Його речi: стiл, шкiльний портфель, велосипед... Я за все, що можна, чiплялася. Брала його речi до рук... Усi вдома мовчали. Менi здавалося, що мати мене ненавидить: я живу, а його немає, я вийду ще замiж, а її сина не буде. Вона — хороша жiнка, але тими днями вона була знавiсна. Погляд важкий-важкий... Тепер вона каже: «Тамаро, виходь замiж». А тодi я боялася стрiтися з нею поглядом. Батько ледь не збожеволiв: «Такого хлопця занастали! Убили!» Ми з матер'ю його переконували, що Петю орденом нагородили... Афганiстан нам потрібен... Захист пiвденних рубежiв... Він не слухав: «Наволочi! Паскуди!»

Найстрашнiше було потiм. Найжахливiше... Звикнути до думки, що менi не треба чекати, менi нема на кого чекати. Але я довго чекала... Переїхали на iншу квартиру. Уранцi прокидаюся мокра вiд жаху: «Петя приїде, а ми з Олесею живемо за iншою адресою». Нiяк не могла допетрати, що я тепер сама i буду сама. Я тричi на день зазирала до поштової скриньки... До мене поверталися тiльки мої листи, якi він не встиготрима-ти, зi штампом «Адресат вибув». Я розлюбила свята. Перестала ходити в гостi. У мене лишилися тiльки спогади. Згадувалосьь краще... Найперше...

Першого дня ми з ним танцювали. Другого — гуляли парком. Третього дня пiсля нашого знайомства він запропонував вийти за нього замiж. У мене був наречений. Заява лежала в РАЦСi. Я сказала йому про це. Поїхав i писав листи великими лiтерами на цiлу сторiнку: а-а-а-а-а!!! А-у-у-у!!! У сiчнi обiцяв: приїду i одружимося. А я в сiчнi замiж не хочу. Я хочу весiлля навеснi! У Палацi урочистих подiй. Iз музикою, квітами.

Було весілля взимку, у моєму селі. Смішно і поспіхом. На Водохреща, коли ворожать, мені наснився сон. Мамі вранці розповідаю:

— Мамо, я бачила гарного парубка. Він стояв на мосту і гукав мене. На ньому військова форма. Але коли я підійшла до нього, він почав віддалятися, віддалятися і зовсім зник.

— Не йди заміж за військового, самотньою лишишся, — віщувала моя мама.

Він приїхав на два дні.

— Ідемо до РАЦСу!!! — З порога.

У сільраді подивилися на нас:

— Навіщо вам два місяці чекати? Ідіть по коньяк.

За годину ми були чоловіком і дружиною. Хурделиця на вулиці.

— На якому таксі повезеш молоду дружину?

— Зараз! — Зводить руку і зупиняє трактор «Білорусь».

Роками я бачила сни, як ми зустрічаємося. Ідемо на тракторі. Тракторист сигналить, а ми цілуємось. Вісім років, як його немає... Вісім... Сниться часто. Уві сні я весь час його благаю: «Одружись на мені ще раз». Він мене відштовхує: «Ні! Ні!» Я його жалію не тільки тому, що це був мій чоловік. Який чоловік! Який красивий мужчина! Велике сильне тіло. На вулиці на нього, а не на мене озиралися. Шкодную, що не народила від нього сина. А могла... Просила. Він боявся...

Вдруге приїхав у відпустку... Телеграму не дав. Не попередив. Квартира замкнена. У подруги день народження, я — там. Він відімкнув двері: гучна музика, сміх... Сів на стільчик і заплакав... Щодня зустрічав мене: «Йду до тебе на роботу, коліна тремтять. Як на побачення». Згадую, як ми поїхали на річку, засмагали, купалися. Сиділи на березі і палили багаття:

— Ти знаєш, як не хочеться гинути за чужу батьківщину.

А вночі:

— Тамарко, не йди більше заміж.

— Чому ти так кажеш?

— Тому що я тебе дуже кохаю. І не уявляю, що ти будеш з іншим...

Дні пролітали швидко. З'явився якийсь страх... Страшно було... Ми навіть віддавали доцю сусідам, щоб більше побути вдвох. Було не те

що передчуття, але тінь... Позначилася тінь... Йому лишалося ще півроку. Уже готували заміну в Союзі.

Іноді мені здається, що я живу довго-довго, хоча спогади одні й ті самі. Я їх напам'ять вивчила.

Доня була маленька, приходить із садочка:

— Сьогодні ми розказували про своїх татусів. Я сказала, що мій тато військовий.

— Чому?

— Вони ж не спитали: є він чи немає? Вони питали, хто він.

Підросла. Коли я за щось сварюся на неї, радить:

— Ішла б ти, мамцю, заміж...

— Якого б ти хотіла тата?

— Я б хотіла свого тата...

— А як не свого, то якого?

— Схожого...

Мені було двадцять чотири роки, коли я лишилася вдовою. У перші місяці підійди до мене будь-який чоловік, одразу б заміж вискочила. Божеволіла! Не знала, як урятуватися. Навкруги те саме життя: хто дачу будує, хто машину купує, у когось квартира нова — потрібен килим, червоні кахлі для кухні... Гарні шпалери... Чуже нормальне життя... А я? А я — мов риба на піску... Ночами задихаюся від сліз... Меблі я тільки тепер почала купувати. У мене руки не здіймалися пекти пироги. Вдягнути гарну сукню. Хіба в моєму домі є місце для свята? Сорок першого і сорок п'ятого в усіх було горе, у всієї країни. Кожен когось втратив. Знав, за що втратив. Баби хором голосили. У кулінарному училищі, де я працюю, колектив сто осіб. Тільки в мене чоловік загинув на цій війні, про яку інші лише в газетах читали. Коли я вперше почула по телевізору, що Афганістан — наша ганьба, хотіла розбити екран. Того дня я вдруге чоловіка поховала...

П'ять років я кохала його живого і вже вісім років кохаю мертвого. Може, я божевільна. Я кохаю його.

Дружина

— Привезли нас до Самарканда...

Стоять два намети, в одному — ми скидаємо із себе все цивільне, хто розумніший, устиг дорогою куртку, светр продати, купити вина наостанок, в іншому — видавали солдатське беу (те, що було в ужитку) — гімнастерки сорок п'ятого року, «кирзаки», онучі. Покажи ці «кирзаки» негрові, який звук до спеки, — знепритомніє. У слаборозвинених африканських країнах у солдатів легкі штиблети, куртки, штани, кепі, а ми шеренгою, у спеку сорок градусів — ноги варяться. Перший тиждень на заводі холодильників розвантажували склотару. На торговельній базі тягали ящики з лимонадом. Відправляли до офіцерів додому, у одного я будинок цеглою облицьовував. Зо два тижні дах на свинарнику перекривав: три листи шиферу покладеш, два спустиш за пляшку. Дошки заганяли: один метр — один карбованець. Перед присягою двічі зводили на полігон, першого разу дали дев'ять патронів, другого — ми кинули по гранаті.

Вишикували на плацу і зачитали наказ: вирушаєте до ДРА для виконання інтернаціонального обов'язку. Хто не бажає — два кроки вперед. Троє вийшли. Командир частини повернув їх до шеренги коліном під зад, мовляв, перевіряли ваш бойовий настрій. Сухпайок на дві доби, шкіряний ремінь — і в путь. Ось така от штука... Я не засмутився. Для мене це була єдина можливість побачити закордон. Ну, і... І правда... звісно... Мріяв, що привезу магнітофон, шкіряний дипломат. До цього нічого цікавого в моєму житті не траплялося. Нудно жив. Летіли у величезному ІЛ-76. Уперше... Я вперше в літаку летів! Побачив в ілюмінаторі гори... Безлюдну пустелю. Ми — псковські, у нас галявини і лісок. Висадилися в Шинданді. Пам'ятаю число, місяць — дев'ятнадцятого грудня тисяча дев'ятсот вісімдесятого року...

Зиркнули на мене:

— Метр вісімдесят... До розвідроти. Там такі потрібні...

Із Шинданда до Герата. І там будівництво. Будували полігон. Рили землю, тягали каміння під фундамент. Я вкривав дах шифером, теслював. Деякі навіть не стріляли до першого бою. Їсти хотілося постійно. На кухні два бачки на п'ятдесят літрів: один для першої страви — капуста з водою, м'яса там і не водилося, другий для другої — клейстер (сушена картопля) або перловка без масла. На чотирьох ставили бляшанку скумбрії з етикеткою: рік виготовлення тисяча дев'ятсот п'ятдесят шостий, термін зберігання рік і шість місяців. За

півтора року я лише раз перестав хотіти їсти, коли мене поранили. А так увесь час ходиш і думаєш: де б що дістати, вкрати, щоб поїсти? У сади до афганців лазили, вони стріляли. На міну можна було напоротися. Але ж так хотілося яблук, груш, хоч якихось фруктів. Просили в батьків лимонну кислоту, вони висилали в листах. Розчиняли її у воді і пили. Кисленька. Нівечили собі шлунки.

Перед першим боєм... Увімкнули Гімн Радянського Союзу. Говорив замполіт. Я запам'ятав, що світовий імперіалізм чатує, а вдома на нас чекають як на героїв.

Як я буду вбивати, я собі не уявляв. До армії займався велоспортом, м'язи собі накачав такі, що мене ніхто не чіпав, боялися. А я навіть бійки не бачив, щоб із ножем, кров'ю. Тут ми їхали на бетеерах. До того із Шинданда до Герата нас везли автобусом, іще раз виїжджав із гарнізону на ЗЛі. На броні, зі зброєю, рукави заковані по лікті... Було нове відчуття, незнайоме. Відчуття влади, сили і власної безпеки. Кишлаки відразу стали низькими, арики мілкими, дерева рідкими. За півгодини так заспокоївся, що відчув себе туристом. Роздивлявся чужу країну — екзотика! Інші дерева, інші птахи, інші квіти... Колючку вперше побачив. І про війну забув.

Переїхали через арик, через глиняний місточок, який, на мій подив, витримав кілька тонн заліза. Раптом вибух — у попередній бетеер ударили в упор з гранатомета. Ось уже несуть на руках знайомих хлопців... Одного без голови... Картонна мішень... Руки теліпаються... Свідомість відмовлялася відразу увійти в це нове і страшне життя... Наказ: розгорнути міномети, «васильки» ми їх називали — сто двадцять пострілів на хвилину. Усі міни — у кишлак, звідки стріляли, у кожен двір по кілька мін. Своїх після бою шматками складали, зішкрібали з броні. Смертних медальйонів не було, розстелили брезент — братська могила... Знайди, де чия нога, чий шматок черепа... Медальйони не видавали. Раптом до чужих рук потраплять. Ім'я, прізвище, адреса... Як у пісні: «Адреса — не дім і не вулиця, нам просто в Радянський Союз...» Ось така штука!

Поверталися мовчки. Ми — прості, убивати незвично. У частині заспокоїлися. Поїли. Почистили зброю. Тоді почали говорити.

— Косячка заб'єш? — пропонували «діді».

— Не хочу.

Я не хотів курити, боявся, що потім не кину. До наркотиків швидко звикаєш, потрібна сильна воля, щоб кинути. Потім усі курили, інакше здохнеш, нерви луснуть. Були б наркомівські сто грамів, як за тієї війни. Не належало... Сухий закон. А треба зняти напруження. Забутися. До плову травку підсипали, до каші... Очі мов п'ять копійок... Уночі бачиш, як кішка. Легкий, мов кажан.

Розвідники вбивають не в бою, а зблизька. Не автоматом, а фінкою, штиком, щоб тихо, нечутно. Я швидко навчився це робити, втягнувся. Перший убитий? Кого зблизька вбив? Пам'ятаю... Підійшли до кишлаку, у біноклі нічного бачення помітили: біля дерева світиться маленький ліхтарик, стоїть гвинтівка, а він щось відкопує. Я віддав товаришеві автомат, сам наблизився на відстань стрибка і стрибнув, збив його з ніг. Щоб не кричав, запхав йому до рота чалму. Ніж із собою не взяли, важко нести. Був у мене складаний ніж, яким консервні бляшанки відкривали. Звичайний складаний ніжик. Він уже лежав... Відтягнув за бороду і перерізав горло. Після першого вбитого... Мов після першої жінки... Потрясіння... У мене це швидко минуло. Я ж — сільський, курку різав, козу різав! Ось така от штука!

Був я на посаді старшого розвідника. Виходили зазвичай уночі. Із ножем сидиш за деревом... Вони йдуть... Попереду — дозорець, його треба зняти. Знімали по черзі... Моя черга... Дозорець порівнявся з тобою, ледь пропустиш його вперед і стрибаєш іззаду, головне — схопити лівою рукою за голову і горло вгору, щоб не зойкнув. Правою рукою — ножа в спину... Під печінку... І проштрикнути наскрізь... У мене потім був трофей... Японський ніж, завдовжки тридцять один сантиметр. Легко в людину входив. Посмикається і впаде, без крику. Звикаєш. Психологічно не так було складно, як технічно. Щоб улучити в серце... Карате навчалися. Скрутити, зв'язати... Знайти больові точки — ніс, вуха, над повіками — точно вдарити. Треба знати, куди ткнути ножем... Вриваємося до дувалу (двір за глиняним парканчиком): двоє — коло дверей, двоє на подвір'ї, а решта оглядає житло. Що подобається, беремо, звісно...

Одного разу... Нерви здали... Прочісували кишлак. Зазвичай відчиняєш двері і, перш ніж увійти, — кидаєш гранату, щоб на автоматну чергу не напоротися. Навіщо ризикувати, з гранатою напевніше. Кинув гранату і заходжу: лежать жінки, двоє хлопчиків старшеньких і одне немовля. У якійсь коробочці... Замість візочка...

Зараз згадую... Зараз моторошно...

Я хотів бути хорошим, але на війні так не буває. Я повернувся додому. Я — сліпий, куля знесла сітківку з обох очей. Увійшла в ліву скроню, вийшла в праву. Розрізняю тільки світло і тіні. Не вийшло стати хорошим. Часто в мене виникає бажання перегризти горло. Я їх знаю... Тих, кому треба перегризти горлянку... Тих... Кому шкода каменю на могили для наших хлопців... Кому не хочеться давати нам, інвалідам, квартири: «Я вас туди не посилав...» Кому наплювати на нас... Ми вмирали там, а вони по телевізору цю війну дивилися. Для них це було видовище. Видовище! Нерви собі лоскотали.

Я навчився жити без очей... Їжджу містом сам — самотійно в метро, сам на переходах. Сам готую, дружина дивується: готую смачніше за неї. Я ніколи не бачив свою дружину, але знаю, яка вона. Який у неї колір волосся, який ніс, які губи... Я бачу руками, тілом. Моє тіло зряче. Я знаю, який у мене син... Сповивав його маленького, прав пелюшки. Тепер ношу на плечах. Іноді мені здається, що очі не потрібні. Ви ж заплющете очі, коли найважливіше відбувається, коли вам добре. Очі потрібні художнику, тому що це його професія. А я відчуваю світ... Я його чую... Для мене слово важить більше, ніж для вас, зрячих. Слово і лінія. Звуки. Для багатьох я людина, у якої все позаду: мовляв, відвоював хлопець. Як Юрій Гагарін після польоту. Ні, найважливіше для мене — попереду. Я це знаю. Тілу не треба надавати більшого значення, ніж велосипеду, а я в минулому велосипедист, у перегонах брав участь. Тіло — це інструмент, верстат, на якому ми працюємо, не більше того. Я можу бути щасливим, вільним. Без очей... Я це зрозумів... Скільки зрячих не бачать. З очима я сліпіший був, ніж тепер. Хочеться від усього очиститися. Від усього того бруду, у який нас утягнули. Від своєї пам'яті... Ви не знаєте, як жахливо буває вночі. Усе знову навалюється... Я знову стрибаю з ножем на людину... Приміряюся, де проштрикнути... Людина м'яка, я пам'ятаю, що тіло в людини м'яке... Ось така от штука! Ось...

Уночі страшно, тому що я бачу... Уві сні я не сліпий...

Рядовий, розвідник

— Не дивіться, що я маленька, тендітна... Я теж там була... Звідти я...

З року в рік мені дедалі важче відповідати на запитання: «Якщо ти не солдат, навіщо туди поїхала?» Мені було двадцять сім років... Усі подружки заміжні, а я — ні. Дружила з хлопцем рік, а він одружився з іншою. «Прибери! Зітри з пам'яті, щоб ніхто не знав і не здогадувався, що ми там були», — пише мені подруга. Ні, стирати з пам'яті не буду, а розібратися хочу...

Уже там ми почали розуміти, що нас обдурили. Питання: чому нас так легко ошукувати? Тому що ми самі цього хочемо... Не знаю: хотімо чи хочемо? Як правильно? Тривалий час живу сама, незабаром розучусь говорити. Зовсім замовкну. Можу зізнатися... Від чоловіка приховала б, а жінці скажу... У мене очі на лоба полізли, коли я побачила, яка кількість жінок їде на цю війну. Гарні і негарні, молоді і не дуже молоді. Веселі і злі. Пекарі, кухарі, офіціантки... Прибиральниці... Звичайно, у кожної був свій практичний інтерес — хотілося заробити, може, і особисте життя влаштувати. Усе незаміжні або розлучені. У пошуках щастя. Долі. Там щастя було... І посправжньому закохувалися. Грали весілля. Тамара Соловей... Медсестра... Принесли на ношах вертолітника, чорний увесь, обгорілий. А за два місяці вона мене покликала на весілля — вони одружуються. Я питаю дівчат, з якими жила в кімнаті: як мені вчинити, у мене жалоба? Мій друг загинув, мені треба написати його мамі, я два дні реву. Яке тут весілля? «Післязавтра, може, і її жениха вб'ють, зате буде кому над ним поплакати», — відповідають дівчата. Мовляв, нічого думати — йти чи не йти, подарунок шукай. Подарунок у всіх однаковий — конвертик із чеками. Екіпаж жениха прибув з каністрою спирту. І співали, і танцювали, і тости підіймали. Кричали: «Гірко!» Щастя скрізь однакове. Особливо жіноче щастя... Усяке було... Але запам'ятовувалося красиве... Комбат увечері зайшов до мене в кімнату: «Не бійся! Мені нічого не треба. Ти посидь, я лише подивлюся на тебе».

Але віра була! Велика віра! У щось вірити — це так красиво. Чудово! Відчуття брехні... І віра... У нас це якось уживалося... Може, я не могла уявити іншу війну, не схожу на Велику Вітчизняну. З дитинства любила військові фільми дивитися. Я так вважала... Я так собі в уяві малювала... Ну, такі сцени... Хіба може військовий шпиталь

обійтися без жінок? Без жіночих рук? Лежать обпечені... Понівечені... Навіть просто руку покласти на рану, передати якийсь імпульс. Це ж милосердя! Для жіночого серця робота! Чи вірите ви мені? Чи вірите ви нам? Ну, не всі ж там були повії та «чекістки»? Хороших дівчаток було більше. Як жінці вам довіряю... Як жінці... З чоловіками краще мовчати про це. В обличчя сміятимуться... У мене на новій роботі (я приїхала і звільнилася з колишнього місця) ніхто не знає, що я з війни. З Кабула... Нещодавно засперечалися про Афганістан: що за війна, чому війна — і наш головний інженер мене перервав: «Ну що ви, молода жіночка, можете тямити у військових справах... Чоловіче це...» (Засміялася.) Я зустрічала на війні багато хлопчиків, які самі намагалися потрапити на найнебезпечніші операції. Гинули, не замислюючись. Я там багато спостерігала за чоловіками. Підглядала... Було цікаво... Ну... що у них там у головах, що за мікроб такий? Завжди вони воюють... Я бачила, як вони ризикували життям, як вони вбивали. І вони й досі вважають себе особливими, оскільки вони вбивали. Їм випало те, що обійшло інших. Може, це хвороба? Існує мікроб. Вірус... Заражаються ним...

Усе перевернулося вдома... Серед своїх... Їхали з держави, якій ця війна була потрібна, а повернулися до країни, якій ця війна ні до чого. Свій соціалізм у занепаді, уже не до того, щоб будувати його за тридев'ять земель. Ніхто Леніна і Маркса вже не цитує. Не згадує про світову революцію. Герої тепер інші... Фермери, бізнесмени... Ідеали інші: мій дім — моя фортеця... А нас виховували на Павці Корчагіні... На Маресьєві... Ми співали пісні біля багать: «Перше думай про рідний край, лиш тоді про своє». Незабаром над нами кепкуватимуть. Дітей лякатимуть. Образа не від того, що нам чогось не додали... Медальок забракло... Нас викреслили, ніби нас не існує. Потрапили між жорна...

Перші півроку я не могла заснути вночі. А коли засинала, снилися трупи, обстріли. Із жахом схоплювалася. Заплющу очі — картини повторюються. Записалася на прийом до невропатолога. Він вислухав і здивувався: «Ви що, так багато трупів бачили?» Ой, як мені хотілося дати йому в його молоду пику!! Ледь стрималася... Умовила себе... Я могла й матюка загнути! На війні навчилася. До жодного лікаря я більше не пішла. Почалася депресія... Уранці мені не хочеться підійматися з ліжка, умиватися, розчісувати волосся. Усе роблю понад

силу, примушую себе. Йду на роботу... З кимсь розмовляю... Спитай мене ввечері — нічого не згадаю. Я дедалі більше й більше не хочу жити. Музику не можу слухати. Вірші читати. Раніше я все це полюбляла, усім цим жила. Нікого на гостину не кличу. І сама не ходжу. Сховатися ніде — кляте житлове питання! Живу в комуналці... Що я заробила на війні? Убралася дещо... Меблі купила італійські... Але лишилася сама... У тому житті нічого не знайшла і в цьому загубилася. Із цим життям я теж не збігаюся. Мені все одно хочеться в щось вірити. У мене забрали... Мене пограбували... Не тільки гроші в банку пропали (інфляція) — гірше: конфіскували минуле. У мене немає минулого... Немає віри... Чим жити?

Ви вважаєте, що ми жорстокі? А чи здогадуєтесь, скільки жорстокості у вас? Нас не запитують і не слухають. Але про нас пишуть...

Імені мого не називайте. Вважайте, що мене вже немає.

Службовка

— На цвинтар летиш, мов на зустріч...

Перші дні ночувала там... І не боялася... Я тепер політ птахів дуже розумію, і як трава гойдається. Навесні чекаю, коли квітка із землі до мене проб'ється. Підсніжники посадила... Щоб скоріше дочекатися привіту від сина. Вони звідти до мене підіймаються... від нього...

Сиджу в нього до вечора. До ночі. Іноді як закричу, і сама не почую, покиптаство не здійметься. Гвалт воронячий. Кружляють, пурхають наді мною, я й отямлюся. Припиню кричати. Усі чотири роки щодня приходжу. Або вранці, або ввечері. Одинадцять днів не була, коли з мікроінфарктом лежала, не дозволяли вставати. А підвелася, помалу до туалету дочовгала... Отже, і до сина добіжу, а впаду — так на його могилку. У лікарняному халаті втекла...

Перед тим сон бачила. З'являється Валера:

— Мамусю, не приходь завтра на цвинтар. Не треба.

Прибігла: тихо, ну ось так тихо, ніби його там немає. Ось відчуваю серцем — його там немає. Вороняччя сидить на пам'ятнику, на огорожці й не летить, не ховається від мене, як зазвичай. Підводжуся з лави, а вони перед мене залітають, заспокоюють. Не дають піти. Що

таке? Про що вони хочуть попередити? Раптом птахи заспокоїлись, здійнялися на дерева. І мене потягло до могилки, і так спокійно на душі, тривога минула. Це душа його повернулася. «Дякую, мої пташечки, що підказали, не дали піти. Ось і дочекалася синочка...» Серед людей мені погано, ходжу мов неприкаяна. Щось мені говорять, торсають... Заважають... А там мені добре. Мені добре тільки біля сина. Мене або на роботі, або там можна знайти. Там, на могилці... там мій син ніби живе... Я з'ясувала, де лежить його голова... Сідаю поряд і щось йому розказую... Яким мені видався ранок, яким був день... Згадуємо з ним... Дивлюся на портрет... Глибоко дивлюся, довго. Він або трішки усміхнеться, або, чимось невдоволений, насупиться. Ось так із ним і живемо. Якщо я купую нову сукню, то лише для того, щоб прийти в ній до сина, щоб він мене в ній побачив... Раніше він переді мною навколішки ставав: «Матінко ти моя. Красуне ти моя!» Тепер я перед ним... Прочиню хвірточку і стану навколішки:

— Доброго ранку, синку... Доброго вечора, синку...

Завжди з ним. Хотіла хлопчика з дитбудинку взяти... Знайти такого ж, окастенького. Та серце хворе. Серце вже не витримає. Як до темного тунелю, заганняю себе в роботу. Якщо в мене буде час сісти на кухні і визирнути у вікно, я збожеволю. Урятувати мене можуть лише страждання. Я жодного разу за ці чотири роки не була в кіно. Продала кольоровий телевізор, і гроші ці пішли на пам'ятник. Я радіо жодного разу не увімкнула... Як синочок загинув, у мене все змінилося: обличчя, очі, навіть руки.

Я так кохала, коли заміж ішла! Вискочила! Він льотчик, високий, гарний. У шкіряній куртці, унтах. Ведмідь. Це він буде моїм чоловіком? Дівчата здуріють! Зайду до крамниці, ну чого наша промисловість не випускає капці на підборах? Я перед ним така маленька. Як я чекала, щоб він захворів, закашляв, щоб у нього був нежить. Тоді на цілий день лишиться вдома, я доглядатиму за ним. Шалено хотіла сина. І щоб син був — як він. Такі ж очі, такі ж вуха, такий ніс. Ніби хтось підслухав з неба: син — викапаний татко, достоту однакові. Я не йняла віри, що ці двоє гарних чоловіків — мої. Не могла повірити! Любила дім. Полюбляла прати, прасувати. Так любила все, що на павучка не наступлю, муху чи сонечко зловлю в хаті — у віконце випущу. Хай усе живе, любить одне одного — я така

щаслива! Дзвоню у двері, вмикаю світло в передпокої, щоб син мене побачив радісною:

— Лерусику (у дитинстві я кликала його Лерусик), це я. Ску-у-у-у-учила!!! — З магазину чи з роботи біжу.

Я шалено любила сина, я й тепер його люблю. Принесли фотографії з похорону... Не взяла... Ще не вірила... Я — вірний пес, я з тих собак, що помирають на могилі. І в дружбі віддана була завжди. Молоко з грудей тече, а ми з подругою домовилися зустрітися, я мушу їй віддати книжку. Півтори години стою на морозі, чекаю, її немає. Людина не може просто так не прийти, якщо обіцяла, щось трапилось. Біжу до неї додому, а вона спить. Вона не могла втямити, чому я плачу. Я їй теж любила, я їй сукню подарувала найулюбленішу — блакитну. Ось така я. У життя повільно входила, боязко. Деякі сміливіше. Не вірила, що мене можна кохати. Говорили: гарна — не вірила. Завжди жила з відставанням. Але якщо я щось запам'ятовувала, зачувала, то це на все життя. Назавжди. І все з радістю. Полетів у космос Юрій Гагарін, ми з Лерусиком вибігли на вулицю. Мені хотілося всіх любити цієї хвилини... Усіх обійняти... Ми кричали від радості...

Я шалено любила сина. Шалено. І він мене шалено любив. Могила мене вабить. Гукає. Ніби він мене кличе.

У нього запитували:

— Дівчина в тебе є?

Він відповідав:

— Є, — і показував мій студентський квиток, де в мене ще довгі-предовгі коси.

Він поллюбляв танцювати вальс. Запросив мене на перший свій вальс у школі на випускному вечорі. А я не знала, що він уміє танцювати, навчився. Ми з ним кружляли.

Плету біля вікна ввечері, чекаю на нього. Кроки... Ні, це не він. Кроки... Мого сина кроки! Жодного разу не помилилася. Сідаємо навпроти одне одного і до четвертої ранку говоримо. Про що? Ну про що говорять люди, якщо їм добре. Про все. Про серйозне і про дрібниці. Сміємося. Він мені наспівує, зіграє на піаніно.

Гляну на годинник:

— Валеро, спати.

— Давай, матінко, іще посидимо.

Він називав мене: матінка моя, матінка моя золотая.

— Ну, матінко моя золотая, твій син вступив до Смоленського вищого військового училища. Рада?!

Сів за піаніно:

Пани офіцери — блакитная кров,
Я, напевно, не перший, не останній ішов...

Мій батько — кадровий офіцер, загинув, захищаючи Ленінград. Дід був офіцером. Сина сама природа зліпила військовим: зріст, сила, манери. Йому б у гусари! Білі рукавички... Карти, преферанс... «Моя військова кісточка», — раділа я. Хоч би на нас щось крапнуло з небес господніх... Знак показався...

Усі його наслідували. Я, мама, наслідувала його. Сідала, як він, коло піаніно, трохи боком. Іноді починала ходити, як він. Після його смерті особливо. Я хочу, щоб він завжди був у мені... Продовжував жити...

— Ну, матінко моя золотая, твій син їде.

— Куди?

Мовчить. Сиджу слізьми обливаюся:

— Синку, куди ти їдеш, любий?

— Що значить — куди? Уже відомо куди. Матінко моя, за роботу. Будемо починати з кухні... Друзі прийдуть...

Миттю здогадуюсь:

— До Афганістану?

— Туди... — І таке обличчя зробив непідступне, мов залізну завісу спустив.

Увірвався до будинку Колька Романов, його товариш. Як дзвіночок, усе розказав: вони ще з третього курсу подавали рапорт із проханням направити їх до Афганістану. Їм довго відмовляли.

Перший тост: хто не ризикує, той не п'є шампанського. Увесь вечір Валера співав мої улюблені романси...

Пани офіцери — блакитная кров,
Я, напевно, не перший, не останній ішов...

Чотири тижні лишалося. Уранці до роботи заходжу до його кімнати, сиджу і слухаю, як він спить. Спав він теж гарно.

Ніби доля нам стукала у двері, мов підказувала! Бачу сон: я на чорному хресті в довгій чорній сукні... І янгол мене на хресті носить... Я ледь-ледь вишу... Вирішила глянути, куди ж я впаду. У море чи на сушу? Бачу — внизу котловина, залита сонцем...

Чекала на нього у відпустку. Він довго не писав. Дзвінок на роботу:
— Матінко моя золота, я прибув. Не затримуйся. Суп готовий.

Я закричала:

— Синку, синку! Ти не з Ташкента? Ти — вдома! У холодильнику каструля твого улюбленого борщику!!!

— Ох ти! Каструлю бачив, та під кришку не зазирнув.

— А в тебе що за суп?

— Суп — мрія ідіота. Виїжджай. Іду зустрічати до автобуса.

Приїхав увесь сивий. Не зізнавався, що не у відпустці, а відпросився зі шпиталю: «Матінку провідати на два дні». Качався по килиму, гарчав від болю. Гепатит, малярія — усе разом у нього вчепилося. Попередив сестру:

— Те, що зараз було, це не для мами. Іди, читай книжку.

Знову, перш ніж іти на роботу, заходила до його кімнати, дивилася, як він спить. Розплющив очі:

— Що, матінко моя?

— Чому не спиш? Іще рано.

— Сон я бачив поганий.

— Синку, якщо поганий, треба перевернутися. Буде хороший. І не треба розказувати поганих снів, тоді вони не здійснюються.

Проводжали його до Москви. Були сонячні травневі дні. Калюжниця цвіла.

— Як там, синку?

— Афганістан, матінко моя, це те, що нам робити не можна.

Тільки на мене дивився, більше ні на кого. Простягнув руки, чолом потерся:

— Я не хочу їхати в цю яму! Не хочу!!! — Пішов. Озирнувся. — Ось і все, мамо.

Ніколи не казав «мама», завжди «матінко моя». Сонячний чудовий день. Калюжниця цвіла... Чергова в аеропорту дивилася на нас і плакала...

Сьомого липня прокидаюся в сльозах... Скляними очима втупилася в стелю. Він мене розбудив... Ніби прийшов попрощатися... Восьма

година. Час збиратися на роботу. Метушуся із сукнею з ванної до кімнати, з однієї кімнати до іншої... Не можу надягти чомусь світлу сукню. Мене водило... Нічого не бачила... Усе пливло... А до обіду заспокоїлася, до середини дня...

Сьоме липня... Сім сигарет у кишені і сім сірників. Сім відзнятих кадрів у фотоапараті. Сім листів мені. І сім листів нареченій. Книжка, розгорнута на сьомій сторінці... Кобо Абе. «Контейнери смерті»...

Секунди три-чотири було в нього, щоб урятуватися... Вони летіли з машиною в прірву...

— Хлопці, рятуйтесь! А мені — кінець!!! — Він не міг стрибнути першим. Лишити друзів... Він цього не міг...

«Пише вам заступник командира полку з політичної частини майор Синельников С. Р.

Я, виконуючи свій солдатський обов'язок, вважаю за необхідне повідомити вам, що старший лейтенант Волович Валерій Геннадійович загинув сьогодні о десятій годині сорок п'ять хвилин...»

Уже все місто знає... У Будинку офіцерів чорний креп висить і його фотографія. Уже літак із домовиною ось-ось приземлиться. Мені нічого не кажуть... Ніхто не наважується... На роботі моїй усі ходять заплакані...

— Що сталося?

Відвертають різними дрібницями. Зазирнула у двері приятелька. Потім наш лікар у білому халаті. Я мов прокинулася:

— Люди! Ви що, збожеволіли? Такі не гинуть!! Ні! — Стала бити по столу. Підбігла до вікна, стукала у скло.

Зробили укол.

— Люди! Ви що, збожеволіли? Сказилися?!

Ще укол. Мене ніяк не брали уколи. Кажуть, я кричала:

— Я хочу його бачити. Ведіть мене до сина.

— Ведіть, інакше вона не витримає.

Довга домовина, необтесана... І жовтою фарбою великими літерами: «Волович». Я підняла домовину. Хотіла із собою забрати. У мене лопнув сечовий міхур...

Потрібно місце на цвинтарі... Місце сухе. Сухесеньке! Потрібно п'ятдесят карбованців? Я дам, дам. Тільки хороше місце... Сухеньке... Я розумію там, у душі, що це жах, а сказати не можу... Місце сухеньке... Якщо треба, то все віддам! Перші ночі не йшла звідти... Там

лишалася... Мене додому відведуть, я назад... Косили сіно... У місті й на цвинтарі запах сіна...

Уранці зустрічаю солдата:

— Здрастуйте, мамо. Ваш син був у мене командиром. Я готовий вам усе розповісти.

— Ой, синку, зачекай.

Прийшли додому. Він сів у крісло сина. Почав і передумав:

— Не можу, мамо...

Заходжу до нього — вклонюся, і коли йду — вклонюся. Удома я лише тоді, коли в мене гості. Мені в сина добре. Я і в мороз там не мерзну. Там листи йому пишу, у мене купа ненадісланих листів. Як мені їх йому надіслати? Повертаюся вночі: світяться ліхтарі, їдуть машини з увімкненими фарами. Повертаюся пішки. У мене всередині така сила, що нічого не боюся: ні звіра, ні людини.

Лунають у голові слова сина: «Я не хочу їхати в ту яму! Не хочу!!» Хто за це відповідь? Хтось мусить... Я хочу довго прожити, дуже стараюся для цього. Жити, щоб бути із сином... Найбеззахисніше в людини — це її могила. Її ім'я. Я завжди захищу свого сина... До нього приходять друзі... Товариш повзав перед ним навколішках: «Валеро, я весь у крові... Ось цими руками я вбивав. З боїв не вилазив. Я весь у крові... Валеро, я тепер не знаю, що краще — загинути чи лишитися жити? Я тепер не знаю...» Хочу зрозуміти, хто за все відповідь? Чому не називають їхніх імен?

Як він співав:

Пани офіцери — блакитная кров,
Я, напевно, не перший, не останній ішов...

Ходила до церкви, зі священником говорила.

— У мене син загинув. Надзвичайний, любий. Як мені тепер поводитися з ним? Які наші, російські звичаї? Ми їх забули. Хочу їх знати.

— Він хрещений?

— Отче, мені дуже хочеться сказати, що він хрещений, та не можна. Я була дружиною молодого офіцера. Ми жили на Камчатці. Під вічним снігом... У засніжених землянках... Тут у нас сніг білий, а там блакитний і зелений, перламутровий. Він не блищить і не ріже очі. Чистий простір... Звук лине довго... Ви мене розумієте, отче?

— Матінко Вікторіє, дуже погано, що він не хрещений. Наші молитви до нього не долинуть.

У мене вихопилося:

— То я охрещу його зараз! Своєю любов'ю, своїми муками. Через страждання я його охрещу...

Священик узяв мою руку. Вона тремтіла:

— Не можна так хвилюватися, матінко Вікторіє. Як часто ходиш до сина?

— Щодня ходжу. А як же ж? Якби він жив, то ми б щодня бачилися з ним.

— Матінко, не можна його непокоїти після п'ятої вечора. Вони йдуть до спочинку.

— Я ж на роботі до п'ятої, а опісля ще підробляю. Пам'ятник новий йому встановила... Дві з половиною тисячі... Борги треба повернути.

— Слухай мене, матінко Вікторіє, вихідного дня приходь обов'язково і щодня під обідню — на дванадцятую годину. Тоді він тебе чує.

Дайте мені страждання, найсумніші, найнестерпніші, хай тільки долинають до нього мої молитви. Моя любов...

Мати

— У нас усе відбувається якимсь дивом... Усе тримається на цій вірі... У диво!

Завантажують нас у літак: «Бігом! Біг-гом!» І поряд, ну... Поряд, за кілька десятків метрів від нас... Ведуть попід руки п'яного льотчика, п'яного як чіп, його запихають у кабіну. Мати Божа! Усе — нехай... Літак здіймається і летить. Унизу — гори, гострі піки. Падати на них — жах... Як на цвяхи... Мати Божа! Піт проймає... Прилетіли нормально, точно за часом. Команда: «Виходь! Шикуйся!» Широким кроком проходить із форсом льотчик — тверезий. Усе — нехай... Що це? Що — як не диво? Так у нас подвиги здійснюються, героями стають. Але коли ми починаємо каятися, то теж упину немає — білу сорочку на грудях навхрест! Плачемо гіркими сльозами. Усе — на повну котушку! До дна! Наче в п'ятиці. Я повернувся... Я наказав собі:

усе до біса! До біса! Перетворюють нас на душевнохворих, на гвалтівників, наркоманів. Я повернувся... У мене нормальне життя нормальної людини... Мати Божа! Усе — нехай... Пив вино, кохав жінок, дарував квіти. Одружився. У мене перший син... Ось сиджу перед вами — я схожий на божевільного? На крокодила схожий? Я служив у спецназі... У нас чудові всі хлопці були, багато сільських. Із Сибіру. Вони здоровіші, витриваліші. Один трапився зі здвигом... Полюбляв шомполом проколювати барабанні перетинки полоненим «духам». Мати Божа! Один... Усього один... *(Мовчить.)*

Життя, як не дивно, триває... У Бориса Слуцького: «Коли ми повернулися з війни, я зрозумів, що ми не потрібні». У мені сидить уся таблиця Менделєєва... Малярія й досі б'є... А за що? На нас ніхто не чекав... А там нам кричали інше: просунете перебудову, перетрусите застій у мізках. Багно! Повернулися ми... Нікуди нас не пустили... З першого дня говорять: «Учіться, хлопці. Родини заводьте». Мати Божа! Усе — нехай... Навколо — спекуляція, мафія, байдужість, а нас до серйозних справ не допускають... Мені одна тямуща людина пояснила: «А що ви вмiсте? Тільки стріляти... А що ви знаєте? Що Батьківщину лише з пістолетом захищають? Що справедливість тільки з автоматом відновлюють?» Добре... Ми — не герої... Мати Божа! Можливо, за тридцять років я сам синові скажу: «Сину, не все було так погеройськи, як у книжках написано, був і бруд». Я сам скажу... Але за тридцять років... А нині це роз'ятрена рана, тільки-тільки почала загоюватися, затягуватися плівкою... *(Починає ходити кімнатою.)*

Був у мене такий момент... *(Зупинився.)* Вам цікаво? Я подумав про останнє бажання... Виявилось воно таким простим: кухоль води і сигарету. Мати Божа! Я не хотів помирати, я не думав помирати... Свідомість губив від втрати крові... Свідомість коливалася... Отямився від крику... Валерка Лобач, наш санінструктор... Він бив мене по обличчю і кричав в істеричі: «Ти в мене будеш жити! Ти в мене будеш жити!» *(Різко сів.)*

Самому цікаво згадати... Мати Божа! Усе — нехай... Ночами я й досі тягну в гори на собі: автомат, два БК, тобто два бойових комплекти — дев'ятсот патронів, до цього треба додати чотири гранати, дими, пірофакели, ракетницю, каску, бронежилет, саперну лопатку, ватяні штани, плащ-намет, сухпай на три доби (а це дев'ять важезних консервних банок і три великі пачки сухарів). Півсотні

кілограмів. На ногах кирзачи з онучами, у які нас перевзули перед відправленням із Союзу. Я ноги спік, поки не зняв з одного вбитого «духа» канадські кросівки... До біса все! До біса! На війні всі змінюються, навіть собаки змінюються. Голодні... Чужі собаки... Дивляться на тебе, як на їжу, людина ж ніколи не відчувається їжею, а тут я відчув. Поранений лежав... Добре, що мене хлопці швидко знайшли... (Замовк.) Навіщо ви прийшли? Навіщо я погодився... Зачепили це... До чого? Для кого? Мій дід на Великій Вітчизняній воював... Я йому розповідаю, як десятох хлопців в одному бою втратили. Десять домовин... Десять целофанових пакетів... Дід відповідає: «Та ти справжньої війни не бачив. У нас із бою сто-двісті людей не поверталось. Складали в братську могилу в самих гімнастерках або в спідньому і піском засипали». До біса!! Я завершую... Мати Божа! Усе — нехай... Пили ми там горілку «Московскую», у народі «колінвал». Три карбованці шістдесят дві копійки...

Чотири роки минуло... Єдине не змінилося — смерть, те, що друзі загинули, усе решта змінилося...

Нещодавно був у зубного лікаря... Приїхали ми всі з цингою, пародонтозом. Скільки хлорки з'їли! Один висмикнули мені зуб, другий... І від болю, у шоківому стані (заморожування не взяло) я раптом заговорив... Не можу спинитися... А жінка-лікар дивиться на мене майже з відразою, у неї на обличчі всі почуття. Мовляв, повен рот крові, а він іще говорить. Я зрозумів, що всі про нас так і думають: повен рот крові, а вони ще говорять...

Сержант, боєць спецназу

POST MORTEM

ТАТАРЧЕНКО ІГОР ЛЕОНІДОВИЧ (1961–1981)

Виконуючи бойове завдання, вірний військовій присязі, виявив стійкість і мужність, загинув в Афганістані.

Любий Ігорчику, ти пішов з життя, не пізнавши його.

Мама, тато

ЛАДУТЬКО ОЛЕКСАНДР ВІКТОРОВИЧ (1964–1984)

Загинув під час виконання інтернаціонального обов'язку.

Ти чесно виконав свій військовий обов'язок.

Себе вберегти, мій синочку, не зміг.

На афганській землі, як герой, ти загинув, щоб мирне небо було над країною.

Дорогому синочкові від мами

БАРТАШЕВИЧ ЮРІЙ ФРАНЦОВИЧ (1967–1986)

Героїчно загинув під час виконання інтернаціонального обов'язку.

Пам'ятаємо, любимо, сумуємо.

Пам'ять рідних

БОБКОВ ЛЕОНІД ІВАНОВИЧ (1964–1984)

Загинув під час виконання інтернаціонального обов'язку.

Закотився місяць, згасло сонечко, любий синочку, без тебе.

Мама, тато

ЗІЛФІГАРОВ ОЛЕГ МИКОЛАЙОВИЧ (1964–1984)

Загинув, вірний військовій присязі.

Не здійснились бажання, не здійснилися мрії.

Рано стулились очки твої, Олежику, синочку, братику рідний, не
виказати болю розлуки з тобою.

Мама, тато, братики і сестрички

КОЗЛОВ АНДРІЙ ІВАНОВИЧ
(1961–1982)

Загинув в Афганістані.

Єдиному синочкові.

Мама

БОГУШ ВІКТОР КОСТЯНТИНОВИЧ
(1960–1980)

Загинув, захищаючи Батьківщину.

Спорожніла без тебе земля...

Мама

СУД НАД «ЦИНКОВИМИ ХЛОПЧИКАМИ»

(ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ)

Нещодавно група матерів воїнів-інтернаціоналістів, які загинули в Афганістані, подала до суду на письменницю Світлану Алексієвич, автора книги «Цинкові хлопчики». Їхню позовну заяву розглядатимуть у народному суді Центрального району Мінська.

Приводом для звернення до суду стала вистава «Цинкові хлопчики», поставлена на сцені Білоруського театру імені Янки Купали, і публікація уривків із книги в газеті «Комсомольская правда». Вистава була записана республіканським телебаченням і продемонстрована мешканцям Білорусі. Матерів, які несли в собі всі ці роки власне нездоланне горе, вразило, що їхні хлопчики показані винятково як бездушні роботи-вбивці, мародери, наркомани і гвалтівники...

*Л. Григор'єв
«Вечерний Минск»,
12 червня 1992 р.*

«За “Цинкові хлопчики” — до суду» — так називався допис, надрукований 22 червня в газеті «На страже Октября» і в деяких інших виданнях. «Письменниці Світлані Алексієвич, — говорилося у дописі, — після виходу її книги оголосили справжню війну: автора звинувачують у викривленні та фальсифікації розповідей “афганців” та їхніх матерів.

І ось черговий наступ після появи на сцені Білоруського театру імені Янки Купали і на екранах телебачення однойменної вистави. Суддям Центрального районного суду Мінська потрібно буде розглянути позовну заяву групи матерів загиблих воїнів-інтернаціоналістів. Дату суду ще не призначено. Виставу знято зі сцени...»

Ми зателефонували до суду Центрального району столиці з проханням прокоментувати це повідомлення, але там воно викликало подив. Секретар С. Кульган сказала нам, що така позовна заява до суду не надходила...

Як пояснив нам автор допису в газеті «На страже Октября» В. Стрельський, інформацію він узяв із московської газети «Красная звезда».

*«Чырвоная змена»,
14 червня 1992 р.*

20 січня газета «Советская Белоруссия» повідомила: «У народному суді Центрального району Мінська почався судовий процес у справі письменниці Світлани Алексієвич...» А за день до цього, 19 січня, газета «Вечерний Минск» опублікувала допис на цю саму тему під заголовком «Суд над літератором». Я спеціально зазначаю конкретні дати публікацій. Справа ось у чому...

Відвідавши суд Центрального району столиці Білорусі, я дізнався, що справу веде суддя Городнічева.

Увімкнути диктофон вона не дозволила. Від будь-яких пояснень категорично відмовилась, пославшись на те, що «не потрібно нагнітати атмосферу». Але Городнічева таки продемонструвала папку зі справою Алексієвич, яку було заведено... 20 січня. Тобто очевидно, що матеріали для друку про те, що суд іде (!), були готові ще до того, як суддя завела справу...

*Леонід Свиридов
«Собеседник», № 6, 1993 р.*

До народного суду Центрального району Мінська надійшли дві позовні заяви. Колишній афганець, нині інвалід, стверджує, що С. Алексієвич написала про ту війну і про нього особисто неправду, оббрехала. Тому мусить публічно вибачитись, а спаплюжену солдатську честь компенсувати сумою в 50000 карбованців. Мати загиблого офіцера розійшлась із письменницею в оцінках радянського патріотизму та його ролі у вихованні молодого покоління.

З обома позивачами Світлана Алексієвич зустрічалася кілька років тому, коли працювала над відомою книгою «Цинкові хлопчики». Обое сьогодні заявляють, що говорили тоді «не так», а якщо й говорили «так», як зафіксовано в книзі, то тепер передумали.

Цікаві нюанси. Солдат-позивач, звинувачуючи письменницю в перекручуванні фактів, в образі його гідності, посилається на газетну публікацію 1989 року. Хоча в ній фігурує не його, а зовсім інше солдатське прізвище. Мати-позивачка заводить суд у лабіринти політики та психології, звідки не порятує і рота наукових експертів. Тим не менше обидва позови народна суддя прийняла до вивчення. Судові засідання ще не почались, але досудові допити письменниці вже тривають...

Анатолій Козлович
«Литературная газета»,
10 лютого 1993 р.

Під судом відома білоруська письменниця Світлана Алексієвич, яка свого часу нагадала про те, що «У війни не жіноче обличчя». Виявилось, що попіл Афганістану ще стукає в серця деяких обурених читачів, які не пробачили С. Алексієвич «Цинкових хлопчиків», документальну повість про невідому нам афганську війну. Письменницю звинувачують у пересмикуванні, вибіркового використанні наданих їй учасниками війни, вдовами й матерями загиблих солдатів матеріалів. І взагалі, у брехні, антипатріотизмі та очорнюванні. Поки що незрозуміло, чи буде дано справі «законний хід», чи все-таки автори позовних заяв вимагатимуть деякої моральної компенсації та до суду (відкритого суду) справи не доведуть. Але сигнал характерний. Просто постала тінь майора Червонописного, який повчав на з'їзді союзних депутатів академіка Андрія Сахарова, як тому варто оцінювати афганську війну...

Федір Михайлов
«Куранты», 3 лютого 1993 р.

Із судового позову Ляшенка Олега Сергійовича, колишнього рядового, гранатометника

6 жовтня 1989 року в статті «Ми повертаємося звідти...», опублікованій у газеті «Література і мастацтва», були надруковані уривки з документальної книги Світлани Алексієвич «Цинкові хлопчики». Один із монологів підписаний моїм іменем (прізвище зазначене неправильно).

У монолозі відбито мою розповідь про афганську війну і моє перебування в Афганістані, стосунки між людьми на війні, після війни і т. ін.

Алексієвич цілком викривила мою розповідь, дописала те, чого я не говорив, а якщо говорив, то розумів це інакше, дійшла самостійних висновків, яких я не робив.

Частина висловлювань, написаних С. Алексієвич від мого імені, принижують і зневажають мою честь і гідність.

Це такі фрази:

1. «У вітебській “учебці” не було таємницею, що нас готують до Афганістану.

Один зізнався, що боїться, мовляв, нас там усіх перестріляють. Я став його зневажати. Перед самим від’їздом іще один відмовився їхати...

Я вважав його ненормальним.

Ми їхали робити революцію».

2. «За два-три тижні від тебе колишнього нічого не лишається, лише твоє ім’я. Ти — це вже не ти, а інша людина. І ця людина, побачивши вбитого, вже не лякається, а спокійно або з гіркотою думає про те, як будуть його стягувати зі скелі або тягнути в спеку кілька кілометрів...

Їй знайоме власне і чуже збудження, коли бачиш убитого: не мене! Ось таке перевтілення... Майже з усіма».

3. «Я був навчений стріляти, куди мені накажуть. Стріляв, не шкодував нікого. Міг убити дитину... Кожен хотів повернутися додому.

Кожен намагався вижити. Думати було ніколи... До чужої смерті я звик, а власної боявся...»

4. «Не пишть лише про наше афганське братство. Його немає. Я в нього не вірю. На війні нас об'єднував страх. Нас однаково ошукали... Тут нас об'єднує те, що в нас нічого немає. У нас однакові проблеми: пенсії, квартири, ліки, меблевi гарнітури. Вирішимо їх, і наші клуби розпадуться.

Ось я дістану, пропхаю, вигризу собі квартиру, меблі, холодильник, пральну машину, японського «відика» — і все! Молодь до нас не потяглась. Ми їй незрозумілі. Начебто прирівняні до учасників Великої Вітчизняної війни, але ті Батьківщину захищали, а ми? Ми хіба в ролі німців — так мені один хлопець сказав.

А ми на них злі. Хто там зі мною не був, не бачив, не пережив, не відчув — той мені ніхто».

Усі ці висловлювання глибоко ображають мою людську гідність, оскільки я таке не казав, так не думаю і вважаю, що ці відомості плямують мою честь як чоловіка, людини, солдата...

20 січня 1993 року

Без особистого підпису

Зі стенограми досудової співбесіди

Суддя: *Т. Городнічева*; адвокати: *Т. Власова, В. Лушкинов*; позивач: *О. Ляшенко*; відповідач: *С. Алексієвич*.

Суддя *Т. Городнічева*:

— Позивачу, ви стверджуєте, що письменниця спотворила повідомлені вами факти?

О. Ляшенко:

— Так.

Суддя *Т. Городнічева*:

— Відповідачу, прошу вас дати пояснення по суті цього питання.

С. Алексієвич:

— Олеже, я б хотіла нагадати тобі, як ти розповідав і плакав, коли ми зустрілися, і не вірив, що твою правду, можливо, буде колись надруковано. Ти просив, щоб я це зробила... Я написала. І що тепер? Тебе знову ошукують і використовують. Удруге... Але ж ти казав тоді, що вже ніколи не дозволиш себе обманути?

О. Ляшенко:

— Побули б ви на моєму місці: мізерна пенсія, роботи в мене немає, двоє маленьких дітей... Дружину нещодавно скоротили. Як жити? На що жити? А у вас гонорари. Друкуєтесь за кордоном. А ми, виходить, убивці, гвалтівники.

Адвокат Т. Власова:

— Я протестую. На мого підзахисного чинять психологічний тиск. У мене батько був льотчиком, генералом, він теж загинув в Афганістані. Там усе було святим. Вони виконували присягу. Батьківщину захищали...

Суддя Т. Городнічева:

— На чому наполягає позивач?

О. Ляшенко:

— Щоб письменниця переді мною публічно перепросила і мені було відшкодовано моральні збитки...

Суддя Т. Городнічева:

— Ви наполягаєте лише на спростуванні опублікованих фактів?

О. Ляшенко:

— За мою зганьблену солдатську честь я вимагаю, щоб С. Алексієвич заплатила мені 50000 карбованців.

С. Алексієвич:

— Олеже, я не вірю, що це твої слова. Ти це говориш з чужих слів... Я пам'ятаю тебе іншого... І ти надто дешево оцінив своє обпалене обличчя, втрачене око... Але це не мене треба до суду кликати. Ти сплутав мене з Міністерством оборони і Політбюро КПСС...

Адвокат Т. Власова:

— Я протестую! Це — психологічний тиск...

С. Алексієвич:

— Коли ми з тобою, Олеже, зустрічалися, ти був чесним, я боялась за тебе. Я боялась, що в тебе можуть бути неприємності з КДБ, адже вас усіх примушували підписувати папери про нерозголошення

військової таємниці. І я змінила твоє прізвище. Я змінила його, щоб захистити тебе, а тепер маю цим же від тебе сама захищатися. Оскільки там не твоє прізвище, то це — збірний образ... І твої претензії безпідставні...

О. Ляшенко:

— Ні, це мої слова. Це я говорив... Там і про те, як мене поранило... І... Там усе моє...

Із судового позову Катерини Микитівни Платіциної, матері загиблого майора Олександра Платіцина

6 жовтня 1989 року в статті «Ми повертаємося звідти...» в газеті «Література і мистецтва» було опубліковано уривки з документальної книги Світлани Алексієвіч «Цинкові хлопчики». Один із монологів — матері загиблого в Афганістані майора О. Платіцина — підписано моїм іменем.

Цілком цей монолог увійшов до книги С. Алексієвіч «Цинкові хлопчики».

У монолозі, надрукованому в газеті й книзі, спотворено мою розповідь про сина. С. Алексієвич, незважаючи на те, що книга документальна, деякі факти додала від себе, багато чого з моєї розповіді випустила, дійшла самостійних висновків і підписала монолог моїм іменем.

Стаття ображає і принижує мою честь і гідність...

Без особистого підпису й дати

Зі стенограми досудової співбесіди

Суддя: *Т. Городнічева*; адвокати: *Т. Власова, В. Лукишинов*; позивач: *К. Платіцина*; відповідач: *С. Алексієвич*.

Суддя Т. Городнічева:

— Ми слухаємо вас, Катерино Микитівно...

К. Платіцина:

— Образ сина, закарбований у моїй свідомості, зовсім не збігається з образом, змальованим у книзі.

Суддя Т. Городнічева:

— Чи могли б ви пояснити свою думку: де саме, у якому місці і як спотворено факти?

К. Платіцина (*бере книгу*):

— Там усе не так, як я говорила. Мій син був не таким. Він любив свою Батьківщину. (*Плаче.*)

Суддя Т. Городнічева:

— Я прошу вас заспокоїтися й назвати нам факти.

К. Платіцина (*зачитує з книги*):

— «Після Афганістану (це коли він у відпустку приїхав) ще ніжнішим став. Усе йому вдома подобалось. Але були хвилини, коли сяде і мовчить, нікого не бачить — ночами зривався, ходив кімнатою. Одного разу прокинулась від крику: “Спалахи! Спалахи!” Іншого разу чую вночі: хтось плаче. Хто в нас може плакати? Маленьких дітей немає. Відчиняю його кімнату: він обхопив голову двома руками і плаче...»

Він був офіцер. Бойовий офіцер. А тут його показано плаксієм. Хіба про це потрібно було писати?

Суддя Т. Городнічева:

— Я сама готова заплакати. І не раз плакала, коли читала цю книгу, вашу розповідь. Але що тут ображає вашу честь і гідність?

К. Платіцина:

— Розумієте, він був бойовий офіцер. Він не міг заплакати. Або ось іще: «За два дні був Новий рік. Під ялинку нам сховав подарунки. Мені хустку велику. Чорну. “Навіщо ти, синку, чорну вибрав?” — “Матусю, там різні були. Але поки моя черга дійшла, лише чорні лишились. Подивись: вона тобі пасує...”»

Виходить, що мій син стояв у чергах, він терпіти не міг магазини і черги. А тут він на війні стоїть у черзі... Мені, за хусткою... Навіщо

було про це писати? Він був бойовий офіцер. Він загинув...

Світлано Олександрівно, навіщо ви таке понаписували?

С. Алексієвич:

— Коли я писала вашу розповідь, я теж плакала. І ненавиділа тих, хто послав вашого сина марно загинути в чужій країні. І тоді ми були з вами разом, заодно.

К. Платіцина:

— Ви кажете, що я маю ненавидіти державу, партію... А я пишаюся своїм сином! Він загинув як бойовий офіцер. Його всі товариші любили. Я люблю ту державу, у якій ми жили, — СРСР, тому що за неї загинув мій син. А вас ненавиджу! Мені не потрібна ваша страшна правда. Вона нам не потрібна! Чуєте?!

С. Алексієвич:

— Я могла б вас вислухати. Ми могли би поговорити. Але чому ми повинні говорити про це в суді? Не можу зрозуміти...

...За кондовим радянським сценарієм, Світлану Алексієвич організовано проклинають як агента ЦРУ, посіпаку світового імперіалізму, яка обстрікує свою велику Батьківщину та її героїчних синів начебто за два «мерседеси» і доларові подачки...

Перший суд так нічим і не закінчився, оскільки позивачі — колишній рядовий О. Ляшенко і мати загиблого офіцера К. М. Платіцина — не з'явилися на судове слухання. Але за півроку було подано два нових позови: від І. С. Галовньої, матері загиблого старшого лейтенанта Ю. Галовнього, голови Білоруського клубу матерів загиблих воїнів-інтернаціоналістів, і Тараса Кецура, колишнього рядового, нині голови Мінського клубу воїнів-інтернаціоналістів...

*Газета «Права человека»,
№ 5, 1993 р.*

14 вересня в Мінську відбувся суд, на котрому відповідачем виступала письменниця Світлана Алексієвич.

І тут почалося найцікавіше. «Позовна заява від матері загиблого “афганця” І. С. Галовньої надійшла до суду без дати, — сказав адвокат Алексієвич Василь Лушкінов. — Нам же його копію надали

взагалі без підпису і, ясна річ, без дати. Однак це не завадило судді Тетяні Городнічевій порушити справу за ст. 7 Цивільного кодексу. Викликає здивування й те, що власне справу не було процесуально оформлено до моменту суду, тобто в книзі реєстрацій її номер уже існував, хоча ще не було винесено ухвали про порушення цивільної справи».

Однак суд відбувся... на ньому головувала людина, яка справу побачила, власне, на суді. Про те, що суддю Т. Городнічеву замінили на суддю І. Ждановича, Світлана Алексієвич та її адвокат дізнались лише за десять хвилин до початку засідання.

«Це, скоріше, питання моралі, ніж питання юридичне», — зреагував Василь Лушкінов.

Може, і так. Але за столом позивачів раптом з'явився ще один герой книги Світлани Алексієвич — Тарас Кецмур, а перед суддею І. Ждановичем ліг його позов без підпису і, ясна річ, без порушеної з цього питання справи...

Адвокат відповідачки звернув увагу суду на цей нонсенс і заявив протест. Судове засідання було перенесено...

Олег Блоцький
«Литературная газета»,
6 жовтня 1993 р.

Зі стенограми судового засідання 29 листопада 1993 року

Суддя: *І. Н. Жданович*; народні засідачі: *Т. В. Борисевич, Т. Б. Сороко*; позивачі: *І. С. Галовньова, Т. М. Кецмур*; відповідач: *С. О. Алексієвич*.

Із судового позову Інни Сергіївни Галовньової, матері загиблого старшого лейтенанта Ю. Галовньова

У газеті «Комсомольская правда» від 15.02.90 опубліковано уривки з документальної повісті С. Алексієвич «Цинкові хлопчики» — «Монологи тих, хто пройшов Афганістан».

В опублікованому під моїм прізвищем монолозі є неточності й перекручення фактів, що я надавала С. Алексієвич, а також відверта брехня, вимисли, тобто викладення з моїх начебто слів обставин, про які я не розповідала і не могла розповісти. Довільна інтерпретація моїх думок, а також відверті домисли, викладені від мого імені, ганьблять мою честь і гідність, тим більше, що повість документальна. Я вважаю, що автор-документаліст зобов'язаний точно викладати здобуту інформацію, мати записи розмов, узгоджувати тексти зі співрозмовником.

Так, Алексієвич зазначає в статті: «Негарно матері в цьому зізнаватись... але я любила його понад усіх. Більше, ніж чоловіка. Більше, ніж другого сина...» (Ідеться про мого загиблого сина Юрка). Наведена цитата вигадана (не відповідає викладеному). Згадування про нібито різні ступені любові до синів спричинило конфлікти в сім'ї і, вважаю, паплюжить мою гідність.

Далі: «У першому класі він знав, читав напам'ять не казки, не дитячі віршики, а цілі сторінки з книги “Як гартувалася сталь” М. Островського». Із наведеної фрази випливає, що син виховувався в родині якихось фанатиків. Я ж розповідала Алексієвич, що Юрко вже в 7–8 років читав серйозні книжки, і «Як гартувалася сталь» також.

Алексієвич спотворила і начебто мою розповідь про обставини відправлення сина до Афганістану. Вона наводить нібито його слова: «Я поїду до Афганістану, щоб довести їм, що в житті є високе, що не

кожному для щастя потрібен лише заповнений м'ясом холодильник». Нічого подібного не було. Твердження Алексієвич ганьблять мене і мого сина. Як нормальна людина, патріот, романтик, він добровільно просився до Афганістану.

Не говорила я Алексієвич і таких фраз, коли запідозрила наміри сина піти до Афганістану: «Тебе вб'ють там не за Вітчизну... Тебе вб'ють невідомо за що... Хіба може Вітчизна посилати на загибель...» Я сама відправила його туди. Сама!

Ця цитата ганьбить мою честь і гідність, показує мене дволикою людиною з подвійною мораллю.

Неправильно описано суперечку між синами. В Алексієвич написано так: «Ти, Гено, мало читаєш. Ніколи не побачиш книги в тебе на колінах. Завжди гітара...»

Суперечка між синами була лише з одного приводу: вибір професії молодшим сином. Гітара тут ні до чого.

Ця фраза Алексієвич ображає мене тим, що вона підкреслює мою нелюбов до молодшого сина. Я їй таких слів не говорила.

Вважаю, що Алексієвич, вирішивши подати події, пов'язані з війною в Афганістані, не лише як політичну помилку, а і як провину всього народу, тенденційно, а почасти і просто домислювала обставини, начебто вони були в інтерв'ю. Мета її — подати наш народ — солдатів, що були в Афганістані, їхніх родичів — як людей безпринципних і жорстоких, байдужих до чужих страждань.

Для полегшення роботи Алексієвич я надала їй щоденник сина, однак це не допомогло їй викласти обставини справді документально.

Прошу вибачення від Алексієвич за викривлення мого оригінального матеріалу і за спаплюження моєї честі й гідності в газеті «Комсомольская правда».

Без особистого підпису і дати

Із судового позову Тараса Кецмура, колишнього рядового

У викладеному тексті мого першого позову про захист честі й гідності не вказані конкретні претензії до С. Алексієвич за її публікацію в «Комсомольській правді» (15.02.90). Цим доповнюю і підтверджую його: все, що викладене С. Алексієвич у газетній статті й

у книзі «Цинкові хлопчики», — вигадка і не було насправді, оскільки я з нею не зустрівся і нічого їй не говорив.

Після виходу статті 15 лютого 1990 року в «Комсомольській правді» я прочитав таке: «Поїхав до Афганістану зі своїм собакою Чарою, крикнеш: “Помри!” — і він падає. Якщо мене щось непокоїть, дуже засмучений, він сідав поряд і плакав. Перші дні я німів від захвату, що там...»

«Ви, будь ласка, ніколи не чіпайте цього, багато нині розумників тут, чому ж ніхто не поклав партквитка, ніхто кулю в лоба собі не пустив, коли ми там були...»

«Я там бачив, як викопують на полях залізо і людські кістки... я бачив жовтогарячу, крижану скоринку на застиглому обличчі вбитого, так, чомусь жовтогарячу...»

«У моїй кімнаті ті самі книжки, світлини, магнітофон, гітара, а я — інший. Через парк пройти не можу, озираюся. У кав'ярні офіціант стане за спиною: “Замовляйте”, — а я ладен схопитися і втекти. Не можу, щоб у мене хтось за спиною стояв. Побачиш негідника, єдина думка — розстріляти його треба».

«На війні доводилось робити просто протилежне тому, чого навчали в мирному житті, а в мирному житті треба було забути всі навички, набуті на війні».

«Я стріляю відмінно, прицільно кидаю гранати, навіщо мені це. Ходив до військкомату, просився назад — не взяли. Війна незабаром скінчиться, повернуться такі самі, як я. Нас буде більше».

Практично цей же текст я прочитав і в книзі «Цинкові хлопчики» з невеликими літературними правками, де фігурують той самий собака, ті самі думки вголос.

Ще раз підтверджую, що це все чиста вигадка, приписана до мого імені...

У зв'язку з вищенаведеним прошу високий суд захистити заплямовану честь солдата і громадянина.

Без особистого підпису і дати

Із виступу І. С. Галовньої

Ми довго жили за кордоном, чоловік служив там. Ми повернулися на Батьківщину восени вісімдесят шостого. Я була щасливою, що ми нарешті вдома. Але разом із радістю в дім прийшло горе — загинув син.

Місяць я лежала плазом. Не хотіла нікого чути. Усе було вимкнено в дома. Я нікому не відчиняла двері. Алексієвич була першою, хто ввійшов до мого будинку. Вона сказала, що хоче написати правду про війну в Афганістані. Я їй повірила. Сьогодні вона прийшла, а назавтра мене мали вкласти до лікарні, і я не знала: повернуся я звідти чи ні? Я не хотіла жити, без сина я не хотіла жити. Коли Алексієвич прийшла, вона сказала, що пише документальну книгу. Що таке — документальна книга? Це мають бути щоденники, листи тих, хто там був. Я так розумію. І я віддала їй щоденник свого сина, який він там вів: «Ви хочете написати правду, — сказала я, — ось вона, у щоденнику мого сина».

Потім ми з нею розмовляли. Я їй розповіла своє життя, тому що мені було важко, я повзала навколішки в чотирьох стінах. Я не хотіла жити. У неї був диктофон із собою, вона все записувала. Але вона не говорила, що друкуватиме це. Я їй розповідала просто так, а надрукувати вона мала щоденник мого сина. Повість же документальна. Я віддала їй щоденник, чоловік спеціально для неї передрукував.

Вона ще сказала, що збирається до Афганістану. Вона там була у відрядженні, а мій син там загинув. Що вона знає про війну?

Але я їй вірила, я чекала на книжку. Я чекала на правду: за що вбили мого сина? Я писала листа Горбачову: дайте мені відповідь, за що загинув мій син у чужій країні? Усі мовчали...

Ось що Юрко писав у щоденнику: «1 січня 1986 року. Уже відлічено половину шляху, і попереду лишилось так мало. І знову вогонь, і знову забуття, і новий довгий шлях — і так вічно, перш ніж здійсниться воля призначеного. І пам'ять, яка б'є нагайкою пережитого, жахливими снами вривається в життя, і привиди іншого світу, інших часів і століть, що зваблюють своєю схожістю, але інші, такі, що не знають минулих днів. І не зупинитись, не передихнути, не змінити одного разу наперед визначеного — пуста і морок розвернуться перед відступниками, бо, якщо присядеш відпочити, уже не підведешся із Землі. І, якщо втомився, з відчаєм і болем волаєш

до порожнього неба: що там, коли зімкнено коло і шлях добіг краю, і новий світ засяяв у своїй величі? Чому ми відповідальні за них? Їм не дано здійснитися до сяйливих висот, і, якою б довгою не була дорога, усе-таки дні їхні вже злічено. А ми ламаємо свої життя, не знаючи спокою і щастя, плентаємося, втомлені і розбиті, усемогутні і безправні, демони і ангели цього світу...»

Алексієвич цього не надрукувала, правди мого сина. Іншої правди бути не може, правда в тих, хто там був. Вона чомусь зобразила моє життя. Простою, дитячою мовою. Яка це література? Бридка маленька книжечка...

Товариші, я ростила своїх дітей чесно і справедливо. Вона пише, що мій син любив книжку Миколи Островського «Як гартувалася сталь». Тоді цю книжку в школі проходили, як і Фадєєва «Молоду гвардію». Ці книжки читали всі. Вони були в шкільних програмах. А вона підкреслює, що він їх читав, знав уривки напам'ять. Вона хоче показати його ненормальним. Фанатичним. Або вона пише: він шкодував, що став військовим. Син мій виріс на полігонах, він пішов слідами батька. У нас діди, усі брати батька, двоюрідні брати — усі в армії. Військова династія. І до Афганістану він поїхав, тому що був чесною людиною. Він склав військову присягу. Якщо потрібно, він поїхав. Я виховала чудових синів. Йому наказали — він поїхав, він був офіцером. А Алексієвич хоче довести, що я мати вбивці. І мій син там убивав. Що виходить? Я його туди послала? І дала йому до рук зброю? Ми, матері, винні, що там була війна? Що там убивали, грабували, курили наркотики?

І цю книжку було опубліковано за кордоном. У Німеччині, Франції... За яким правом Алексієвич торгує нашими загиблими синами? Заживає собі слави і добуває долари? Хто вона така? Якщо це моє, я розповіла, пережила, то до чого тут Алексієвич... Поговорила, записала наші розповіді, ми їй виплакали своє горе...

Ім'я моє вона написала неправильно. Я Інна, а в неї Ніна Галовньова. У мого сина звання старший лейтенант, а вона написала — молодший. Ми дітей втратили, а в неї слава...

Із відповідей на запитання

Адвокат С. Алексієвич — В. Лушкінов:

— Скажіть, Інно Сергіївно, Алексієвич записувала вашу розповідь на диктофон?

І. Галовньюва:

— Вона попросила дозволу ввімкнути диктофон. Я їй дозволила.

В. Лушкінов:

— А ви просили її показати потім те, що вона зніме з плівки і використає в книжці?

І. Галовньюва:

— Я вважала: вона надрукує щоденник мого сина. Я вже говорила, як я розумію документальну літературу, — це щоденники і листи. А якщо моя розповідь — то дослівно, як я казала.

В. Лушкінов:

— Чому ви не подали на Алексієвич до суду відразу, щойно вийшла «Комсомольська правда» з уривком із книжки, а наважились на це через три з половиною роки?

І. Галовньюва:

— Я не знала, що вона цю книгу видаватиме за кордоном. Поширюватиме брехню... Я чесно виховала своїх дітей для Батьківщини. Ми весь вік жили в наметах і бараках, у мене було двоє синів і дві валізи. Так ми жили... А вона пише, що наші діти — вбивці. Я поїхала до Міністерства оборони і сама віддала їм синового ордена... Я не хочу бути матір'ю вбивці. Я повернула його орден державі... Але я пишаюсь своїм сином!

Громадський захисник С. Алексієвич — Є. Новіков, голова Білоруської ліги прав людини:

— Я хочу заявити протест. Прошу внести до протоколу. Із залу постійно ображають Світлану Алексієвич. Погрожують убити... Навіть на шматочки обіцяють порізати... *(Повертається до матерів, котрі сидять у залі з великими портретами своїх синів, до яких пришилено їхні ордени й медалі.)* Повірте, я поважаю ваше горе...

Суддя І. Жданович:

— Я нічого не чув. Жодних образ.

Є. Новіков:

— Усі чули, окрім суду...

Голоси із зали

— Ми — матері. Хочемо сказати... Загубили наших синів. Потім гроші собі на цьому заробляють. Ми прийшли захищати їх, щоб вони могли спокійно лежати в землі...

— Як ви могли? Як насмілилися полити брудом могили наших хлопчиків? Вони до останку виконали свій обов'язок перед Вітчизною. Ви хочете, щоб їх забули... По всій країні створено сотні шкільних музеїв, куточків. Я теж віднесла до школи синову шинель, його учнівські зошити. Вони — герої! Про радянських героїв гарні книги потрібно писати, а не робити з них гарматне м'ясо. Ми позбавляємо молодь нашої героїчної історії...

— СРСР був великою країною, для багатьох — упоперек горла. І не мені тепер розповідати, де й ким планувався розпад нашої країни, у тому числі й руками добре проплачених Заходом іуд...

— Вони там убивали... Бомбили...

— А сам ти служив в армії? Не служив... На інститутській лаві відсиджувався, поки наші діти гинули.

— Не потрібно в матерів питати: убивав її син чи ні? Вона пам'ятає про одне — її сина вбили...

— Щоранку бачу сина, але досі не вірю, що він удома. Коли він був там, я казала собі, що раптом привезуть домовину, то в мене два шляхи: на вулицю, на мітинг або до церкви. Своє покоління я називаю «поколінням виконавців». Афганська війна — пік нашої трагедії. Чому з нами можна робити все?

— Обиватель тепер у всьому звинуватить цих вісімнадцятирічних хлопчиків... Ось що ви зробили! Цю війну потрібно від них відділити... Війна була злочинною, її вже засудили, а хлопчиків треба захищати...

— Я — вчитель російської літератури. Багато років повторювала своїм учням слова Карла Маркса: «Смерть героїв подібна до заходу сонця, а не смерті жаби, що луснула, напружившись». Чого навчає ваша книжка?

— Досить геройствувати, «афганці»!

— Будь ти проклятий! Будьте прокляті ви всі!

Суддя І. Жданович:

— Припиніть галас! Припиніть базар! Це — суд, а не базар... (*Зал шаленіє.*) — Оголошується перерва на п'ятнадцять хвилин...

(*Після перерви в залі суду чергує міліція.*)

Із виступу Т. М. Кецмура

Я не готувався виступати, я говоритиму не з папірця, нормальною мовою. Як я познайомився із найзнаменитішою письменницею... Світового рівня? Нас познайомила фронтовичка Валентина Чудаєва. Вона мені сказала, що ця письменниця написала книгу «У війни не жіноче обличчя», яку читали в усьому світі. Потім на одній зі своїх зустрічей із фронтовиками я розмовляв з іншими жінками-ветеранами, вони розповіли, що Алексієвич зуміла на їхніх життях заробити собі славу і статки, тепер узялась за «афганців». Я нервуюсь... Перепрошую...

Вона прийшла до нас у клуб «Пам'ять» із диктофоном. Хотіла написати про багатьох хлопців, не лише про мене. Чому вона по війні написала свою книжку? Чому ця письменниця з гучним іменем, світовим, мовчала всю війну? Жодного разу не крикнула?

Мене туди ніхто не посилав. Я сам просився до Афганістану, писав рапорти. Вигадав, що в мене там загинув близький родич. Я трохи поясню ситуацію... Я сам можу написати книжку... Коли ми зустрілись, я з нею відмовився розмовляти, я так і сказав їй, що ми самі, хто там був, напишемо книжку. Напишемо краще за неї, тому що вона там не була. Що вона може написати? Лише додасть нам болю.

Алексієвич позбавила морального життя все наше афганське покоління. Виходить, що я — робот. Комп'ютер. Найманний убивця. І мені місце в Новинках під Мінськом, у божевільні...

Мої друзі телефонують і обіцяють набити писок за те, що я такий герой... Я збентежений... Перепрошую... Вона написала, що я служив в Афганістані із собакою... Собака дорогою помер...

Я сам до Афганістану просився... Розумієте, сам! Я не робот... Не комп'ютер... Я збентежений... Перепрошую...

Із відповідей на запитання

С. Алексієвич:

— У позовній заяві, Тарасе, ти написав, що ніколи зі мною не зустрічався. А тепер кажеш, що зустрічався, але відмовився зі мною розмовляти. Отже, ти не сам писав цю заяву?

Т. Кецмур:

— Я сам написав... Ми зустрічалися... Але я вам нічого не розповідав...

С. Алексієвич:

— Якщо ти мені нічого не розповідав, то звідки я могла знати, що ти народився в Україні, хворів у дитинстві... Поїхав до Афганістану із собакою (хоча, як ти тепер кажеш, він помер дорогою), і звали його Чарою...

(У відповідь — мовчанка.)

Є. Новіков:

— Ви говорили, що самі попросилися до Афганістану, добровольцем. Я не зрозумів, як ви сьогодні до цього ставитеся? Ненавидите цю війну чи пишаєтесь, що там були?

Т. Кецмур:

— Я не дозволю вам спантеличити мене... Чому я маю ненавидіти цю війну? Я виконав свій обов'язок...

Із розмов у залі суду

— Ми захищаємо честь своїх загиблих синів. Поверніть їм честь! Поверніть їм Батьківщину! Розвалили країну. Найсильнішу у світі!

— Це ви зробили наших дітей убивцями. Це ви написали цю страшну книжку... Подивіться на їхні фото... Які вони молоді, які красиві! Хіба у вбивць бувають такі обличчя? Ми вчили своїх дітей любити Батьківщину... Навіщо ви написали, що вони там убивали? За долари написали... А ми — злидарі. На ліки бракує. Квіти синам на могилу купити немає за що...

— Дайте нам спокій! І чому ви кидаєтесь в крайнощі: спочатку зображали героями, а тепер ми всі стали вбивцями? У нас нічого не було, окрім Афгану. Лише там ми почувалися справжніми чоловіками. Ніхто з нас не шкодує, що там був...

— Ви хочете нас переконати, що повернулося хворе покоління, а я стверджую, що повернулося віднайдене покоління. Ми хоча б побачили, які наші хлопці — у справжньому житті! Так, гинули хлопчики. А скільки їх гине у п'яних бійках, у поножовщині? У автомобільних катастрофах щороку гине людей більше, ніж ми втратили за всі десять років цієї війни. Наша армія давно не воювала. Тут ми перевірили себе, сучасну зброю... Через таких писак, як ви, ми сьогодні втрачаємо свої позиції в усьому світі... Польщу втратили... Німеччину. Чехословаччину... Ми ще доживемо до того дня, коли Горбачова судитимуть за це. І вас теж. Ви — зрадники! Де наші

ідеали? Де наша велика країна? А я за неї до Берліна в сорок п'ятому дійшов...

— На півдні біля моря я бачила, як кілька хлопців повзли на руках по піску до води. Ніг у них було менше, аніж їх самих, разом узятих... І я не пішла більше на пляж, я не могла там засмагати... Я могла там лише плакати... Вони ще сміялись, хотіли залицятися до дівчат, а всі втікали від них, як і я. Я хочу, щоб у цих хлопців усе було добре. Щоб вони знали: вони потрібні нам такими, які вони є. Їм потрібно жити! Я люблю їх за те, що вони живі.

— Мені досі боляче згадувати... Ми їхали потягом... І в купе одна жінка сказала, що вона мати офіцера, який загинув в Афганістані. Я розумію... Вона — мати, вона плаче. Але я сказала: «Ваш син загинув на несправедній війні... Душман захищав свою Батьківщину...»

— Це така страшна правда, що вона звучить як неправда. Притупляє. Її не хочеться знати. Від неї хочеться захищатись.

— Посилаються на наказ: мовляв, мені наказали — я виконав. На це відповіли міжнародні трибунали: виконувати злочинний наказ — злочин. І терміну давності немає.

— У дев'яносто першому такого суду не могло бути. Компартія пала... А нині комуністи знову відчували силу... Знову заговорили про «великі ідеали», про «соціалістичні цінності»... А хто проти — тих до суду! Незабаром, може, і до стінки почнуть ставити... І зберуть нас однієї ночі на стадіоні за колючим дротом...

— Я присягав... Я був військовою людиною...

— З війни хлопчиками не повертаються...

— Ми їх виховували в любові до Батьківщини...

— Хлопчиська... Їм дали до рук зброю... І вселили думку — ось він, ворог: душманська банда, душманська братія, душманський непотріб, бандформування душманів, бандитські угруповання... А думати не навчили...

Пам'ятаєте, в Артура Кестлера: «Чому, коли ми говоримо правду, вона неодмінно звучить як брехня? Чому, виголошуючи нове життя, ми засіємо землю трупами? Чому розмови про світле майбутнє ми завжди замішуємо на погрозах?»

— Коли ми розстрілювали притихлі кишлаки, бомбили дороги в горах — ми розстрілювали і бомбили свої ідеали. Цю жорстоку правду потрібно визнати. Пережити. Навіть наші діти навчилися грати в

«духів» і «обмежений контингент». Тепер усе-таки наберімося мужності дізнатися про себе правду. Незносно! Нестерпно! Знаю. На собі перевірила.

— У нас два шляхи: пізнання істини або втеча від істини. Потрібно зняти полуду з очей...

Із пошти суду

Дізнавшись подробиці судової справи, влаштованої в Мінську проти Світлани Алексієвич, розцінюємо її як переслідування письменниці за демократичні переконання і замах на свободу творчості. Світлана Алексієвич завоювала своїми справді гуманістичними творами, своїм талантом, своєю мужністю широку популярність, повагу в Росії та інших країнах світу.

Не хочемо плями на доброму імені близької нам Білорусі!
Хай переможе справедливість!

*Співдружність Спілок письменників
Спілка Російських письменників
Спілка письменників Москви*

Чи можна зазіхати на право письменника говорити правду, якою бтрагічною і жорсткою вона не була? Чи можна звинувачувати його в достовірних свідченнях про злочини минулого і, зокрема, про злочини, пов'язані з ганебною афганською авантюрою, котра вартувала стількох жертв, понівечила стільки людських доль.

Здавалося б, у наш час, коли друковане слово стало, нарешті, вільним, коли немає більше ідеологічного пресингу, керівних указівок, відсталих установок на «єдино можливе висвітлення життя в душі комуністичних ідеалів», ставити такі запитання немає жодного резону.

На жаль, вони є. І красномовне свідчення тому — суд, що цими днями готується над Світланою Алексієвич, тою самою, яка написала чудову книгу «У війни не жіноче обличчя» (про долю жінок — учасниць Великої Вітчизняної), книгу «Останні свідки» — про дітей тієї ж Великої Вітчизняної, — над Світланою Алексієвич, котра, всупереч намаганням офіційної пропаганди та протидії літераторів на кшталт усім відомого О. Проханова, що за роки афганської війни зажив собі титула «невтомного солов'я генерального штабу», створила книгу «Цинкові хлопчики», зуміла й насмілилася сказати в ній

страшну правду, що надриває душу, — правду про війну в Афганістані...

Поважаючи особисту мужність солдатів та офіцерів, яких брежнєвське керівництво КПРС відправило воювати в чужу, до цього дружню країну, щиро розділяючи скорботу матерів, чиї сини загинули в афганських горах, письменниця разом із тим безкомпромісно розвінчує в цій книзі всі спроби героїзувати ганебну афганську війну, спроби її романтизувати, викриває брехливу патетику і тріскучий пафос.

Напевно, це припало не до вподоби тим, хто досі впевнений, що афганська війна та інші авантюри режиму, що відійшов у минуле, оплачені кров'ю наших солдатів, були виконанням «священного інтернаціонального обов'язку», хто хотів би відбілити чорні справи політиків і честолюбців-воєначальників, хто хотів би поставити знак рівності між участю у Великій Вітчизняній війні та в несправедливій, по суті, колоніальній, афганській.

Ці люди не полемізують із письменницею. Не оскаржують наведених нею приголомшливих фактів. І взагалі не показують свого обличчя. Руками інших, котрі досі живуть помилками минулого або введені в оману, вони порушують (через роки після газетних публікацій і виходу друком книжки «Цинкові хлопчики»!) судову справу про «образу честі й гідності» воїнів-афганців, тих хлопчиків, про яких із таким розумінням і співчуттям, із таким сердечним болем писала Світлана Алексієвич.

Так, вона не зображала їх романтичними героями. Але лише тому, що твердо дотримувалася толстовського заповіту: «Герой... котрого я люблю всіма силами душі... був, є і буде... — правда».

То чи можна ображатися на правду? Чи можна її судити?

Письменники — учасники Великої Вітчизняної війни:

Микола Аврамчик, Янка Бріль,

Василь Биков, Олександр Дракохруст,

Наум Кислик, Валентин Тарас

Ми, білоруські письменники Польщі, рішуче протестуємо проти судового переслідування в Білорусі письменниці Світлани Алексієвич.

Судовий процес над письменницею — це сором для всієї цивілізованої Європи!

*Ян Чиквін, Сократ Янович,
Віктор Швед, Надія Артимович*

Не можу більше мовчати... І, напевно, лише зараз зрозумів, що це була за війна... Бідні хлопчики, як ми перед ними винні! Що ми знали про ту війну? Кожного б обійняв, у кожного б перепросив...

Тепер згадую, як це було...

Читав у Лариси Рейснер, що Афганістан — напівдикі племена, пританцьовуючи, наспівують: «Слава російським більшовикам, які допомогли нам перемогти англійців».

Квітнева революція... Задоволення: ще в одній країні переміг соціалізм. А сусід у поїзді пошепки: «Нові нахлібники на нашу шию».

Смерть Таракі. На семінарі в міськкомі на запитання, чому дозволили Аміну вбити Таракі, лектор із Москви відрубав: «Слабкі мають поступитися місцем сильним». Враження було неприємним.

Наш десант у Кабулі. Пояснення: «Американці збиралися кинути свій десант, ми випередили їх усього на одну годину». Одночасно чутки: там погано — нічого їсти, бракує ліків, теплого одягу. Одразу пригадалися події на Даманському і жалібні крики наших солдатів: «Немає патронів!!»

Потім з'явилися афганські дублянки. На наших вулицях вони мали розкішний вигляд. Деякі жінки заздрили тим жінкам, чиї чоловіки були в Афганістані. У газетах писали: наші солдати саджають там дерева, ремонтують мости, дороги...

Їхав із Москви. У купе молода жінка та її чоловік заговорили про Афганістан. Я сказав щось газетне, вони посміхнулися. Вони вже два роки служать лікарями в Кабулі. Одразу почали виправдовувати військових, які привозять звідти товар... Там усе дороге, а платять мало. У Смоленську допоміг їм вийти. Багато великих картонних коробок з імпортними наклейками...

У себе вдома розповідь дружини: у сусідньому будинку в одинокої жінки єдиного сина відправляли на цю війну. Кудись їздила, повзала на

колінах, чоботи цілувала. Повернулась задоволена: «Випросила!» І водночас спокійно про те, що «начальство своїх викупляє».

Син повернувся зі школи: «Виступали “блакитні берети”». У захваті: «Які в них усіх японські годинники!»

В одного «афганця» спитав, скільки коштує такий годинник і скільки їм платили. Розгубившись, зізнався: «Украли машину овочів, продали...» Зізнався, що всі заздрили солдатам на паливозаправниках: «Мільйонери!»

З останніх подій запам'яталося цькування академіка Сахарова, з яким я погоджувався в одному: для нас завжди кращими є мертві герої, аніж живі люди, котрі, можливо, десь і завинили. І ще: нещодавно почув, що в Загорську в духовному навчальному закладі вчать «афганці» — рядові і два офіцери. Що спонукало їх: каяття, бажання сховатися від цього жорстокого життя чи бажання віднайти новий шлях? Адже не всі можуть, отримавши ветеранську коричневу корочку, загодувати душу пільговим м'ясом, перевдягти її в імпортне лахміття і закопати на привілейованій садовій ділянці під яблунькою, щоб нічого не бачити і мовчати...

Н. Гончаров, м. Орша

...І мій чоловік два роки (від 1985 до 1987) був в Афганістані, у провінції Кунар, це біля самого кордону з Пакистаном. Він соромиться називатися «воїном-інтернаціоналістом». Ми з ним часто обговорюємо цю болючу тему: чи потрібно було нам, радянським, бути там, у Афганістані? І ким ми були там — окупантами чи друзями, «воїнами-інтернаціоналістами»? Відповіді надходять одні й ті самі: ніхто нас туди не кликав, і не потрібна була наша «допомога» афганському народові. І, як не важко в цьому зізнатися, — ми там були окупантами. І, як на мене, то нам тепер не про пам'ятники «афганцям» треба сперечатися (де їх установили, а де ще ні), а про каяття думати. Нам усім треба покаятися за хлопчиків, котрі ошуканими загинули в цій безглуздій війні, покаятися за їхніх матерів, теж ошуканих владою, покаятися за тих, хто повернувся з покаліченими душами й тілами. Покаятися потрібно перед народом Афганістану, його дітьми, матерями, старими — за те, що стільки горя завдали їхній землі...

*А. Масюта,
мати двох синів,
дружина колишнього воїна-інтернаціоналіста,
донька ветерана Великої Вітчизняної війни*

Правда про агресію СРСР в Афганістані, підтверджена зібраними в книзі Алексієвич документальними свідченнями її учасників і жертв, є не «наругою над честю і гідністю», а ганебним фактом недалекої історії радянського комуністичного тоталітаризму, однозначно і голосно засудженим світовим співтовариством.

Практика судового переслідування письменника за його творчість також є не менш добре відомим і не менш ганебним способом функціонування того самого режиму.

Те, що відбувається сьогодні в Білорусі, — масована організована кампанія проти Світлани Алексієвич, цькування письменниці та постійні погрози на її адресу, судовий процес, спроби заборонити її книгу, — свідчить про те, що відригуння тоталітаризму є не минулим, а теперішнім Білорусі.

Така реальність не дозволяє сприймати Республіку Білорусь як посткомуністичну вільну і незалежну державу.

Переслідування Світлани Алексієвич, чиї книги широко відомі у Франції, Великій Британії, Німеччині та інших країнах світу, не принесуть Республіці Білорусь нічого іншого, окрім набуття репутації комуністичного заповідника в посткомуністичному світі, і не нададуть їй іншої ролі, окрім незавидної ролі європейської Кампучії.

Вимагаємо негайного припинення будь-якого роду переслідувань Світлани Алексієвич і судового процесу над нею та її книгою.

*Володимир Буковський, Ігор Геращенко,
Інна Рогачій, Михайло Рогачій,
Ірина Ратушинська*

...Уже довго тривають спроби дискредитувати, і судовими позовами також, письменницю Світлану Алексієвич, яка всіма своїми книгами повстала проти безглуздя насильства і війни. У своїх книгах Світлана Алексієвич доводить, що людина — головна цінність у цьому житті,

але її злочинно перетворюють на гвинтика політичної машини і злочинно використовують як гарматне м'ясо у війнах, що підступно розв'язують амбітні державні лідери. Нічим не можна виправдати загибель наших хлопців на чужій землі Афганістану.

Кожна сторінка «Цинкових хлопчиків» закликає: люди, не допустіть цього кривавого жахіття ще раз!

Рада Об'єднаної демократичної партії Білорусі

Із Мінська до нас надходять відомості про судове переслідування білоруської письменниці, члена Міжнародного ПЕНу Світлани Алексієвич, «винної» лише в тому, що вона виконала основну і непорушну місію літератора: чесно поділилась із читачем тим, що її непокоїть. Книга «Цинкові хлопчики», присвячена афганській трагедії, обійшла весь світ і здобула загальне визнання. Ім'я Світлани Алексієвич, її мужній і чесний талант викликають нашу повагу. Немає жодного сумніву, що, маніпулюючи так званою «громадською думкою», реваншистські сили намагаються позбавити письменників їхнього найважливішого права, закріпленого Хартією народного ПЕНу: права на вільне самовираження.

Російський ПЕН-центр заявляє про цілковиту солідарність зі Світланою Алексієвич, із Білоруським ПЕН-центром, з усіма демократичними силами незалежної держави і закликає органи правосуддя залишатись вірними міжнародним законам, під якими стоїть і підпис Білорусі, насамперед — Загальній Декларації прав людини, що гарантує свободу слова і свободу друку.

Російський ПЕН-центр

Білоруська Ліга прав людини вважає, що постійні спроби розправитися з письменницею Світланою Алексієвич шляхом судових процесів є політичним актом, спрямованим владою на придушення вільнодумства, свободи творчості і свободи слова.

Ми маємо дані, що в 1991–1992 роках різними судовими інстанціями Республіки Білорусь розглянуто близько десятка політичних справ, штучно переведених у галузь цивільного права, але

за суттю скерованих проти демократично налаштованих депутатів, письменників, журналістів, друкованих видань, активістів громадсько-політичних організацій.

Ми вимагаємо припинити цькування письменниці Світлани Алексієвич і закликаємо переглянути подібні до цієї судові справи, ухвали за якими стали політичною розправою...

Білоруська Ліга прав людини

Почалась війна в Афганістані... Мій син щойно закінчив школу і вступив до військового училища. Усі ці десять років, поки інші сини перебували в чужій країні зі зброєю в руках, серце моє було не на місці. І мій хлопчик міг опинитися там. І неправда, що народ нічого не знав. Привозили в домівки цинкові труни, повертались до приголомшених батьків покалічені діти — це ж бачили всі. Звісно, по радіо і телевізору про це не говорили, у газетах про це не писали (нещодавно посмілішали!), але ж це відбувалось у всіх на очах. У всіх! А що ж тоді робила наша «гуманна» громадськість і ми з вами також? А наша громадськість вручала «великим» старцям чергові Зірки, виконувала і перевиконувала п'ятирічки (щоправда, у наших крамницях як було, так і лишалось порожньо), будувала дачі, розважалася. А вісімнадцятирічні-двадцятирічні хлопчики в цей часі шли під кулі, падали обличчям у чужий пісок і гинули. Хто ж ми такі? За яким правом ми можемо спитати в наших дітей за те, що вони там коїли? Хіба ми, котрі лишались тут, чистіші за них? І хоча їхні страждання і муки очистили від гріхів, а ось нам уже ніколи не очиститися. Розстріляні і стерті з лиця землі кишляки, розорена чужа земля не на їхній совісті, а на нашій з вами. Убивали ми, а не наші хлопчики. Це ми — убивці і своїх дітей, і чужих.

А хлопчики ці — герої. І не за «помилку» вони там воювали. Вони воювали, бо вони нам вірили. Нам усім треба стояти на колінах перед ними. Від самого лише порівняння, що ми робили тут, із тим, що довелося пережити їм, можна збожеволіти...

*Голубічна,
інженер-будівельник,
м. Київ*

...Звичайно, сьогодні Афганістан — тема вигідна і навіть модна. І ви, т. Алексієвич, можете вже зараз радіти. Вашу книгу читатимуть запоем. Сьогодні в нас у країні чимало людей, котрих цікавить абсолютно все, чим можна забруднити стіни власної Вітчизни. Будуть серед них і деякі «афганці». Адже вони (не всі, не всі) отримають таку необхідну їм зброю захисту: подивіться, що з нами зробили! Підступні люди завжди потребують чийогось захисту. Порядним це не потрібно лише тому, що за будь-яких обставин вони залишаються порядними. З-поміж «афганців» таких цілком достатньо, але ви, здається, шукали не їх.

Я не був в Афганістані, але пройшов усю Велику Вітчизняну війну. І чудово знаю, що бруд був і там. Але я не хочу про нього згадувати і нікому іншому не дозволю. Справа не лише в тому, що та війна була іншою. Нісенітниця! Усім відомо, що людині для того, щоб жити, потрібно харчуватися, а вживання їжі потребує, перепрошую, і відхожих місць. Але ж ми про це вголос не говоримо. Чому ж стали про це забувати ті, хто пише про «афганську», та й про Вітчизняну війну? Якщо самі «афганці» протестують проти подібних «одкровенень», треба дослухатись, вивчити цей феномен. Мені, наприклад, зрозуміло, чому вони так ревно повстають. Існує нормальне людське почуття — сором. Їм соромно. А ви помітили їхній сором, але чомусь вирішили, що цього замало. І вирішили винести його на всезагальне судилище. Там вони розстрілювали верблюдів, там гинули від їхніх куль мирні мешканці... Ви хочете довести непотрібність і ущербність цієї війни, не розуміючи, що тим самим ображаєте її учасників, ні в чому не винних хлопчиків...

*Н. Дружинін,
м. Тула*

Наш ідеал, наш герой — людина зі зброєю... Десятиліттями ми вгачували нові й нові мільярди у свою оборону, знаходячи для неї нові цілі в країнах Азії та Африки, та й заразом і нових вождів, котрі забажали будувати в себе «світле майбутнє». Мій колишній однокашник з академії Фрунзе, майор, а згодом маршал Вася Петров

особисто гнав в атаку сомалійців, за що отримав Золоту Зірку... А скільки ще було таких!

Але ось почав тріщати по швах стягнений кайданами Варшавського договору і утримуваний штиками Груп радянських військ так званий «соціалістичний табір». Для надання «братської допомоги в боротьбі з контрреволюцією» до цих країн почали відправляти наших синів — до Будапешта, потім до Праги, потім...

У сорок четвертому я йшов із нашими військами територією країн, що ми звільняли від фашизму — Угорщини і Чехословаччини. То була вже чужа земля, але здавалось, що ми вдома: ті самі вітання, ті самі радісні обличчя, те саме скромне пригощання, але від щирого серця...

Чверть віку потому наших синів на тій же землі зустріли вже не хлібом-сіллю, а плакатами: «Батьки — визволителі, сини — окупанти!» Сини носили ті самі однострої і звання спадкоємців, а ми — мовчки свій сором перед усім світом.

Далі — більше. У грудні 1979-го сини ветеранів Вітчизняної та учні (мій, зокрема, Боря Громов, згодом головнокомандувач 40-ї армії, котрого я навчав тактики у військовому училищі) удерлись до Афганістану. Упродовж кількох років понад сто країн світу — членів ООН засуджували цей злочин, розпочавши який, ми, наче Саддам Хусейн сьогодні, протиставили себе тоді світовому співтовариству. Тепер ми знаємо, що в тій брудній війні ні за що наші солдати винищили понад мільйон афганців і втратили понад п'ятнадцять тисяч своїх...

Із метою навмисного приховування сенсу та справжніх масштабів нищої агресії її призвідники офіційно ввели в обіг термін «обмежений контингент» — класичний приклад фарисейства і словоблуддя. Не менш лицемірно зазвучало і «воїни-інтернаціоналісти», наче нова назва військової спеціальності, евфемізм, покликаний викривити суть того, що відбувається в Афганістані, зіграти на співзвучності з інтербригадами, що боролися з фашистами в Іспанії.

Ініціатори вторгнення в Афганістан, верховоди з політ-бюро не лише виявили свою розбійницьку сутність, а й зробили співучасниками злочину всіх, у кого забракло мужності опиратися наказу вбивати. Убивство не може бути виправдане жодним «інтернаціональним обов'язком». Який, мать вашу, обов'язок?

Безмірно шкода їхніх матерів, посиротілих дітей... Самі ж вони отримували не нагороди за кров безневинних афганців — цинкові домовини...

Письменниця у своїй книзі відділяє їх від тих, хто посилав убивати, вона відчуває до них жаль, на відміну від мене. Не розумію, за що її хочуть судити? За правду?

*Григорій Браїловський,
інвалід Великої Вітчизняної,
м. Санкт-Петербург*

Прозріти б раніше... Але кого звинуватиш? Хіба можна винити сліпого в тому, що він незрячий? Кров'ю відмиті очі наші...

Я потрапив до Афганістану 1980 року (Джелалабад, Баграм). Військовим належить виконувати наказ.

Тоді, 83-го, у Кабулі, я вперше почув: «Треба здійснити в повітря всю нашу стратегічну авіацію і стерти ці гори з лиця землі. Скількох наших уже поховали — і все без пуття!» Це казав один із моїх друзів. У нього, як у всіх: мати, дружина, діти. Отже, ми, хай і подумки, але ж позбавляємо права тих матерів, дітей і чоловіків жити на власній землі, тому що «погляди» не ті.

А чи знає мати загиблого «афганця», що таке «об'ємна» бомба? Командний пункт нашої армії в Кабулі мав прямий урядовий зв'язок із Москвою. Звідти отримували «добро» на застосування цієї зброї. У момент спрацювання детонатора перший заряд розривав газовмісну оболонку. Витікав газ, що заповнював усі щілини. Ця «хмара» вибухала через певний часовий інтервал. Нічого живого не залишалося на цій площині. У людини лопалися нутроці, випадали очі. 1980 року вперше нашою авіацією були застосовані реактивні снаряди, нашпиговані мільйонами дрібних голок. Так звані «голчасті Р. С.» Від таких голок не сховаєшся ніде — людина перетворюється на дрібне сито...

Мені хочеться спитати в наших матерів — хоча б одна з них поставила себе поруч із матір'ю-афганкою? Чи вона ту матір вважає істотою нижчого порядку?

Жахає лише одне: скільки ж іще людей пересувається в нас навпомацки, потемки, покладаючись на свої відчуття, не намагаючись думати і зіставляти!

Чи ми люди, котрі остаточно прокинулись, та й чи люди ми з вами, якщо досі вчимося топтати розум, що знімає полуду з наших очей?

*А. Соколов,
майор, військовий льотчик*

...А деякі з високопосадовців-брехунів не втрачають надії використати ту саму неправду для повернення колишніх, настільки милих їм часів. Так, у газеті «День» генерал В. Філатов у своєму зверненні до воїнів-афганців говорить: «Афганці! У годину Маузера спрацюємо, як в Афганістані... Там ви боролися за Батьківщину на південному напрямку... Тепер за Батьківщину треба боротися, як у 1941, на своїй території». («Литературная газета» від 23.09.1992).

Ця година Маузера нагадала про себе 4 жовтня в Москві біля стін Білого дому. Але хто знає, чи не буде спроби реваншу? Так, справедливість вимагає Суду. Суду честі над ініціаторами й натхненниками афганського злочину — над мертвими і живими. Він потрібен не для розпалювання пристрастей, а як урок на майбутнє для всіх, хто вигидає нові авантюри від імені народу. І як моральне засудження вже скоєних злодіянь. Він потрібен, щоб розвіяти брехливу версію про вину за афганські злочини лише верхньої п'ятірки: Брежнєва, Громика, Пономарьова, Устинова, Андропова. Тому що були засідання Політбюро, секретаріатів, пленум ЦК КПРС, закриті листи для всіх членів КПРС. Але не було серед цих учасників жодного і слухачів жодного, хто був би проти...

Суд потрібен, щоб пробудити нарешті совість у тих, хто отримувал нагороди, офіцерські та генеральські чини і звання, гонорари і пошану за кров мільйонів невинних людей, за брехню, до якої ми так чи інакше виявилися причетними...

*А. Соломонов,
доктор технічних наук, професор
м. Мінськ*

Говорячи словами Солженіцина, мир — це не просто відсутність війни, але перш за все відсутність насильства над людиною. Не випадково, що саме тепер, коли наше посттоталітарне суспільство охоплене безумством політичного, релігійного, національного, у тому числі збройного, насильства, письменникові виставляють рахунок за правду про війну в Афганістані. Вважаю, що скандал, розпалюваний навколо «Цинкових хлопчиків», — це спроба відновити у свідомості людей комуністичні «міфи про самих себе». За спинами позивачів видніють інші постаті: тих, хто на Першому з'їзді народних депутатів СРСР не давав А. Д. Сахарову говорити про нелюдськість цієї війни, тих, хто все ще сподівається повернути владу, котра вислизає з рук, і втримати її силою...

Ця книга ставить питання про право жертвувати людськими життями, прикриваючись розмовами про суверенність і великодержавність. За які ідеї сьогодні гинуть прості люди в Азербайджані, Таджикистані, Осетії?

А втім, у міру зростання лжепатріотичних ідей, заснованих на насильстві, ми стаємо свідками нового відродження духу мілітаризму, збудження інстинктів агресії, злочинної торгівлі зброєю під солодкі промови про демократичні реформи в армії, про військовий обов'язок, про національну гідність. Тріскучі фрази когорти політиків на захист революційного і воєнного насильства, близькі до ідей італійського фашизму, німецького націонал-соціалізму і радянського комунізму, породжують ідейне сум'яття в головах, готують ґрунт для зростання нетерпимості і ворожості в суспільстві.

Духовні батьки таких політиків, які вже пішли з політичної арени, уміли маніпулювати людськими пристрастями і втягували своїх співгромадян у братовбивчі чвари. Звісно, їхнім послідовникам дуже хочеться влаштувати процес над ідеями ненасильства і співчуття. Варто згадати, що свого часу Лев Толстой, який проповідував відмову від служби в армії, не був притягнутий до суду за антивоєнну діяльність. Нас же знову хочуть повернути до епохи, коли нищили все найчесніше.

У судовому процесі над С. Алексієвич можна розгледіти спланований наступ антидемократичних сил, які під виглядом відстоювання честі армії борються за збереження відразливої ідеології,

звичної брехні... Ідея ненасильницької альтернативи, яку захищають книги Світлани Алексієвич, живе у свідомості людей, хоча офіційно цю ідею не визнано, а поняття «непротивлення злу насильством» досі береться на глум. Але повторюємо: моральні зміни в житті суспільства пов'язані насамперед із формуванням самосвідомості, що базується на принципі «світ без насильства». Ті, хто хоче суду над Світланою Алексієвич, штовхають суспільство у бік ворожості, до хаосу самознищення.

Члени Російського товариства миру:

Р. Ілюхіна,

доктор історичних наук,

зав. групи «Ідеї миру в історії»

Інституту Загальної історії

Російської академії наук;

А. Мухін,

голова Ініціативної групи

сприяння альтернативній службі;

О. Постнікова,

літератор,

член Руху «Апрель»;

Н. Шелудякова,

голова організації

«Рух проти насильства»

Літератору не можна бути суддею і катом — таких на Русі і без того було вдосталь... Цей вислів Чехова мимоволі згадався через доколелітературний скандал щодо книги Світлани Алексієвич «Цинкові хлопчики» і водночас розгорнуту проти «афганців» та їхніх батьків кампанію в республіканській і московській пресі і навіть на забугорних радіостанціях...

Так, війна є війною. Вона завжди жорстока і несправедлива стосовно людського життя. В Афганістані переважна більшість солдатів та офіцерів, вірних присязі, виконувала свій обов'язок. Тому що наказ віддав законний уряд від імені народу. На жаль, на наш сором, були окремі командири і солдати, котрі вдавались до злочинів,

були і ті, хто вбивав і грабував афганців, хто (таких одиниці — але були) вбивав своїх товаришів і зі зброєю переходив на бік душманів, воював в їхніх лавах.

Можу навести цілу низку інших злочинів, скоєних нашими людьми, але, коли деякі письменники і журналісти порівнюють «афганців» із фашистами, одразу ж постає багато запитань. Може, ці панове можуть продемонструвати світові накази уряду про побудову нашою армією в Афганістані концтаборів, про знищення цілого народу, спалення в газових печах мільйонів людей, як це робили німці? Чи у вас, панове, є документи, що свідчать, як за одного вбитого радянського солдата знищували сотні мирних людей, як це робили гітлерівці в Білорусі? Чи можете довести, що наші лікарі відбирали в афганських дітей кров для своїх поранених, як це робили німецькі окупанти?

До речі, у мене є списки тих радянських солдатів, котрі були засуджені за злочини, скоєні проти афганських громадян. Може, ви, панове, надасте такі списки на німців чи назвете хоча б одного-двох, хто був засуджений за часів окупації нашої країни за те, що скоїв злочин щодо мирного населення.

Нема слів, ухвала тодішньої радянської влади про введення військ до Афганістану була злочинною насамперед стосовно свого народу. Але, говорячи про наших військових, яких за мовчазної згоди народу і вашої теж, панове, відправили в пекло виконувати військовий обов'язок, треба бути коректним. Таврувати варто тих, хто ухвалював рішення, хто, маючи авторитет у суспільстві, мовчав...

Принижуючи матерів загиблих солдатів, захисники Алексієвич кивають на Америку — країну великої демократії! Там, мовляв, знайшлись сили повстати проти війни у В'єтнамі.

Але ж будь-яка людина, котра читає газети, знає, як учинила Америка. Ні американський Конгрес, ні американський Сенат не ухвалювали резолюцій, що засудили б війну у В'єтнамі. Ніхто в Америці не дозволив і не дозволить кинути лайливе слово на адресу президентів Кеннеді, Джонсона, Форда, Рейгана, які посилали солдатів на бійню.

Через В'єтнам пройшло близько трьох мільйонів американців... В'єтнамські ветерани належать до політичної та військової еліти

країни... Пересічний американський школяр може придбати знаки розрізнення військових частин, що воювали у В'єтнамі...

Цікаво, що б відбулось із радіо «Свобода», котре захищає Алексієвич, якби його співробітники не білоруських громадян, а своїх — президентів, учасників війни у В'єтнамі — називали злочинцями і вбивцями? Чужих, ясна річ, можна, тим більше коли є охочі, які за долари й марки готові й батька рідного...

*М. Чергінець,
голова Білоруської спілки
ветеранів війни в Афганістані,
колишній військовий радник в Афганістані,
генерал-майор міліції.
«Советская Белоруссия»,
16 травня 1993 р.*

...Те, що знаємо ми, ті, хто був там, не знає ніхто, хіба тільки наші начальники, чиї накази ми виконували. Тепер вони мовчать. Мовчать про те, як нас навчали вбивати і «шмонати» вбитих. Мовчать про те, як уже перехоплений караван розподілявся між вертолітниками і начальством. Як кожний труп душмана (так ми тоді їх називали) мінували, щоб той, хто прийде його ховати (старий, жінка, дитина), теж знайшов свою смерть поруч із рідним, на своїй рідній землі. І про багато чого ще вони мовчать. Мені довелося служити в повітряно-десантному батальйоні спеціального призначення. У нас була вузька спеціальність — каравани, каравани і ще раз каравани. Здебільшого каравани йшли не зі зброєю, а з товарами і наркотиками, переважно — уночі. Наша група — двадцять чотири бійці, а їх, траплялося, що й понад сотню перевалювало. Де вже тут думати, хто там мирний караванник, торговець, котрий закупив у Пакистані товар і мріє його вигідно продати, а хто перевдягнений душман. Я кожен бій пам'ятаю, кожного «свого» вбитого пам'ятаю — і старого, і дорослого чоловіка, і хлопчиська, який корчився в передсмертній агонії... і того, у білій чалмі, що з несамовитим криком «Аллах акбар» зістрибнув з п'ятиметрової скелі, до цього смертельно поранивши мого друга... На моєму тільникові лишились його кишки, а на прикладі АКМСа його

мізки... Половину наших товаришів залишали ми на скелях... Не всіх мали змогу витягти з розколин... їх знаходили лише дикі звірі... А ми вигадували їхнім батькам начебто здійснені ними «подвиги». Це вісімдесят четвертий рік...

Так, нас потрібно судити за скоєне, але разом із тими, хто послав нас туди, примусив з іменем Батьківщини і згідно з присягою виконувати роботу, за яку в сорок п'ятому судили всім світом фашизм...

Без підпису

Минають роки... І раптом з'ясовується, що людям мало того, що їм залишає історія. Та історія, до якої ми звикли, де є імена, дати, події, є факти і їх оцінка, але не лишається місця для людини. Для тієї самої конкретної людини, яка була не просто учасником тих подій, якоюсь статистичною одиницею, а являла собою певну особистість, була сповнена емоцій і вражень, котрі історія зазвичай не фіксує...

Я не пам'ятаю, коли вийшла книга Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя» — років п'ятнадцять уже, напевно, минуло, але я і зараз чітко уявляю епізод, котрий приголомшив мене. На марші жіночий батальйон, спека, пилюка, а в пилюці — то тут, то там плями крові, — для жіночого організму немає перерви навіть на війні.

Який історик залишить нам такий факт? І скільки оповідачів має пропустити через себе письменник, щоб виловити його з незліченної кількості фактів, вражень? Мені цей факт розповідає більше про психологію жінок на війні, ніж цілий історичний воєнний том.

...І наскільки близько не були б до нас події — афганської війни, чорнобильської трагедії, московських путчів, таджицьких погромів, — але раптом з'ясовується, що всі вони стали надбанням історії, і вже нові катаклізми надходять їм на заміну, і до них, нових, вже прикуто увагу суспільства. І зникають свідчення, тому що людська пам'ять, оберігаючи нас, намагається затушувати ті емоції і спогади, які заважають людині жити, позбавляють її сну і спокою. А потім ідуть і самі свідки...

Ох, як не хочеться багатьом «удільним князям» режиму, що канув у Лету, визнати, що і над ними є суд — і суд людей, і суд історії! Ох, як

їм не хочеться вірити, що настали часи, коли будь-який «борзописець і писака» може дозволити собі здійснити руку на «світле минуле», «очорнити і принизити» його, піддати сумнівам «великі ідеали»! Ох, як заважають їм книги, сповнені показаннями останніх свідків!

Можна дезавуювати генерала КДБ Олега Калугіна: генералами КДБ просто так не стають. Але неможливо дезавуювати свідчення сотень простих смертних — афганців, чорнобильців, жертв міжетнічних конфліктів, біженців з «гарячих точок»... Проте можна присоромити, «присадити», «затулити рота» журналісту, письменникові, психологу, котрий зібрав ці свідчення очевидців...

Нам, звичайно, не звикати. Судили ж уже Синявського з Даніелем, оголошували анафему Борисові Пастернаку, змішували з багном Солженіцина і Дудинцева.

Ну, замовкне Світлана Алексієвич. Ну, припинять з'являтися свідчення жертв нашого злочинного століття. А що ж залишиться нашим нащадкам? Солодкувате сюсюкання шанувальників переможних реляцій? Барабанний бій упереміж із бравурними маршами? Так це ж уже все було. Через це ми вже пройшли.

*Я. Басін, лікар
Газета «Добрий вечер»,
1 грудня 1993 р.*

Із цими словами я хотів виступити в суді... Я зараховував себе до тих, хто не сприйняв книгу Світлани Алексієвич «Цинкові хлопчики». На суді я мав стати захисником Тараса Кецмура...

Сповідь колишнього ворога — так це тепер можна назвати...

Я уважно слухав усе, що два дні говорилось у залі суду, у кулуарах, і подумав, що ми чинимо святотатство. За що ми терзаємо одне одного? В ім'я Бога? Ні! Ми краємо його серце. В ім'я країни? Вона там не воювала...

У сконцентрованому вигляді Світлана Алексієвич зобразила афганську «чорнуху», і будь-якій матері буде важко повірити, що на таке був здатним її син. Але я скажу більше: описане в книзі лише квіточки порівняно з тим, що буває на війні, і кожен, хто справді воював в Афганістані, поклавши руку на серце зможе це підтвердити.

Зараз ми опинилися перед жорстокою реальністю: адже мертві сорому не знають, і, якщо цей сором був насправді, його мусять прийняти на себе живі. Але живі — це ми! І тоді виявляється, що ми були крайніми на війні, тобто ті, хто віддавав накази, виявляються крайніми тепер, коли доводиться відповідати за всі наслідки війни! Тому було б справедливіше, якби книга такої сили і таланту з'явилась не про хлопчиків, а про маршалів і кабінетних начальників, котрі посилали хлопців на війну.

Я питаю себе: чи мусила Світлана Алексієвич написати про жахіття війни? Так! А чи повинна мати заступитися за свого сина? Так! І чи повинні «афганці» заступитися за своїх товаришів? І знову — так!

Звісно, солдат завжди грішний, на будь-якій війні. Але на Страшному суді Господь першим пробачить солдата...

Правовий вихід із цього конфлікту знайде суд. Але має бути і людський вихід, котрий полягає в тому, що за матерями завжди правда в любові до синів; письменники мають рацію, коли говорять правду; солдатська правда — коли живі захищають мертвих.

Ось що зіткнулось насправді на цьому цивільному процесі.

Режисерів і диригентів, політиків і маршалів, котрі організували цю війну, у залі суду немає. Тут самі постраждалі сторони: любов, яка не сприймає гіркої правди про війну; правда, яка має бути виголошеною попри будь-яку любов; честь, котра не визнає ні любові, ні правди, тому що пам'ятає: «Життя я можу віддати Батьківщині, але честь — нікому» (кодекс російських офіцерів).

Боже серце вмщує все: і любов, і правду, і честь, але ми не боги, і цей цивільний процес добрий лише тим, що здатний людям повернути повноту життя.

Єдине, чим я можу дорікнути Світлані Алексієвич, — це не тим, що вона спотворила правду, а тим, що в книзі практично відсутня любов до юності, кинуті на заклання дурнями, які організували афганську війну. І дивно мені самому, як «афганці», котрі дивилися в очі смерті, самі бояться своєї правди про афганську війну. Адже має бути хоча б один «афганець», який скаже, що ми давно не сіра, однорідна маса, і слова Тараса Кецура, коли він казав, що не засуджує війну, — це не наші слова, він не говорить цього за всіх нас...

Я не засуджую Світлану за те, що книга допомогла обивателеві дізнатись про афганську «чорнуху». Я не засуджую її навіть за те, що

після прочитаного до нас ставляться набагато гірше. Ми мусимо пройти через переосмислення нашої ролі у війні як знаряддя вбивства, і якщо є в чому каятись, то каяття має прийти до кожної людини.

Суд, напевно, буде тривати ще довго й болісно. Але в моїй душі він уже добіг кінця...

*Павло Шетько,
колишній «афганець»*

Зі стенограми заключного судового засідання 8 грудня 1993 р.

Суддя: *І. Н. Жданович*; народні засідателі: *Т. В. Борисевич, Т. С. Сороко*; позивачі: *І. С. Галовнюва, Т. М. Кеџмур*; відповідач: *С. О. Алексієвич*.

Із виступу С. Алексієвич, автора «Цинкових хлопчиків»

(із того, що було сказане і що не дали сказати)

Я до останнього не вірила, що цей суд відбудеться, як до останнього не вірила, що коло Білого дому стрілятимуть... Що ми зможемо стріляти одне в одного... Уже фізично не можу бачити озлоблені розпашілі обличчя. І я б не прийшла на цей суд, якби тут не сиділи матері, хоча я знаю: це не вони зі мною судяться, а судиться зі мною колишній режим. Свідомість — не партквиток, її не здали до архіву. Змінились наші вулиці, вивіски на крамницях і назви газет, а ми — ті самі. Із соцтабору. З колишнім таборовим мисленням...

Але я прийшла поговорити з матерями. Перепросити в них за те, що неможливо добути істину безболісно. У мене те саме питання, що і в моїй книзі: хто ж — ми? Чому з нами можна робити все, що завгодно? Повернути матері цинкову труну, а потім переконати її позиватися на письменника, котрий написав про те, як вона не змогла навіть поцілувати востаннє свого сина і обмивала травами, гладила цинкову домовину... Хто ж ми?

Нам нав'язали, з дитинства заклали в генах любов до людини зі зброєю. Ми вирости наче на війні, навіть ті, хто народився через кілька десятиліть після неї. І наш зір влаштований так, що досі, навіть після злочинів революційних надзвичайок, сталінських загородзагонів і таборів, після нещодавнього Вільнюса, Баку, Тбілісі, після Кабула і Кандагара, людину зі зброєю ми уявляємо солдатом 45-го, солдатом Перемоги. Так багато написано книг про війну, так багато вироблено людськими ж руками і розумом зброї, що думка про вбивство стала нормальною. Кращі уми з дитячою наполегливістю замислюються над тим, чи має право людина вбивати тварин, а ми, анітрохи не сумніваючись чи нашвидкуруч звівши політичний ідеал, здатні

виправдати війну. Увімкніть увечері телевізор, і ви побачите, з яким таємним захватом несемо ми героїв на цвинтар. У Грузії, Абхазії, Таджикистані... І знову споруджуємо над їхніми могилами пам'ятники, а не каплиці...

Неможливо в чоловіків безкарно відібрати цю найулюбленішу... найдорожчу іграшку — війну. Цей міф... Цей давній інстинкт...

Але я ненавиджу війну і власне думку про те, що одна людина має право на життя іншої людини.

Нещодавно мені один священик розповів, як колишній фронтовик, уже літня людина, приніс до церкви свої нагороди. «Так, — сказав він, — я вбивав фашистів. Захищав Батьківщину. Але перед смертю я все одно хочу покаятись за те, що вбивав». І лишив свої нагороди в церкві, а не в музеї. А ми ж виховані у воєнних музеях...

Війна — важка праця й убивство, але з плином часу згадується важка праця, а думка про вбивство відсувається. Хіба можна це вигадати: ці подробиці, почуття? Їхня страшна різноманітність — у моїй книзі.

Дедалі частіше думаю: після Чорнобиля, Афгану, після подій коло Білого дому — ми не відповідаємо тому, що з нами відбувається. Не опрацьовуємо своє минуле, завжди всі — жертви. Може, тому все і повторюється?

Колись, кілька років тому, а точніше чотири роки тому, ми думали однаково: я, багато матерів, які присутні зараз у цьому залі, солдати, котрі повернулися з чужої афганської землі. У моїй книзі «Цинкові хлопчики» материнські розповіді-молитви — найскорботніші сторінки. Матері моляться за своїх загиблих синів...

Чому ж зараз ми сидимо в суді одні супроти інших? Що ж відбулося за цей час?

За цей час зникла з карти світу, з історії країна, комуністична імперія, котра їх туди послала вбивати і помирати. Її немає. Війну спочатку несміливо назвали політичною помилкою, а потім злочином. Усі хочуть забути Афганістан. Забути цих матерів, забути калік... Забуття — це теж форма неправди. Матері лишилися наодинці з могилами своїх хлопчиків. У них навіть немає втіхи, що смерть їхніх дітей не безглузда. Які б образи і лайки я сьогодні не чула, я казала і кажу, що схиляюся перед матерями. Схиляюся й за те, що, коли Батьківщина кинула в безчестя імена їхніх синів, вони стали їхніми

захисниками. Сьогодні лише матері захищають загиблих хлопчиків... Інше питання — від кого вони їх захищають?

І їхнє горе — перевищить будь-яку правду. Кажуть, що молитва матері і з дна моря дістає. У моїй книзі вона дістає їх із небуття. Вони — жертви на вівтарі нашого важкого прозріння. Вони — не герої, вони мученики. Ніхто не сміє кинути в них камінь. Ми всі винні, ми всі причетні до тієї брехні — про це моя книга. Чим небезпечний будь-який тоталітаризм? Він усіх робить співучасниками своїх злочинів. Добрих і злих, наївних і прагматичних... Молитися потрібно за цих хлопчиків, а не за ідею, жертвами якої вони стали. Я хочу матерям сказати: не хлопчиків своїх ви тут захищаєте. Ви захищаєте страшну ідею. Ідею-вбивцю. Це я хочу сказати і колишнім солдатам-афганцям, що прийшли сьогодні до суду.

За спинами матерів я бачу генеральські погони. Генерали поверталися з війни із Зірками Героїв і з величезними валізами лахміття, одна з матерів — вона теж зараз сидить у залі — розповіла мені, як їй повернули цинкову домовину і маленький чорний саквояж, у якому лежала зубна щітка і плавки сина. Усе, що їй лишилось. Усе, що він привіз із війни. То від кого ви мусили б захищати своїх синів? Від правди? Правда в тому, як помирили ваші хлопчики від ран, тому що не було спирту і ліків, їх продавали до дуканів, як годували хлопців іржавими консервами п'ятдесятих років, як навіть ховали їх у старому, часів Вітчизняної, обмундируванні. Навіть на цьому економили. Я не хотіла б вам казати це біля могил... Але доводиться...

Ви чуєте: скрізь стріляють, знову кров. Яке ж виправдання крові ви шукаєте? Чи допомагаєте шукати?

Тоді, п'ять років тому, коли ще правила компартія, КДБ — я, щоб уберегти героїв своєї книги від розправи, іноді міняла імена, прізвища. Я захищала їх від режиму. А сьогодні вимушена захищатися від тих, кого нещодавно захищала.

Що я мушу відстоювати? Своє письменницьке право бачити світ таким, як я його бачу. І те, що я ненавиджу війну. Чи я повинна доводити, що є правда і подоба правди, що документ у мистецтві — це не довідка з військкомату і трамвайний квиток. Ті книги, що я пишу, це і документ і водночас мій образ часу. Я збираю подробиці, почуття не лише з окремого людського життя, але й зі всього повітря часу, його простору, його голосів. Я не вигадую, не домислюю, а збираю книгу із

самої дійсності. Документ — це і те, що мені розповідають, документ, частина його — це і я як художник зі своїм світоглядом, відчуттям.

Я пишу, записую сучасну, плинну історію. Живі голоси, живі долі. Перш ніж стати історією, вони — ще чийсь біль, чийсь крик, чиясь жертва чи злочин. Незліченну кількість разів я ставлю собі питання: як пройти серед зла, не збільшуючи у світі зла, особливо тепер, коли зло набирає якихось космічних розмірів? Перед кожною новою книгою я питаюся про це. Це вже мій тягар. І моя доля.

Письменництво — доля і професія, у нашій нещасній країні це навіть більше доля, ніж професія. Чому суд двічі відхиляє клопотання про літературну експертизу? Тому що відразу б стало зрозуміло — тут немає предмета суду. Судять книгу, судять літературу, припускаючи, що оскільки це документальна література, то її можна щоразу переписати заново в угоду нагальним потребам. Не дай Боже, щоб документальні книги виправляли упереджені сучасники. Нам би залишились лише відгомони політичного борсання і забобонів замість живої історії. Поза законами літератури, поза законами жанру твориться примітивна політична розправа, що зведена вже до рівня побутового, я б навіть сказала, до комунального рівня. Слухаючи цей зал, я часто ловила себе на думці: хто ж наважується нині кликати натовп на вулицю, натовп, що не вірить уже нікому — ні священикам, ні письменникам, ні політикам? Він хоче лише розправи і крові... І підвладний лише людині зі зброєю... Людина з пером, точніше, з авторучкою, а не автоматом Калашникова, його дратує. Мене навчали тут, як потрібно писати книги.

Ті, хто покликав мене до суду, відмовляються від того, що говорили кілька років тому. У їхній свідомості помінявся шифрувальний ключ, і вони вже читають попередній текст інакше або зовсім його не визнають. Чому? Та тому, що їм не потрібна свобода... Вони не знають, що з нею робити...

Я добре пам'ятаю, якою була Інна Сергіївна Галовнєва, коли ми зустрілися, я полюбила її. За біль, за правду. За змучене серце. А нині — це вже політик, офіційна особа, голова клубу матерів загиблих солдат. Це вже інша людина, від колишньої — у неї лише власне ім'я та ім'я загиблого сина, якого вона вдруге принесла в жертву. Обрядове жертвоприношення. Ми — раби, ми — романтики рабства.

У нас свої уявлення про героїв і мучеників. Якби тут мова йшла про честь і гідність, то ми підвелися б і мовчали перед пам'яттю майже двох мільйонів загиблих афганців... Загиблих там, на своїй землі...

Скільки можна ставити це вічне запитання: хто винен? Ми винні — ти, я, вони. Проблема в іншому — у виборі, котрий є в кожного з нас: стріляти чи не стріляти, мовчати чи не мовчати, йти чи не йти? Запитувати потрібно в себе. Кожен хай спитає в себе... Але ж немає досвіду ввійти в себе, усередину себе... Знайти відповіді самому... Звичніше бігти на вулицю під знайомі червоні прапори. Не вміємо жити без ненависті. Не навчилися ще.

Тарас Кецмур, один із моїх героїв... Але не той, якого ви бачите зараз у залі суду, а той, інший, яким він повернувся з війни, так мені про це розповідав... Я зачитаю вам із книги?

«Неначе я сплю і бачу море людей... Усі біля нашого будинку... Я озираюся, мені затісно, але я чомусь я не можу підвестися. Тут до мене доходить, що я лежу в домовині... Домовина дерев'яна, цинкової обгортки на ній немає. Пам'ятаю це добре... Але я живий, пам'ятаю, що я живий, але лежу в домовині. Відчиняють ворота, усі виходять на дорогу, і мене виносять на дорогу. Величезний натовп, у всіх на обличчях горе і ще якийсь захват таємний... Мені незрозумілий... Що сталося? Чому я в домовині? Раптом процесія зупинилася, я почув, як хтось сказав: “Дайте молоток”. Тут промайнула думка: я бачу сон... Знову хтось повторює: “Дайте молоток”... Воно наче наяву і наче уві сні... І втретє хтось сказав: “Подайте молоток”. Я почув, як грюкнуло віко, застукав молоток, і один цвях улучив мені в палець. Я почав бити головою у віко, ногами. Раз — і віко зірвалося, упало. Люди дивляться — я випростовуюсь, підвівся до пояса. Мені хочеться закричати: боляче, навіщо ви мене забиваєте цвяхами, мені там нічим дихати. Вони плачуть, але мені нічого не кажуть. Усі мов німі... На обличчях захват, захоплення таємне... Невидиме... І я його бачу... Про нього здогадуюсь... І я не знаю, як мені заговорити з ними так, щоб вони почули. Мені здається, що я кричу, а губи мої стулені, не можу їх розтулити. Тоді я ліг назад у домовину. Лежу і думаю: вони хочуть, щоб я помер, може, я і справді помер, і треба мовчати. Хтось знову каже: “Дайте мені молоток...”».

І цього він не заперечив. І це захистить його честь і гідність на суді Історії. І мене теж.

Із розмов у залі суду

— Ви кажете, що це комуністи... Генерали... Закулісні режисери... А вони? А вони самі? Ошукані й охочі бути ошуканими. Хтось винен, а не вони. Психологія жертви. А жертві завжди потрібен той, кого вона могла б звинувачувати. У нас іще не стріляють, але в усіх роздуваються ніздрі, наче від запаху крові.

— У неї мільйони і два «мерседеси»... По закордонах їздить...

— Письменник пише книгу два-три роки, а отримує за неї стільки, скільки хлопчисько, водій тролейбуса, за два місяці. Звідки ви взяли ці «мерседеси»?

— По закордонах їздить...

— А твій особистий гріх? Ти міг стріляти і міг не стріляти. Що? Мовчиш...

— Народ принижений, народ бідує. А зовсім нещодавно були великою державою. Може, ми такими і не були, але самі вважали себе великою державою за кількістю ракет і танків, атомних бомб. І вірили, що живемо в найкращій, найсправедливішій країні. А ви нам говорите, що ми жили в іншій країні — страшній і кривавій. Хто вам це пробачить? Ви наступили на найболючіше... На найсокровенніше...

— Ми всі були до цього обману причетними. Усі.

— Ви робили те саме, що і фашисти! А хочете бути героями... На додачу ще холодильник і меблевий гарнітур поза чергою отримати...

— Вони — мурахи, вони не знають, що є бджоли і птахи. І вони хочуть усіх зробити мурахами. Різний рівень свідомості...

— А чого ви хочете по всьому?

— По чому?

— Після крові... Я маю на увазі нашу історію. Після крові люди можуть цінувати лише хліб. Решта для них не має ціни. Свідомість зруйновано.

— Молитись потрібно. Молитись за катів своїх. За мучителів.

— Їй долари заплатили. І вона поливає нас брудом. Наших дітей.

— Не розберемося з минулим — воно відгукнеться в майбутньому. І буде новий обман, і нова кров. Минуле ще попереду.

Із рішення суду

РІШЕННЯ ІМЕНЕМ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Народний суд Центрального району м. Мінська в складі голови Ждановича І. М., народних засідателів Борисевич Т. В., Сороко Т. С. за секретаря Лобинич І. Б. розглянув на відкритому засіданні 8 грудня 1993 року справу за позовом Кецмура Тараса Михайловича і Галовньої Інни Сергіївни до Алексієвич Світлани Олександрівни і редакції газети «Комсомольская правда» про захист честі й гідності.

...Заслухавши сторони, вивчивши матеріали справи, суд вважає, що позовні заяви підлягають задоволенню частково.

Згідно зі ст. 7 ЦК Республіки Білорусь громадянин або організація мають право вимагати спростування відомостей, які ганьблять їхню честь і гідність, якщо той, хто поширює такі відомості, не доведе, що вони відповідають дійсності.

Судом встановлено, що в газеті «Комсомольская правда» від 15 лютого 1990 року № 39 було опубліковано уривки з документальної книги С. Алексієвич «Цинкові хлопчики» — «Монологи тих, хто пройшов Афганістан». У публікації є монолог, підписаний прізвищем позивачки І. С. Галовньої.

У зв'язку з тим, що відповідачі у цій справі — Алексієвич С. О. і редакція газети «Комсомольская правда» не надали доказів відповідності оригіналу до свідчень, викладених у зазначеній публікації, суд вважає їх такими, що не відповідають дійсності.

Однак суд вважає, що викладені свідчення не є такими, що ганьблять честь і гідність, оскільки не применшують честі й гідності Галовньої І. С. та її загиблого сина в громадській думці та думці громадян з точки зору дотримання законів і моральних засад суспільства, у них не містяться свідчення про негідну поведінку її сина в суспільстві...

Оскільки відповідачами не надано доказів відповідності оригіналу до розповіді Кецмура Т. М., суд вважає такими, що не відповідають

дійсності, свідчення, викладені в монолозі, підписаному прізвищем та іменем Кецура Т. М.

Виходячи із зазначених вище обставин, суд вважає такими, що не відповідають дійсності, і такими, що принижують честь і гідність позивача Кецура Т. М., такі свідчення, викладені у фразях: «Я там бачив, як викопують на рисових полях залізо і людські кістки, я бачив жовтогарячу крижану скоринку на застиглому обличчі вбитого, так, чомусь, жовтогарячу» і «У моїй кімнаті ті самі книжки, світлини, магнітофон, гітара, а я — інший. Через парк пройти не можу, озираюся. У кав'ярні офіціант стане за спиною: “Замовляйте”, — а я ладен схопитися і втекти. Не можу, щоб у мене хтось за спиною стояв. Побачиш негідника, єдина думка — розстріляти його треба». Ці свідчення суд вважає ганебними, оскільки вони дають підстави читачам сумніватися в його психічній повноцінності, адекватності сприйняття навколишнього, зображають його людиною озлобленою, піддають сумніву його моральні якості, створюють про нього враження як про людину, котра може правдиву і реальну інформацію передати як хибну і таку, що не відповідає дійсності...

У решті позову Кецура Т. М. відмовити...

Відповідачка Алексієвич С. О. позов не визнала. Вона засвідчила, що 1987 р. зустрічалася з Галовньою І. С. — матір'ю загиблого в Афганістані офіцера — і розмову з нею записала на магнітофонну стрічку. Це було майже одразу після поховання її сина. Позивачка розповіла їй усе те, що зазначено в монолозі, підписаному її прізвищем у газеті «Комсомольская правда». Для того щоб Галовню І. С. не переслідували органи КДБ, вона в односторонньому порядку змінила її ім'я на «Ніна» і військове звання її сина зі старшого лейтенанта на молодшого лейтенанта, хоча йшлося саме про неї.

Із Кецуром Т. М. вона зустрічалася саме шість років тому. Наодинці вона записала його розповідь на магнітофонну стрічку. В опублікованому монолозі сказане ним викладено згідно з цим записом, тому відповідає дійсності і є правдивим.

На основі викладеного, керуючись ст. 194 ЦПК Республіки Білорусь, суд ухвалив:

Зобов'язати редакцію газети «Комсомольская правда» у двомісячний термін опублікувати спростування зазначених свідчень.

Галовн'овій Інні Сергіївні в позові про захист честі й гідності до Алексієвич Світлани Олександрівни і редакції газети «Комсомольська правда» відмовити.

Стягнути з Алексієвич Світлани Олександрівни на користь Кецура Тараса Михайловича видатки з держмита в сумі 1320 (одна тисяча триста двадцять) карбованців і держмито в дохід держави в сумі 2680 (дві тисячі шістсот вісімдесят) карбованців.

Стягнути з Галовн'ової Інни Сергіївні в дохід держави 3100 (три тисячі сто) карбованців.

Ухвалу суду може бути оскаржено в Мінміськсуд через нарсуд Центрального району м. Мінська впродовж 10 днів від дня її оголошення.

* * *

*Директору Інституту літератури
ім. Янки Купали
Академії наук Республіки Білорусь
Коваленку В. А.*

Шановний Вікторе Антоновичу!

Як Вам відомо, судовий процес проти письменниці Світлани Алексієвич у зв'язку з публікацією уривка її документальної повісті «Цинкові хлопчики» в «Комсомольской правде» від 15.02.90 р. завершено в першій інстанції. Фактично С. Алексієвич звинуватили в тому, що вона начебто зганьбила честь і гідність одного з позивачів (одного з героїв її книги), не передавши його слова буквально. Двічі суд відхилив клопотання про проведення літературної експертизи.

Білоруський ПЕН-центр просить Вас провести незалежну літературну експертизу, яка б дала відповідь на такі запитання:

1. Як науково визначають жанр документальної повісті з урахуванням того, що «документальну» розуміють як «на основі фактів (свідчень)», а «повість» — як «художній твір»?

2. Чим відрізняється документальна повість від газетно-журнальної публікації, зокрема від інтерв'ю, текст якого зазвичай автор візує в того, у кого бере інтерв'ю?

3. Чи має право автор документальної повісті на художність, концепцію твору, відбір матеріалу, літературне опрацювання усних свідчень, на власний світогляд, на узагальнення фактів в ім'я художньої правди?

4. Хто володіє авторськими правами: автор чи герої описуваних нею подій, чиї сповіді-свідчення вона записувала під час збирання матеріалів?

5. Як визначити межі, у яких автор вільний від буквальності, механічності передавання записаних текстів?

6. Чи відповідає книга С. Алексієвич «Цинкові хлопчики» жанру документальної повісті (у зв'язку з першим запитанням)?

7. Чи має право автор документальної повісті право на зміну імен і прізвищ своїх героїв?

8. І, як наслідок усіх цих запитань, найголовніше з них: чи можна судити письменника за уривок із художнього твору навіть тоді, коли цей уривок не подобається тим, хто надавав усний матеріал для книги? С. Алексієвич публікувала не інтерв'ю з позивачами, а саме уривок із книги в жанрі документальної повісті.

Незалежна літературна експертиза потрібна Білоруському ПЕН-центру для захисту письменниці Світлани Алексієвич.

*Карлос Шеман,
віце-президент Білоруського ПЕН-центру
28 грудня 1993 р.*

*Президентові Білоруського ПЕН-клубу
В. Бикову*

Виконуємо ваше прохання — зробити незалежну літературну експертизу документальної повісті Світлани Алексієвич «Цинкові хлопчики» і даємо відповідь на ваші запитання за пунктами:

1. З того визначення поняття «документальна література», яке надає «Литературный энциклопедический словарь (М.: Советская энциклопедия, 1987. — С. 98–99) і яке вважається серед учених-фахівців найбільш вивіреном і точним, впливає, що документальна література, у тому числі і документальна повість, за своїм змістом, методами і способами дослідження, формою викладу належить до

жанру художньої прози й у зв'язку з цим активно використовує художній відбір та естетичне оцінювання документального матеріалу. «Документальна література, — зазначає автор відповідної статті, — художня проза, що досліджує історичні події та явища суспільного життя шляхом аналізу документальних матеріалів, що відновлюються цілком, частково або як переказ».

2. У тій самій енциклопедичній статті стверджується, що «якість відбору та естетичного оцінювання показаних фактів, узятих в історичній перспективі, розширює інформаційний характер документальної літератури і виводить її як зі сфери газетно-журнальної документалістики (нарис, записи, хроніка, репортаж) і публіцистики, так і з історичної прози». Таким чином, уривок із «Цинкових хлопчиків» С. Алексієвич, опублікований в «Комсомольской правде» (від 15.02.90 р.), неможливо віднести до жанру інтерв'ю, репортажу, нарису чи іншого різновиду журналістської діяльності, він є своєрідною рекламою книги, котра незабаром мала вийти друком.

3. Щодо права автора документального твору на художність як специфічний засіб узагальнення фактів, на власну концепцію історичної події, на свідомий відбір матеріальна літературне опрацювання усних розповідей очевидців цієї події, на власні висновки із зіставлених фактів, то в уже названому вище енциклопедичному словнику сказано буквально таке: «Зводячи до мінімуму художній вимисел, документальна література своєрідно використовує художній синтез, відбираючи реальні факти, яким уже притаманні значні соціально-побутові властивості». Безсумнівно, що документальна література суворо орієнтована на достовірність і правдивість. Проте чи можливий цілковитий реалізм, абсолютна правда загалом? За словами письменника, лауреата Нобелівської премії Альбера Камю, цілковита правда була б можливою лише тоді, коли б перед людиною поставили кіноапарат і вона би записала все її життя від народження до смерті. Але знайшлася б тоді інша людина, котра погодилася б пожертвувати своїм життям заради нескінченного перегляду цієї дивної кінострічки? І чи зуміла б вона за зовнішніми подіями побачити внутрішні причини поведінки «героя»? Легко уявити ситуацію, що було б, якби автор «Цинкових хлопчиків» свідомо відмовилась від творчого ставлення до зібраних фактів і змирилася б із

роллю пасивного збирача. Їй довелося б у такому разі записати на папері буквально все, що наговорили у своїх багатогодинних розповідях герої-«афганці», і в підсумку вийшов би (знайдися, видавцю) грубий том сирого, неопрацьованого, не доведеного до сучасного рівня естетичних вимог матеріалу, що просто не мав би читача. Більше того, якби таким шляхом пішли попередники С. Алексієвич у цьому документальному жанрі, то світова література не мала б сьогодні таких шедеврів, як «Брестська фортеця» С. Смірнова, «Нюрнберзький процес» А. Полторака, «Звичайне вбивство» Т. Капоте, «Я з вогняного села» А. Адамовича, Я. Бриля, В. Колесника, «Блокадної книги» А. Адамовича і Д. Граніна.

4. Авторське право — це сукупність правових норм, що регулюють відносини, пов'язані зі створенням і виданням літературних творів, і вони починаються від моменту створення книги і передбачають конкретні, визначені законодавством правомочності (особисто майнові і немайнові). Серед них насамперед виділяються права на авторство, на публікацію, перевидання і поширення твору, на недоторканність тексту (лише автор має право вносити у свій твір будь-які зміни чи дає дозвіл зробити це іншим). Процес збирання матеріалу відповідно до жанру документальної літератури вимагає активної ролі автора, котрий визначає проблемно-тематичну суть твору. Порушення авторського права стягується в судовому порядку.

5. Буквально точно відтворення розповідей героїв, як ми вже довели у відповіді на третє запитання, у документальному творі є неможливим. Але тут, звичайно, постає проблема волі автора, з яким герої в момент одкровення поділились спогадами і наче передали йому частину своїх прав на це свідчення, сподіваючись на точне передання їхніх слів у первісному вигляді, на професійну майстерність автора, його вміння виділити головне і випустити дрібниці, котрі не поглиблюють думку, зіставити факти і побачити їх єдиним цілим. Врешті-решт, усе вирішують художній талант автора і його моральна позиція, його здатність поєднати документальність із художнім зображенням. Ступінь правдивості, глибину проникнення в подію у цьому разі може відчутти і визначити лише сам читач і літературна критика, котра володіє інструментами естетичного аналізу. Цей ступінь правдивості по-своєму оцінюють і герої твору, вони найприскіпливіші та найуважніші його читачі: торкаючись феномену перетворення

усного слова на письмове, а тим більше на друковане, вони іноді стають жертвами неадекватної реакції на власну розповідь. Так, людина, уперше почувши свій голос на магнітофонній стрічці, не впізнає саму себе і вважає, що сталась груба підміна. Несподіваний ефект виникає ще й у результаті того, що розповідь одного свідка зіставляють, зістиковують у книзі з іншими подібними розповідями, вона перегукується чи відрізняється від них або навіть суперечить, конфліктує з розповідями інших героїв-свідків: тоді помітно міняється ставлення до власних слів.

6. Книга С. Алексієвич «Цинкові хлопчики» цілком відповідає вже названому вище жанру документальної літератури. Достовірність і художність наявні в ній у пропорціях, що дозволяють віднести даний твір до художньої прози, а не до журналістики. І, до речі, попередні книги цього автора («У війни не жіноче обличчя», «Останні свідки») дослідники відносять до документальної літератури.

7. У літературі, сучасній автору, окреслено певні межі етики, якщо достовірне передавання розповіді героя, його правдиве свідчення про події, оцінка яких іще не здобула належного визнання в суспільстві, може обернутися небажаними результатами не лише для автора, але і для героя. У такому разі автор, безсумнівно, має право на зміну прізвищ та імен героїв. І навіть тоді, коли героєві нічого не загрожує і політична кон'юнктура на користь книги, автори нерідко користуються цим прийомом. У прізвищі головного героя «Повісті про справжню людину» Мересьєв письменник Б. Полевой змінив усього лише одну літеру, але одразу ж виник ефект художності: читач уже розумів, що мова йде не про одну конкретну людину, а про типове явище в радянському суспільстві. Таких прикладів свідомої зміни імені та прізвища героя в історії літератури дуже багато.

8. Судові процеси, подібні до того, що відбувається над С. Алексієвич, автором книги «Цинкові хлопчики», ще, на жаль, трапляються у світі. Судового переслідування в повоєнній Англії зазнав Дж. Орвелл, автор знаменитої «антиутопії» під назвою «1984», котрого звинуватили в наклепі на державний лад. Сьогодні відомо, що темою цієї книги був тоталітаризм у тому варіанті, що виник у ХХ столітті. Смертний вирок за наших днів винесено в Ірані письменникові С. Рушді за книгу, у якій начебто в знущальному тоні йдеться про іслам: прогресивна світова спільнота оцінила цей акт як

порушення права на свободу творчості і як вияв нецивілізованості. У наклепі на Радянську армію ще недавно звинувачували письменника В. Викова: багато опублікованих у пресі листів ветеранів-псевдопатріотів звучали як суворий громадянський вирок письменникові, котрий першим насмівився сказати вголос правду про минуле. Але, на жаль, історія повторюється. Наше суспільство, яке проголосило побудову правової держави, поки що опановує лише ази найголовніших прав людини і часто підмінює дух закону його буквою, забуваючи про моральний бік кожної судової справи. Право на захист власної гідності, котре, за логікою позивачів, С. Алексієвич порушила газетною публікацією уривку з її книги, не слід розуміти як право сьогодні говорити авторові книги одне, а завтра, відповідно до змін настрою чи політичної кон'юнктури, щось зовсім інше. Постає запитання. Коли був відвертим «герой» книги: тоді, коли дав згоду поділитися зі С. Алексієвич своїми спогадами про війну в Афганістані, чи тоді, коли під тиском товаришів по зброї вирішив відстоювати корпоративні інтереси певної групи людей? І чи має він у такому разі моральне право на судове переслідування письменниці, якій свого часу довірився, знаючи, що його розповідь буде опублікована? Факти, повідомлені позивачем авторові чи опубліковані в газеті, не видаються поодинокими й випадковими, їх підтверджено в книзі іншими аналогічними фактами, що стали відомі автору з розповідей інших свідків тих самих подій. Хіба це не дає підстав уважати, що «герой» був відвертим у той момент, коли записували усну розповідь, а не тоді, коли він відмовлявся від своїх слів?

І ще важливий аспект: якщо немає свідків розмови автора з «героем» і коли відсутні інші докази справедливості тієї чи іншої сторони судового процесу, постає необхідність у додатковому перевірці всіх подібних фактів, котрі автор наводить у своїй книзі, що можна було б зробити на своєрідному «нюрнберзькому процесі», у якому взяли б участь десятки і тисячі свідків війни в Афганістані. В іншому разі існує небезпека потонути в нескінченних судових слуханнях, де довелось б доводити ледве не кожне слово, сказане героями книги, а це вже абсурд. Тому звернення Білоруського ПЕН-центру до Інституту літератури АНБ із проханням зробити незалежну літературну експертизу опублікованого в «Комсомольской правде» уривка із документальної книги С. Алексієвич «Цинкові хлопчики» є

за цієї ситуації природним і, можливо, навіть єдиним способом розв'язати конфлікт...

*Директор Інституту літератури
ім. Янки Купали Академії наук Білорусі,
член-кореспондент АНБ
Коваленко В. А.*

*Старший науковий співробітник
Інституту літератури,
кандидат філологічних наук
Тичина М. А.,
27 січня 1994 року*

Після суду

Ухвалу суду зачитано...

Важко мені писати про нас — про тих, хто сидів у залі суду. В останній своїй книзі «Зачаровані смертю» Світлана Алексієвич запитує: «А хто ми? Ми — люди війни. Ми або воювали, або готувалися до війни. Ми ніколи не жили інакше».

Ми воювали... Ось наче спеціально жінки, що розсілися за спиною письменниці, тихо, щоб не чув суддя, але чутно для Світлани Алексієвич змагаються в її ображанні. Матері! Епітети такі, що повторити їх не можу... Ось І. Галовнюова в перерві підходить до отця Василя Радомисльського, який прийшов заступитись за письменницю: «Чи не соромно вам, отче, — продались за гроші!» «Тьма! Диявол!» — долинає з публіки, і вже тягнуться тремтячі руки, щоб зірвати з його грудей хрест. «Це ви — мені? Мені, котрий відспівував ваших синів ночами, тому що ви казали, що інакше не отримаєте триста карбованців обіцяної допомоги», — ошелешено запитує священник. «Навіщо прийшов? Диявола захищати?» — «Моліться за себе і за дітей своїх. Нема каяття — нема втіхи». — «Ми ні в чому не винні... Ми нічого не знали...» — «Ви були сліпими. А коли полуда спала з очей, то побачили тільки труп свого сина. Кайтеся...» — «Що нам до афганських матерів... Ми своїх дітей втратили...»

Зрештою не лишилася в боргу й інша сторона. «Ваші сини вбивали в Афганістані невинних! Вони — злочинці!» — кричить матерям якийсь чоловік. «Ви зраджуєте дітей своїх удруге...» — скаженіє інший.

А ти? А ми — хіба не виконували наказ? Наказ — мовчати? Хіба ми не тягнули на зборах вгору руки «за»? Я запитую... Нам усім потрібен суд... Той суд — інший, про який казав на суді голова Білоруської ліги прав людини Є. Новіков: коли ми всі — ми, ті, хто мовчав, матері наших загиблих солдатів, ветерани цієї війни і матері загиблих афганців — та, інша, сторона сядемо разом і просто подивимося одне одному в очі...

А. Александрович

«Феміда», 27 грудня 1993 р.

Закінчився цивільний процес про захист честі й гідності за позовом Галовньої — Кецмура до письменниці Світлани Алексієвич. Останній день процесу зібрав багато журналістів, і в деяких виданнях уже промайнули повідомлення про ухвалу суду: позов Галовньої відхилити, позов Кецмура задовольнити частково. Я не стану дослівно цитувати заключну постанову, скажу лише, що вона має, на мій погляд, доволі примиренський характер. Але чи примирило це сторони насправді?

Інна Сергіївна Галовня, мати загиблого в Афганістані старшого лейтенанта Галовня, як і раніше, на «стежці війни» — вона збирається подавати касаційну скаргу і судитися з письменницею далі і далі. Що рухає цією жінкою? Що рухає цією матір'ю? Невтішне горе? Невтішне в тому сенсі, що чимдалі йде в історію афганська війна, тим чіткіше розуміє суспільство, наскільки авантюрою була ця затія, тим беззмістовнішою видається загибель наших хлопців на чужій землі... Тому і не сприймає Інна Сергіївна книгу «Цинкові хлопчики». Тому для неї вона — образа: для матері надто непосильний тягар — оголена правда про афганську війну.

Тарас Кецмур — колишній водій-«афганець» — другий позивач цього цивільного процесу. Його позов частково задоволений судом; два глибоко психологічних, глибоко драматичних епізоди в монолозі під його прізвищем, котрі свідчать, на мій погляд, лише про те, що війна нікого не відпускає живим, навіть якщо цілі руки-ноги, визнані на вимогу Кецмура «такими, що ображають честь і гідність». Зрештою, я навіть готова зрозуміти Тараса. Пам'ятаєте, є такий афоризм: «Бійтеся перших поривань душі, вони можуть бути справжніми»? Так ось його монолог у «Цинкових хлопчиках» — це, на мій погляд, найперше справжнє поривання його душі після Афгану. Минуло чотири роки. Змінився Тарас. І світ навколо нього. І йому, напевно, хотілося б багато чого змінити також і в пам'яті про минуле, якщо вже не вдається цю пам'ять зовсім викреслити з душі... А тут «Цинкові хлопчики» — що написано пером, того не виволочеш і волом.

Світлана Алексієвич покинула засідання суду до завершення процесу — після чергової відмови судом у клопотанні письменниці

про літературну експертизу. Алексієвич резонно запитувала: як можна судити документальну повість, не знаючи основ жанру, не володіючи азами літературної праці і, крім того, не маючи бажання знати думку професіоналів? Але суд був непохитним. Після другої відмови в літекспертизі Світлана Алексієвич покинула зал засідань. При цьому вона сказала:

— Як людина... Я перепросила за те, що спричинила біль, за цей недосконалий світ, у якому часто неможливо навіть пройти вулицею, щоб не зачепити іншу людину... Але як письменник... Я не можу, не маю права просити вибачення за свою книгу. За правду!

Цивільний процес над С. Алексієвич та її книгою «Цинкові хлопчики» — це наша друга поразка в «афганській» війні...

Олена Молочко
«Народная газета»,
23 грудня 1993 р.

У грудні 1993 року судовий марафон зі звинувачення письменниці Світлани Алексієвич та її книги «Цинкові хлопчики» нарешті добіг кінця. Ухвала суду: письменниця мусить просити вибачення в «афганця» Т. Кецура, честь і гідність якого суд визнав «зганьбленими частково». Газеті «Комсомольская правда» білоруський суд нічого сумняшеся присудив надрукувати спростування, а також письмові вибачення письменниці і редакції.

Другій позивачці — матері загиблого в Афганістані офіцера Інні Сергіївні Галовньої — у позові відмовлено, хоча суд визнав «частину свідчень, що приписані авторству Галовньої, такими, що не відповідають дійсності». Позов Галовньої суду довелось відхилити, оскільки в процесі слухань було надано касету з магнітофонним записом виступу Галовньої кілька років тому на одному з мітингів, де вона цілком підтримує книгу Алексієвич.

У Світлани Алексієвич на цьому суді, у цьому судочинстві і в цій системі шансів на захист своєї людської та професійної гідності не було...

Злякавшись усесвітнього обурення політичним процесом над художнім твором і його творцем, режисери білоруського трагіфарсу

голосно формулювали: «Це в жодному разі не суд над книгою, не процес проти письменника і його творчості! А всього лише цивільний позов про захист честі й гідності, адресований газеті “Комсомольская правда” з приводу публікації 1990 року».

«А як же бути з презумпцією невинності?» — поцікавились після завершення процесу в судді Ждановича голова Білоруської ліги прав людини Євгеній Новіков і голова Білоруської асоціації вільних засобів масової інформації Алесь Ніколайченко.

Згідно зі Ждановичем, «презумпція невинності діє лише в кримінальних справах». Ось якби Галовньова і Кецмур звинуватили С. Алексієвич у наклепі, то в цьому разі презумпція невинності діяла б, оскільки власне термін «наклеп» належить до термінів Кримінального кодексу, і тоді позивачі мусли б надати в суді речові докази...

У випадку ж цивільного позову щодо захисту честі й гідності презумпція невинності в Білорусі не діє...

Можливо, із цивільного процес плавно перетече в кримінальний — позивачка Галовньова пообіцяла і говорила про це як про свою мету.

До білоруських прокомуністичних газет, які цькують письменницю, приєдналась «Комсомольская правда» — стаття-післямова від 30 грудня 1990 року, підписана Віктором Пономарьовим.

Світлані Алексієвич «здалося, що за спинами матерів генеральські погони», а в них «за спинами — принаймні точно — могили синів. Вони, а не письменниця, орденоносець, лауреат, потребують захисту. Якщо і відбувається тут акт цивільної страти, то аж ніяк не над письменницею», — метушливо і демагогічно поспішає «Комсомолка» відсторонитися від Світлани Алексієвич.

Це пролог до офіційного вибачення, наче проба перекутого голосу — з нового на старий. Як і назва: «Хлопчики цинкові. Письменники — дедалі залізніші». А журналісти і редактори «Комсомольской правды» — дедалі гутаперчевіші?

Правда завжди дорого коштувала промовцеві. Відмова від правди завжди втягувала малодушних у халепу. Але, здається, не було в сучасній історії більш безнадійного і всеохопного нещастя, ніж добровільне саморуйнування людської натури підданими комунізму, коли від людей лишаються «тільки діри, пойняті димом», за висловом Михайла Булгакова.

Діри, що димлять на радянському згарищі...

Інна Рогачій
«Русская мысль»,
20–26 січня 1994 р.

За десять років афганської авантюри через неї було пропущено багато мільйонів людей, пов'язаних, зрештою, не лише почуттям любові до радянської батьківщини, але й чимось, набагато істотнішим. Частина їх загинула, і ми по-християнськи сумуємо через їхню передчасну смерть, шануємо біль фізичних і душевних ран, яких було завдано їхнім рідним і близьким. Але навряд чи можна тепер відійти від розуміння того, що вони — не герої, котрі мають безперечне право на всенародне поклоніння, а всього лише жертви, яких шкода. Чи усвідомлюють це самі «афганці»? Найімовірніше, що більшості з них це поки що не під силу. Схожі з ними воєнною долею американські «герої В'єтнаму», усвідомивши істинну суть свого героїзму, кинули президентові отримані від нього медалі, наші ж, схоже, здатні лише пишатись афганськими нагородами. Хто з них замислився: за що насправді вони отримані? Добре б, якби ці нагороди тепер потрібні були лише як привід для отримання пільг і привілеїв, гонитвою за якими охоплене все наше суспільство, що дедалі більше зубожіє. Але претензії в їхніх власників набагато ширші. Нещодавно в Мінську на одному з афганських мітингів було відкрито заявлено далекосяжну претензію на владу в Білорусі. Що ж, сьогодні подібна заявка небезпідставна. Скориставшись панівним у суспільстві моральним сум'яттям (Афган — брудна війна, але її учасники — герої-інтернаціоналісти), можна досягти чого завгодно. За цих умов матері загиблих — благодатний матеріал у руках колишніх і нинішніх червоних і коричневих, які повсюдно отримують друге, оновлене дихання. І матерів використовують — на повну експлуатують їхній праведний гнів, їхню святу жалобу. Як експлуатували свого часу комуністичну ідейність і патріотизм їхніх загиблих дітей. Загалом розрахунок безпрограшний: хто кине каменем у скорботну матір? Але за спинами жалобних матерів зловісно видніють знайомі широкоплечі постаті, і марно автор «Комсомольської правди» удає, що нікого там не бачить. Що «не в генералах за їхніми спинами справа»...

Зловісне дихання імперської політики, не до кінця реалізованої в Афганістані, дедалі гостріше відчувається в Білорусі. Суд над Світланою Алексієвич — тільки епізод у довгому ланцюгу прихованих і явних виявів такого роду. За великою державою і теплими морями нудиться не лише партія Жириновського, прихильників якої чимало й у Білорусі. «Струснути» посттоталітарне суспільство, «об'єднати» його новою кров'ю — ось засіб для досягнення все тієї ж мети — поваленого ідеалу вчорашнього дня...

Василь Биков
«Литературная газета»,
26 січня 1994 р.

...Ні, не про правду війни була ця жорстка боротьба із судовим розглядом. Боротьба точилася за живу людську душу, за її право на існування в нашому холодному і незатишному світі, котра, власне, і може стати перешкодою на шляху війни. Війна триватиме доти, доки вона вирує в наших розгублених головах. Адже вона — лише неминучий наслідок злоби і зла, що накопичились у наших душах...

У цьому сенсі слова загиблого офіцера стають символічними і пророчими: «Я, звичайно, повернусь, я завжди повертався...» (Зі щоденника старшого лейтенанта Юрія Галовнєва).

Петро Ткаченко
«Во славу Родины»,
15–22 березня 1994 р.

Примітки

1

Лютик (*рос.*) — рослина жовтець.

2

Переклад М. Стріхи.